

İRAN

ÇALIŞMALARI DERGİSİ
THE JOURNAL OF IRANIAN STUDIES

CİLT: 7 SAYI: 1 2023 / VOL: 7 NO: 1 2023

E-ISSN: 2651-4370

Pınar Kaya Tan

Hamdullah el-Müstevfî'nin Nüzhetü'l-kulûb'una Göre
Nizârî İsmâîlîler/Bâtınîler

Gulamhuseyn Mammadov

Iranian Azerbaijanis - from a "Well Integrated" Ethnic
Minority to a Different Identity?

İsmail Sarı

France and Iran's Rivalry in the Middle East:
Strategies, Interactions, and Consequences

Rami İbrahim Mahmut

The Christian Influences in Ismaili Thought

Merve Çalhan

Amini Protests: Vowing for a New Commitment
Between Society and State

İbrahim Çakır

Mehmed Hurşîd Paşa'nın Seyâhatnâme-i Hudûd Adlı Eserine Göre
Osmanlı-İran Sınır Aşiretleri: Celali, Zilanlı,
Haydaranlı ve Sıbki Aşiretleri

Aykut Özbayraktar

Afrîğ Hanedanı: Hârezmşâh II. Muhammed'in
Soyağacı Üzerine Bir İnceleme

İRAN ÇALIŞMALARI DERGİSİ
The Journal of Iranian Studies

Cilt: 7, Sayı: 1, 2023
Vol: 7, No: 1, 2023

E-ISSN: 2651-4370

İran Çalışmaları Dergisi uluslararası hakemli bir dergidir. Yılda iki sayı olarak yayımlanır. Yazıların bilimsel ve hukuki sorumluluğu yazarlarına aittir.

İran Çalışmaları Dergisi

The Journal of Iranian Studies

E-ISSN: 2651-4370

Yayın dili: Türkçe- İngilizce

İran Çalışmaları Dergisi yılda iki kez yayımlanan uluslararası hakemli bir dergidir. Gönderilen yazılar yayın kurulunda incelendikten sonra konunun uzmanı iki hakemin değerlendirmesine sunulur. Gerekli görüldüğünde üçüncü bir hakemin değerlendirmesi de alınır. Yazılar yayın kurulunun nihai onayıyla yayımlanır. Yayın kurulu, araştırma makaleleri dışındaki yazıları (sempozyum, kongre haberleri, kitap değerlendirmeleri vb.) bizzat inceleyip hakeme göndermeden doğrudan kabul ve red kararı verebilir.

İran Çalışmaları Dergisi

Semerciler mah. Çark Cad. Pasaj 2000, Kitapçılar Çarşısı, No.2 Adapazarı/SAKARYA

Tel: (+90) (264) 2953673

İletişim: irancalisdergi@gmail.com

Web adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/iranian>

Dergide yayımlanan yazılarda fikirler yalnızca yazar(lar)ına aittir. Dergi sahibini, yayıncıyı ve editörleri bağlamaz.

Tasarım-Baskı Hazırlık: Karınca Ajans

Dr. Mediha Eldem Sok. 56/1 Kızılay-Ankara Tel: 0312 431 54 83

The Journal of Iranian Studies

İran Çalışmaları Dergisi

E-ISSN: 2651-4370

Publishing Languages: Turkish- English

The Journal of Iranian Studies is an international peer-reviewed journal published biannually. Manuscripts submitted to the journal are reviewed by the editorial board at first, and then the evaluation of two referees will be asked. When it is deemed necessary, the evaluation of a third referee will also be taken. Articles will be published with the final approval of the editorial board. The editorial board has right to accept or reject the submissions (symposium, congress news, book reviews, etc.) other than research articles without sending to the referee.

The Journal of Iranian Studies

Semerciler mah. Çark Cad. Pasaj 2000, Kitapçılar Çarşısı, No.2 Adapazarı/SAKARYA

Phone: (+90) (264) 2953673

Contact: irancalisdergi@gmail.com

Web address: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/iranian>

The views expressed in The Journal of Iranian Studies bind exclusively their authors not the owner of the journal, the publisher and the editors.

Graphic-Design: Karınca Ajans

Dr. Mediha Eldem Sok. 56/1 Kızılay-Ankara Tel: 0312 431 54 83

İran Çalışmaları Dergisi

The Journal of Iranian Studies

Derginin Sahibi Ahmet Yeşil
Owner of the Journal Ahmet Yeşil

Sorumlu Yazı İşleri Müdürü / Managing Editor
Ahmet Yeşil

Editörler/Editors
Dr. Öğr. Üyesi Ahmet Yeşil
ahmetyesil@sakarya.edu.tr
Sakarya Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Sakarya-Türkiye
(*Sakarya University, Faculty of Theology, Sakarya- Türkiye*)

Arş.Gör. Dr. Mustafa Şeyhmus Küpeli
mkupeli@sakarya.edu.tr
Sakarya Üniversitesi, Ortadoğu Enstitüsü, Sakarya-Türkiye
(*Sakarya University, Middle East Institute, Sakarya- Türkiye*)

Yardımcı Editörler/ Assistant Editor
Dr. Öğr. Üyesi Furkan Polat,
furkan.polat@btu.edu.tr
Bursa Teknik Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Bursa-Türkiye
(*Bursa Technical University, Faculty of Humanities and Social Sciences Bursa-Türkiye*)

Arş. Gör. Zana Baykal
zbaykal@sakarya.edu.tr
Sakarya Üniversitesi, Ortadoğu Enstitüsü, Sakarya-Türkiye
(*Sakarya University, Middle East Institute, Sakarya-Türkiye*)

Arş. Gör. Recep Tayyip Gürler
rtgurler@sakarya.edu.tr
Sakarya Üniversitesi, Ortadoğu Enstitüsü, Sakarya-Türkiye
(*Sakarya University, Middle East Institute, Sakarya- Türkiye*)

Arş. Gör. Melih Kazdal
melihkazdal@artuklu.edu.tr
Mardin Artuklu Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Mardin-Türkiye
(*Mardin Artuklu University, Faculty of Economic and Administrative Sciences, Mardin-Türkiye*)

Kitap İnceleme Editörü / Book Review Editor
Doç. Dr. İsmail Akdoğan
ismail.akdogan@btu.edu.tr
Bursa Teknik Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Bursa-Türkiye
(*Bursa Technical University, Faculty of Humanities and Social Sciences Bursa-Türkiye*)

Dil Editörü/Language Editor
Doç. Dr. İbrahim Efe
ibrahimefe@kilis.edu.tr
Kilis 7 Aralık Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, Kilis-Türkiye
(*Kilis 7 Aralık University, Faculty of Economics and Administrative Sciences, Department of Political Science and Public Administration, Kilis- Türkiye*)

Alan Editörleri/Section Editors

Uluslararası İlişkiler ve Siyaset Bilimi/ International Relations and Political Science

Prof. Dr. Murat Yeşiltas
murat.yesiltas@asbu.edu.tr
Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü, Ankara-Türkiye
(*Social Sciences University of Ankara, Faculty of Political Science, International Relations, Ankara- Türkiye*)

İlahiyat/Theology

Prof. Dr. Muammer İskenderoğlu
muammer.iskenderoglu@ibu.edu.tr
Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Din Bilimler Anabilim Dalı, Bolu- Türkiye
(*Bolu Abant İzzet Baysal University, Faculty of Theology, Department of Philosophy and Religious Sciences, Bolu- Türkiye*)

Dr. Öğr. Üyesi Muhammed Mücahid Dündar
mdundar@sakarya.edu.tr
Sakarya Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü, İslam Mezhepleri Tarihi Anabilim Dalı, Sakarya- Türkiye
(*Sakarya University, Faculty of Theology, Department of Basic Islamic Sciences, Department of History of Islamic Sects, Sakarya- Türkiye*)

Tarih/History

Doç. Dr. Hasan Hüseyin Güneş
hgunes@bartin.edu.tr
Bartın Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Bartın- Türkiye
(*Bartın University, Faculty of Letters, Department of History, Bartın- Türkiye*)

Dr. Öğr. Üyesi Diego Checa Hidalgo
diegoch@ugr.es
Granada Üniversitesi, Felsefe ve Edebiyat Fakültesi, Modern Tarih Bölümü, Granada-İspanya
(*University of Granada, Faculty of Philosophy and Letters, Department of Contemporary History, Granada-Spain*)

Felsefe/Philosophy

Doç. Dr. Sedat Baran
sedat.baran@batman.edu.tr
Batman Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü, Batman-Türkiye
(*Batman University, Faculty of Islamic Sciences, Department of Philosophy and Religious Sciences, Department of Islamic Philosophy, Batman- Türkiye*)

Fars Dili ve Edebiyatı/ Persian Language and Literature

Dr. Öğr. Üyesi Nezahat Başçı
nezahatbasci@artuklu.edu.tr
Mardin Artuklu Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Fars Dili ve Edebiyatı Bölümü, Mardin- Türkiye
(*Mardin Artuklu University, Faculty of Letters, Department of Persian Language and Literature, Mardin- Türkiye*)

Türk Dili ve Edebiyatı/ Turkish Language and Literature

Prof. Dr. Gökhan Tunç

gokhantunc@anadolu.edu.tr

Anadolu Üniversitesi, Açıköğretim Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Eskişehir-Türkiye

(Anadolu University, Open Education Faculty, Department of Turkish Language and Literature, Eskişehir- Türkiye)

Sosyoloji/ Sociology

Prof. Dr. Yusuf Adıgüzel

yusufadiguzel@sakarya.edu.tr

Sakarya Üniversitesi, İletişim Fakültesi, Gazetecilik Bölümü, Sakarya-Türkiye

(Sakarya University, Faculty of Communication, Department of Journalism, Sakarya-Türkiye)

YAYIN KURULU / EDITORIAL BOARD

Prof. Dr. Ali Yaşar Sarıbay (Uludağ Üniversitesi, Bursa-Türkiye), Prof. Dr. Süleyman Seyfi Öğün (İstanbul Ticaret Üniversitesi, İstanbul-Türkiye), Prof. Dr. Fuat Aydın (Sakarya Üniversitesi, Sakarya-Türkiye), Prof. Dr. Ali Güzelyüz (İstanbul Üniversitesi, İstanbul-Türkiye), Prof. Dr. Bünyamin Bezci (Sakarya Üniversitesi, Sakarya-Türkiye), Prof. Dr. Namir Karahalilović (Sarajevo Üniversitesi-Bosna Hersek), Prof. Dr. Naser Nikubakht (Tarbiyat Modares University, Tahrán-İran), Doç. Dr. Abdullah Rexhepi (Hasan Prishtina University, Kosova), Dr. James D. Clark, (Nebraska Omaha Üniversitesi- Amerika).

İndeksler/Indexes

İran Çalışmaları Dergisi TR Dizin, ProQuest Social Science Journals, International Bibliography of the Social Sciences (IBSS- ProQuest), Humanities Source Ultimate Database (EBSCO), Central Eastern European Source (CEEAS) Database (EBSCO), İndeks İslamicus, Index Copernicus, Eurasian Scientific Journal Index, Directory of Research Journals Indexing (DRJI), Journals Directory, Directory of Indexing and Impact Factor, International Institute of Organized Research (I2OR), International Scientific Indexing, Journal Factor, Scientific Indexing Services, idealonline, Arastirmax ve İSAM tarafından taranmaktadır.

Journal of Iranian Studies is indexed by TR Dizin, ProQuest Social Science Journals, International Bibliography of the Social Sciences (IBSS- ProQuest), Humanities Source Ultimate Database (EBSCO), Central Eastern European Source (CEEAS) Database (EBSCO), Index Islamicus, Index Copernicus, Eurasian Scientific Journal Index, Directory of Research Journals Indexing (DRJI), Journals Directory, Directory of Indexing and Impact Factor, International Institute of Organized Research (I2OR), International Scientific Indexing, Journal Factor, Scientific Indexing Services, idealonline, Arastirmax and ISAM.

İnternet Platformları/Internet Platforms

OpenAIRE, CrossRef, WorldCat, Google Scholar

Tüm hakları saklıdır. Önceden yazılı izin alınmaksızın herhangi bir iletişim veya kopyalama sistemi kullanılarak yeniden basılamaz. Akademik ve haber amaçlı kısa alıntılar bu kuralın dışındadır.

All rights reserved. No part of this publication may be reproduced, stored or introduced into a retrieval system or transmitted in any form, or by any means, electronic, mechanical, photocopying, recording, or otherwise, without prior written consent of the editors.

İran Çalışmaları Dergisi

The Journal of Iranian Studies

DANIŞMA KURULU / *ADVISORY BOARD*

Prof. Dr. Arif Bilgin (Sakarya Üniversitesi, Sakarya, Türkiye), Prof. Dr. Abdolreza Seif (Tahran Üniversitesi, Tahran, İran), Prof. Dr. HosseinAli Ghobadi (Tarbiyat Modares University, Tahran, İran), Prof. Dr. Naser Nikubakht (Tarbiyat Modares University, Tahran, İran), Prof. Dr. Adnan Karaismailoğlu (Kırıkkale Üniversitesi, Kırıkkale, Türkiye), Prof. Dr. Ali Güzelyüz (İstanbul Üniversitesi, İstanbul, Türkiye), Prof. Dr. Adem Çaylak (Kocaeli Üniversitesi, Kocaeli, Türkiye), Prof. Dr. Bünyamin Bezci (Sakarya Üniversitesi, Sakarya, Türkiye), Prof. Dr. Haşim Şahin (Sakarya Üniversitesi, Sakarya, Türkiye), Prof. Dr. Namir Karahalilović (University of Sarajevo, Bosna-Hersek), Doç. Dr. Alireza Hajiyan Nezhad (Tahran Üniversitesi, Tahran, İran), Doç. Dr. Hasan Hazrati (Tahran Üniversitesi, Tahran, İran), Doç. Dr. Fatemeh JanAhmadi (Tarbiyat Modares University, Tahran, İran), Doç. Dr. Saeed Bozorg Bigdeli (Tarbiyat Modares University, Tahran, İran), Doç. Dr. Gholam Hosseinzadeh (Tarbiyat Modares University, Tahran, İran), Doç. Dr. Üyesi Hasan Hüseyin Güneş (Bartın Üniversitesi, Bartın, Türkiye), Doç. Dr. Şahin Ahmetoğlu (Kırıkkale Üniversitesi, Kırıkkale, Türkiye), Doç. Dr. Kenan Mermer (Sakarya Üniversitesi, Sakarya, Türkiye), Doç. Dr. Sedad Dizdarevic (University of Zenica, Zenica, Bosna Hersek), Doç. Dr. İbrahim Efe (Kilis 7 Aralık Üniversitesi, Kilis, Türkiye), Doç. Dr. Sedat Baran (Batman Üniversitesi, Batman, Türkiye), Dr. Öğr. Üyesi Masoud Mousavi Shafae (Tarbiyat Modares University, Tahran, İran), Dr. Öğr. Üyesi Hossein Moein Abadi Bid Goli (Shahid Bahonar University of Kerman, Tahran, İran), Dr. Öğr. Üyesi Mahdi Abbas Zadeh (Shahid Bahonar University of Kerman, Kerman, İran), Doç. Dr. Abdullah Rexhepi (Hasan Prishtina University, Kosova), Dr. Öğr. Üyesi Ahmed Atef Abouelazm (Menoufia University, Egypt), Dr. Öğr. Üyesi Muhammed Mücahit Dündar (Sakarya Üniversitesi, Sakarya, Türkiye), Doç. Dr. Habip Kartaloğlu (Sakarya Üniversitesi, Sakarya, Türkiye), Dr. Öğr. Üyesi Seyyed Abbas Hashemi (Iran İmam Humeyni Üniversitesi, Kazvin, İran), Dr. Öğr. Üyesi Mohammad Afshin Vafaie (Tahran Üniversitesi, Tahran, İran), Dr. Öğr. Üyesi Hasan Zolfagari (Tarbiyat Modares University, Tahran, İran), Dr. Shakeel Aslam Baig (Government College Township, Lahore, Pakistan), Dr. Sylwia Surdykowska-Konieczny (University of Warsaw, Varşova, Polonya), Dr. Firuz Akhtar Lubis (Universiti Kebangsaan Malaysia, Malezya).

DERGİNİN HAKEMLERİ / *REFeree BOARD*

Prof. Dr. Ertan Efeğil (Sakarya Üniversitesi), Prof. Dr. Şevket Dönmez (İstanbul Üniversitesi), Prof. Dr. Ali AVCU (Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi), Prof. Dr. Yılmaz Karadeniz (Amasya Üniversitesi), Doç. Dr. Ahmet Bağhoğlu (Dokuz Eylül Üniversitesi), Doç. Dr. Ahmet Bağhoğlu (Dokuz Eylül Üniversitesi), Doç. Dr. Hadiye Ünsal (Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi), Doç. Dr. Gülseren Azar Nasırabadi (Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi), Doç. Dr. Selim Kaya (Aydın Üniversitesi), Doç. Dr. Rahman Dağ (Bülent Ecevit Üniversitesi), Doç. Dr. Zahide Ay (Konya Necmettin Erbakan Üniversitesi), Doç. Dr. Habip Demir, (Hitit Üniversitesi), Doç. Dr. İbrahim Karataş (Bağımsız Araştırmacı), Doç. Dr. Bayram Sinkaya (Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi), Dr. Öğr. Üyesi Kadir Temiz (İstanbul Medeniyet Üniversitesi), Dr. Öğr. Üyesi Burak Çakırca (Bursa Teknik Üniversitesi), Dr. Öğr. Üyesi Muhammet Yücel (Muş Alparslan Üniversitesi), Dr. Öğr. Üyesi Hadiye Ünsal (Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi), Dr. Öğr. Üyesi Seher bulut (Ankara Medipol Üniversitesi), Dr. Öğr. Üyesi Ensar Muslu (Sakarya Üniversitesi), Öğr. Gör. Dr. Bilgehan Alagöz (Marmara Üniversitesi), Dr. Müberra Dinler (Bağımsız Araştırmacı), Dr. Arş. Gör. Berkan Özgür (Sakarya Üniversitesi), Dr. Arş. Gör. Abdüssamet Pulat (Sakarya Üniversitesi), Dr. Arş. Gör. Bilal Yıldırım (Sakarya Üniversitesi), Dr. Arş. Gör. Ünal Tüystüz (Sakarya Üniversitesi), Dr. Seçil Özdemir (Bartın Üniversitesi), Dr. Gürkan Biçen (Bağımsız Araştırmacı), Dr. Agah Hazır (Oxford Brookes Üniversitesi), Dr. Kenan Demirel (Muş Alparslan Üniversitesi)

İÇİNDEKİLER

Editörden.....	xi
Hamdullah el-Müstevfi'nin Nüzhetü'l-kulüb'una Göre Nizârî İsmâîlîler/Bâtınîler <i>Pınar Kaya Tan</i>	1-23
İran Azerbaycanlıları – “İyi Entegre” Olmuş Etnik Azınlıktan Farklı Bir Kimliğe? <i>Gulamhuseyn Mammadov</i>	25-52
Fransa ve İran'ın Ortadoğu'da Rekabeti: Stratejiler, Etkileşimler ve Sonuçlar <i>İsmail Sarı</i>	53-81
İsmaili Düşüncede Hristiyan Etkileri <i>Rami İbrahim Mahmut</i>	83-99
Amini Protestoları: Devlet ve Toplum Arasında Yeni Bir Mutabakat Sözü <i>Merve Çalhan</i>	101-126
Mehmed Hurşid Paşa'nın Seyâhatnâme-i Hudûd Adlı Eserine Göre Osmanlı-İran Sınır Aşiretleri: Celali, Zilanlı, Haydaranlı ve Sıbki Aşiretleri <i>İbrahim Çakır</i>	127-150
Afriğ Hanedanı: Hârezmşâh II. Muhammed'in Soyağacı Üzerine Bir İnceleme <i>Aykut Özbayraktar</i>	151-172
Kitap İncelemesi A History of Persia: From the Beginning of the Nineteenth Century to the Year 1858 <i>Menderes Kurt</i>	173-180

CONTENTS

Editor's Note	xii
Nizārī Ismāīlīs/Bātinīs in Hamd Allāh al-Mustawfī's Nuzhat al-Qulūb <i>Pınar Kaya Tan</i>	1-23
Iranian Azerbaijanis - from a "Well Integrated" Ethnic Minority to a Different Identity? <i>Gulamhuseyn Mammadov</i>	25-52
France and Iran's Rivalry in the Middle East: Strategies, Interactions, and Consequences <i>İsmail Sarı</i>	53-81
The Christian Influences in Ismaili Thought <i>Rami İbrahim Mahmut</i>	83-99
Amini Protests: Vowing for a New Commitment Between Society and State <i>Merve Çalhan</i>	101-126
Ottoman-Iranian Border Tribes in Mehmed Hurshid Pasha's Work Titled Seyâhatnâme-i Hudûd: Celali, Zilanli, Haydaranli and Sibki Tribes <i>İbrahim Çakır</i>	127-150
Afîğh Dynasty: A Study on Khwārazmshāh Muhammad II's Genealogy <i>Aykut Özbayraktar</i>	151-172
Book Review A History of Persia: From the Beginning of the Nineteenth Century to the Year 1858 <i>Menderes Kurt</i>	173-180

EDİTÖRDEN

İran, zengin tarihi mirası ve köklü devlet geleneğinin yanı sıra, farklı kültürel dokusuyla da Ortadoğu'nun merkezi ülkelerinden biridir. Sahip olduğu bu özellikler ve tarihsel süreçte geniş bir coğrafyaya yayılması sebebiyle İran, karmaşık bir sosyal ve siyasi yapı arz etmektedir. Özellikle 1979 yılında ülkede gerçekleşen "İslam Devrimi"yle birlikte ayrı bir kimlik kazanan İran, ilerleyen süreçte giderek artan bir ilginin odağı haline gelmiştir. Bu çerçevede siyaset biliminden uluslararası ilişkilere, sosyolojiden edebiyata kadar farklı disiplinlerden akademik makaleler yayımlayan "İran Çalışmaları Dergisi", Türkiye'nin en önemli komşularından biri olan İran'ın, bilimsel ve akademik olarak daha yakından, tarafsız bir şekilde tanınması ve analiz edilmesi amacıyla katkıda bulunmak üzere faaliyetini sürdürmektedir.

Bu doğrultuda yayına hazırladığımız dergimizin 7. cildinin 1. sayısını sizlere sunmanın gururunu ve mutluluğunu yaşamaktayız. Son sayımızdan bu yana dergimize; Tarih, Edebiyat, Sosyoloji, Sanat Tarihi ve Uluslararası İlişkiler gibi farklı disiplinlerde İran konulu çalışmalar yapan akademisyen ve araştırmacılardan birçok makale değerlendirilmek üzere gönderildi. Bunlardan her biri, öncelikle İran Çalışmaları Dergisi'nin yayın ilkeleri çerçevesinde ön değerlendirmeye tabi tutuldu. Hakem ve yayın kurulu süreci sonunda sekiz makale ve bir kitap değerlendirmesi sizlerle buluştu.

Yeni sayımızın sizlere sunulmasına değerli çalışmalarıyla katkıda bulunan makale yazarlarımız başta olmak üzere; yayın, danışma ve hakem kurullarımıza ve yayın değerlendirme aşamasında yadsınamaz emekleri olan tüm ekibimize teşekkür ederiz. 7. cilt, 1. sayımızın sosyal bilimler alanına katkı sağlaması temennisi ile iyi okumalar dileriz.

EDITOR'S NOTE

Thanks to its rich cultural fabric and historical heritage as well as a state tradition with deep roots, Iran is one of the central countries of the Middle East. Iran has a complex socio-political structure as a result of its expansion over a wide geography throughout the course of history. After its transformation into a distinct identity with the “Islamic Revolution” that took place in 1979, the country has become the focus of increasing interest. In this context, covering a wide range of disciplines from political science to literature, “The Journal of Iranian Studies” is dedicated to publishing academic research on Iran, to contribute to the aim of reaching an objective understanding and analysis of the country as one of Turkey’s most important neighbors.

Hence, we proudly present the first volume of our seventh issue. Since our last issue, a significant number of articles from academics and researchers working on Iran in different disciplines such as History, Literature, Sociology, Art History and International Relations have been submitted to our journal. After rigorous evaluation within the framework of the publication principles of the Journal of Iranian Studies as well as thorough referee and editorial board processes, eight articles and one book review have been presented to our readers.

We would like to especially thank the authors who contributed to our new issue with their valuable works as well as our publication, advisory, and referee boards, and our entire team for their undeniable efforts during the manuscript evaluation process. We wish you a good reading with the hope that the first volume of our seventh issue will contribute to the field of social sciences.

İran Çalışmaları Dergisi
E-ISSN: 2651-4370
Cilt: 7, Sayı: 1, ss. 1-23
Geliş Tarihi: 29.04.2023
Kabul Tarihi: 16.06.2023
DOI: 10.33201/iranian.1289746

Hamdullah el-Müstevfi'nin *Nüzhetü'l-kulûb*'una Göre Nizârî İsmâîlîler/Bâtınîler

Pınar Kaya Tan*

Öz

Hamdullah el-Müstevfi (ö. 740/1340'tan sonra) yalnızca tarih alanında değil; coğrafya ve kozmografya sahasında da eser telif etmiş, Ortaçağ'ın çok yönlü devlet adamı ve âlimlerindedir. Onun İslâm coğrafyacılığında müstesnâ bir yere sahip olan eseri *Nüzhetü'l-kulûb*, özellikle İran hakkında naklettiği oldukça zengin mâlûmatla da önemli bir boşluğu doldurmuştur. Müellif eserinde İran'ın köyleri, kasabaları, kentleri, dağları, ovaları, nehir ve diğer su kaynakları hatta mineral ve maden yataklarını anlatmıştır. Ayrıca bu coğrafyada eskiden beri yaşamış kavim ve topluluklar hakkında da açıklamalarda bulunmuştur. İran halkının siyasî tarihi, geçim kaynakları, malî durumu, dinî inançları, imar ve sanat faaliyetleri Hamdullah el-Müstevfi'nin yerleşkeleri anlatırken üzerine dikkatlice eğildiği hususlardandır. Böylece merkezî büyük kentlerden nispeten uzakta kalan bölgeler ve burada yaşayan insanlar hakkında kapsamlı bilgi sahibi olmamızı sağlamıştır. Eserde kaydedilen ve İran coğrafyasında sıklıkla zikredilen topluluklardan biri de Nizârî İsmâîlîler/Bâtınîlerdir. Her ne kadar coğrafi bir kaynak olsa da *Nüzhetü'l-kulûb*'da müellif, Nizârî İsmâîlîlerden/Bâtınîlerden uzak kalmamış, zikrettiği yerleşim yerlerinin geçmişinde, onlara dair herhangi bir bilgiye rastlamışsa bu mâlûmata eserinde yer vermiştir. Bu çalışmada coğrafi kaynakların tarih bilimine nasıl katkı sağladığına bir örnek olacak şekilde Hamdullah el-Müstevfi'nin kayıtlarındaki Nizârî İsmâîlîlere/Bâtınîlere dair bahisler tespit ve tercüme edilerek değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Hamdullah el-Müstevfi, *Nüzhetü'l-kulûb*, Bâtınîler, İran, Alamut.

* Doç. Dr., Kırklareli Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Ortaçağ Tarihi Anabilim Dalı, Kırklareli, Türkiye, e-mail: pinarkaya@klu.edu.tr; ORCID: 0000-0002-7025-399X.

The Journal of Iranian Studies
E-ISSN: 2651-4370
Vol: 7, No: 1, pp. 1-23
Received: 29.04.2023
Accepted: 16.06.2023
DOI: 10.33201/iranian.1289746

Nizārī Ismāīlīs/Bātinīs in Hamd Allāh al-Mustawfī's Nuzhat al-Qulūb

Pınar Kaya Tan*

Abstract

Hamd Allāh al-Mustawfī (d. after 740/1340) is one of the versatile statesmen and scholars of the Middle Ages, who has published works not only in the field of history but also in the fields of geography and cosmography. His work *Nuzhat al-Qulūb*, which has an exceptional place in Islamic geography has filled an important gap with the considerably rich information it conveys, especially about Iran. In his work, the author described Iran's villages, towns, cities, mountains, plains, rivers and other water resources, even mine and mineral deposits. He has also made statements about the tribes and communities that has been living in this geography for a long time. The political history, livelihoods, financial situation, religious beliefs, construction and artistic activities, movements of ideas of the Iranian people are among the issues that Hamd Allāh al-Mustawfī carefully focused on while describing the campuses. Thus, he enabled us to have comprehensive information about the regions that are relatively far from the central big cities and the people living there. One of the communities recorded in the work and frequently mentioned in the Iranian geography is the Nizārī Ismāīlīs/Bātinīs. Although it is a geographical source, the author of *Nuzhat al-Qulūb* couldn't stay away from Nizārī Ismāīlīs/Bātinīs and if he had any information about them in the past of the settlements he mentioned, he conveyed this in his work. In this study, as an example of how geographical sources contribute to the science of history, the mentions on the Nizārī Ismāīlīs/Bātinīs in the notes of Hamd Allāh al-Mustawfī were identified, translated and evaluated.

Keywords: Hamd Allāh al-Mustawfī, *Nuzhat al-Qulūb*, Bātinīs, Iran, Alamūt.

---

* Assoc. Prof., Kırklareli University, Faculty of Science and Literature, Department of History, Chair of Medieval History, Kırklareli, Türkiye, e-mail: pinarkaya@klu.edu.tr; ORCID: 0000-0002-7025-399X.

1. Giriş

Hayatı hakkındaki bilgiler daha ziyade yazmış olduğu eserlerden edinilen Hamdullah el-Müstevfi, 680 (1281) yılında İran'ın Kazvin şehrinde doğmuştur. Ailesi, 218-227 (833-842) yılları arasında hüküm süren Abbâsî Halifesi Mu'tasım Billah döneminden, 351-582 (963-1186) seneleri arasında varlığını sürdürmüş Gazneliler Devleti'nde Sultan Mahmûd (388-421/998-1030) devrine kadar, çoğunlukla Kazvin'in idareciliğini yaptığı için kentin tanınmış kişilerinden müteşekkildi. Akabinde ailesindeki bireylerin Irak'ın mali işlerden sorumlu dîvânının başında müstevfi olarak Selçuklulara (431-552/1040-1157) ve İlhanlılara (654-754/1256-1353) hizmette bulunmaları ise müellifin de "*Müstevfiyân*" lakabıyla zikredilmesine sebebiyet vermiştir (Özaydın, 1997a). Gençliğinden itibaren ilimle ilgilenip, âlim, edip ve şairlerin meclislerine katılan Hamdullah el-Müstevfi, İlhanlıların son dönemlerine ve devletin çöküş sürecine bizzat tanık olmuştur. Aile üyeleri İlhanlı Veziri Reşîdüddin Fazlullâh-ı Hemedânî ile (ö. 718/1318) iyi ilişkiler tesis etmiş; hatta Hamdullah el-Müstevfi'nin kardeşi, vezir tarafından müstevfi olarak tayin edilmişti. Hamdullah el-Müstevfi ise küçüklüğünden itibaren İlhanlı Veziri'nin ilim meclislerinde bulunmuş, burada edebiyat, tarih ve şiirle ilgilenmiştir. Ailesinin hatırı sayılır konumunun da etkisiyle çok geçmeden kâtiplikten başlayarak devlet hizmetlerinde görev almış, başlangıçta daha ziyade malî teftiş işleri ile meşgul olmuştur. Giderek idarî kabiliyetiyle temayüz eden Hamdullah el-Müstevfi, İlhanlıların tertip ettiği çeşitli seferlere de katılmış, bu vesileyle Tebriz, Bağdat, İsfahan gibi büyük kentleri gözlemleme ve inceleme imkânı bulmuş; ayrıca bu şehirlerin zengin kütüphanelerinden de yararlanmak suretiyle eserlerini telif etmiştir (Hamdullah el-Müstevfi, 2018, mukaddime; Özaydın, 1997a). Kendisine miras kalan azımsanmayacak nispette mal varlığına da sahip olduğu için rahat bir hayat sürmüş olan Hamdullah el-Müstevfi, Kazvin'in hatırı sayılır âlimlerinden biri olarak son eseri *Nüzhetü'l-kulûb*'u tamamladığı 740 (1340) yılından sonra vefat etmiştir.

Müellif 730 (1330) yılında İlhanlı Veziri Gıyâseddin Muhammed b. Reşîdüddin'e (ö. 736/1336) umumî tarih türünden bir eser olan *Târih-i Güzide*'yi takdim etmiştir. Yaratılıştan başlayarak eserini tamamladığı döneme kadar yaşanmış nice tarihî hadiseyi, hânedan ve devleti anlattığı çalışmasında doğup büyüdüğü Kazvin hakkında da ayrı bir bölüm oluşturmuş ve kentin tarihi ve coğrafyasına dair son derece kapsamlı orijinal

bilgiler vermiştir (Özaydın, 2011). Müellifin bir diğer eseri ise manzum bir tarih olan *Zafernâme*'dir. 734 (1334) yılına kadar vuku bulan hadiselerle yer verilen eser, her biri müstakil olarak yazılmış üç ciltten oluşmuş olup bilhassa Türk ve Moğol tarihi açısından önemli bir kaynaktır.

Müellifin bu incelemenin konusunu oluşturan coğrafya ve kozmografyaya dair meşhur eseri ise *Nüzhetü'l-kulûb*'dur. Yaklaşık beş yıllık bir emek neticesinde hazırlanan eserde kozmografyaya dair girişin ardından birinci bölümde mineraller, zooloji ve botanik bilimine dair Hamdullah el-Müstevfi'nin çeşitli tespitleri yer alır. İkinci bölümde insanın ahlâkı, fiziksel yapısı ve melekelerine yer verilirken üçüncü bölümde ise coğrafyaya dair kıymetli bilgiler bulunmaktadır. Burada kutsal topraklar, Irak, Anadolu, Azerbaycan, Gürcistan gibi bölgelerde yer alan pek çok yerleşim merkezi hakkında bilgi verilmekle birlikte bilhassa son derece geniş bir sahaya yayılmış olan İran'ın iklimi, jeolojik ve coğrafi özellikleri, şehir ve diğer yerleşkeleri etraflıca anlatılmıştır. Eserde İlhanlıların hâkimiyet sahasındaki bölgelerde yaşayan halkın dinî inancı, çeşitli vasıfları, ekonomik geçim kaynakları ayrıca nehirler, göller, dağlar ve diğer coğrafi oluşumlar hakkında bilgiler, çıkartılan madenler yanında yollar, yerleşim yerlerinin birbirlerine olan mesafe ve konumları, enlem boylam bilgileri de kapsamlı bir şekilde ele alınmıştır. İlhanlıların maliyesi, vilayet, kaza, taşra teşkilâtı hakkında resmî vesikalara dayalı mâlûmata da yer verilen *Nüzhetü'l-kulûb*'da Selçuklu Devleti maliyesi hakkında da önemli bilgiler yer almaktadır. Müellif, kendisinden önce yaşamış İslâm coğrafyacılarının eserlerinden, bir kısmı günümüze intikal etmeyen tarihî ve coğrafi kaynaklardan, resmî belgelerden yararlanmış ayrıca derlediği bilgilere çeşitli ilavelerde bulunmuştur (Hamdullah el-Müstevfi, 2018, mukaddime; Şeşen, 2018, s. 241-242; Özaydın 1997a). Bilhassa bizzat gezip gördüğü ya da yaşadığı şehirlerde kendi gözlemleri ve incelemelerine de yer vermiştir. Farsça yazılmış olan eserin bu çalışmada geçen coğrafyaya dair kısmı 25 bölümden oluşmaktadır. İlk kez Leiden'de 1915 yılında neşredilmiş, ardından İngilizceye de tercüme edilmiştir. Kısmî olarak çeşitli bölümlerinin de tercüme yapılmıştır.

Eserde İran ile ilgili olarak coğrafi unsurların ve yerleşkelerin dışında siyasî ve sosyal hadiselerle ilgili detaylar bulmak da mümkündür. Nitekim Sâsânîler (226-651), Selçuklular ve İlhanlılar müellifin çalışmasını kaleme alırken yoğunlaştığı devletlerdir. Bilhassa mezkûr dönemlere ait kentler,

kaleler ve buralardaki yaşam ağırlıklı olarak kaydedilmiştir. Selçuklular döneminde İran'a yerleşmiş olan Bâtînîlere dair kayıtlar da eserde mevcuttur. Bâtînîler, Hasan Sabbâh (ö. 518/1124) liderliğinde örgütlenmişler, Şehristânî'nin (ö. 548/1153) "*ed-da'vetü'l-cedîde*" adını verdiği bir propaganda usulünü uygulayarak kendilerine muhalif olanlarla mücadeleyi amaç edinmişlerdi. Daha ziyade siyasî amaçlarla hareket etmeye başlayan Bâtînîler, kendi görüşlerini çeşitli tehdit ve vaatlerle halka benimseterek mevcut sosyal ve siyasî yapıyı çökertmeyi hedeflemişler; bu gayelerine ulaşabilmek için de dâîlerden¹ ve imâma bağlı refiklerden (yoldaşlar, dostlar) oluşturdukları teşkilâtta eğittikleri fedâîlerden de istifade etmişlerdi (Daftary, 2005, s. 460, 480; Yazıcı, 1994, s. 53). Fedâîler; sivil ve devlet erkânından olan kişileri tehdit etmek ya da hançerle gerçekleştirdikleri suikastlar neticesinde ortadan kaldırmakta kullanılan, küçük yaştan itibaren eğitim alan, inandıkları değerler uğruna aldıkları her türlü emri yerine getirmeye hazır gençlerdi. Bu gençlerden sonra da mezhebi muhafaza eden diğer da'vet mensupları ve da'vete katılan halk toplulukları da Bâtînî teşkilâtını oluşturmaktaydı. Hasan Sabbâh'ın dinî ve siyasî yollarla telkin ve gayretleri kısa zamanda neticesini göstermiş; taraftarları artmış, bilhassa cahil insanlar onun müridi hâline gelmişti. İkna yöntemlerinin yanı sıra düzenlediği saldırılarla korku salması da bu durumun meydana gelmesinde etkili olmuştu. Selçuklu devlet otoritesinin daha zayıf hissedildiği bölgelelere hâkim olmaya başlayan Hasan Sabbâh liderliğindeki Nizârî İsmâîlîler/Bâtînîler zamanla yeni propagandalarıyla sâdik fedâîleri vasıtasıyla fırka düşmanlarının katledilmesini prensip hâline dönüştürdüler ve bunu da Selçuklu Veziri Nizâmülmülk'ten (ö. 485/1092) itibaren uygulamaya koydular (Kaya, 2008, s. 20-26; Özaydın 1997b, s. 347-350). Bu makalede Ortaçağ tarihinin özellikle coğrafya sahasında ehemmiyeti haiz kaynaklarından biri olan *Nüzhetü'l-kulûb*'daki Hasan Sabbâh'ın eylemlerine, Bâtînîliğe veya hut Bâtînî kalelerine dair mâlûmatın tespiti, tercümesi ve değerlendirilmesi yapılarak tarihî hadiseler hakkında bilgi verilmesi yanında coğrafi kaynaklara da temas etmenin gerekliliği ortaya konulacaktır.

¹ Dâî, İslâm dünyasında ortaya çıkan bazı fırkalarda mezhebi yayma görevini sürdüren kimselerdi. İsmâîlîlerde da'vet adı verilen mezhebin faaliyetlerini yürütmeye ve geliştirmeye gayret gösteren propagandacıları (Tan, 2017; Öz, 1993, s. 420-421).

2. *Nüzhetü'l-kulûb*'da İnan'ın Kuzeyi ile Rûdbâr ve Çevresindeki Bâtınîliğe ve Bâtınî Kalelerine Dair Hususlar

Eserde yer alan Bâtınîlere dair ilk bilgiler, Hamdullah el-Müstevfî'nin Kazvin'in tarihi hakkında mâlûmat verdiği satırlarda karşımıza çıkmaktadır. Irâk-ı Âcem bölgesinde yer alan şehirleri bir araya getiren müellif, memleketi olması hasebiyle Kazvin'e ayrı bir özen göstermiş, kenti tafsilatlı bir biçimde anlatmıştır. Hamdullah el-Müstevfî, şehir hakkında coğrafi mâlûmat verdikten sonra Sâsânîlerden başlayarak yaşadığı dönem kadar olan tarihine de değinmiştir. Kazvin'in geçmişte "Deylemliler ve mülhitler/bâtınîler ile her zaman muharebe edilen sınır bölgelerinden biri olduğu" hususuna dikkat çekmiştir (Hamdullah el-Müstevfî, 1389, s. 56).

Burada Kazvin hududundan bahsedilirken Deylem bölgesi ve mülhit kavramları ön plâna çıkmaktadır. Zikredilen bilgiye göre; Deylem, Kazvin'in kuzeyinde Elburz Dağlarında ve Hazar Denizi ile Kazvin arasında yer alıyordu. Bu sarp ve dağlık arazide yaşayan bölge halkı Deylemliler olarak bilinmekteydi. Şiîliği benimseyen Deylemliler, Büveyhîler Hânedanı'nın kuruluşunda etkili olmuş; hatta Bağdat şehri bir süre mezkûr hânedan tarafından zapt edildiyse de Büyük Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey (431-455/1040-1063) Deylemliler ile mücadelesinde düşmanlarına güçlü bir darbe vurarak onların Irak, Fars ve Hûzistan'daki kollarına son vermişti. Büveyhîlerin yıkılışından sonra ise savaşçılık vasıflarını ön plana çıkaran Deylemliler daha ziyade ordularda paralı asker olarak görev almışlardı (Le Strange, 2015, s. 228; Felix & Madelung, 1995). Hasan Sabbâh, Nizârî-İsmâîlî propagandasına başladıktan sonra Deylemlilerden destek almaya gayret sarf etmiştir. Deylem ile Rûdbâr (Ek 1) arasında kalan Meymûndiz, Lemeser, Şemîrân gibi dağ kalelerini süratle ele geçirerek buraları tahkim etmiştir. Böylece Deylem'in dağlık bölgeleri Nizârî İsmâîlîlerin/Bâtınîlerin kontrolüne girmeye başlamıştır. Bununla beraber belirtilmesi gereken bir husus ise Deylemlilerin bir kısmının bâtinîlerin saflarına katılmalarına rağmen onların toplu olarak Selçuklulara karşı büyük isyanlara kalkışmamasıdır (Felix & Madelung, 1995; Yazıcı, 1994, s. 263-265).

Müellifin değindiği mülhit terimine bakacak olursak; Hamdullah el-Müstevfî'nin eserinde XI. ve XIII. yüzyıllar arasında bilhassa Rûdbâr ve çevresinde hüküm süren Bâtınîleri ya da yaşadığı dönemde faaliyet gösteren aşırı fırka ve grupları daha ziyade Ortaçağ İslâm kaynaklarında da çoğunlukla kullanılan mülhit sıfatıyla betimlemeyi tercih ettiği görülmekte-

dir. Nitekim tarih boyunca Bâtınîlere çeşitli isimler verilmiştir. Bunlardan bir tanesi de ilhada sapanları, doğru yoldan ayrılanları, Sünnîliğe aykırı hareket edenleri hatta kâfirlikle itham ettikleri kişileri tavsif etmede kullanılan mülhit (ç. melâhide) kavramı olmuş, Bâtınîleri tanımlarken kullanılan isimler arasında yerini almıştır (Ocak, 1998, s. 7-16). Bâtınîler, her ne kadar müellifin yaşadığı dönemde bölgede artık eskisi gibi bulunmuyorsa da Kazvin'in coğrafi konumu anlatılırken “kentin mülhitlerin yerleşim merkezlerine yakın bir noktada yer aldığı” vurgulanmıştır. Nitekim Kazvin şehri, Elburz Dağları ile Deylem bölgesinden ayrılmaktaydı. Hatta III. (IX.) yüzyıl müelliflerinden Belâzürî'ye (ö. 297/892-893) göre kentin çevresindeki dağlık bölgelerde askerler nöbet tutar ve aynı zamanda Farsça'da korunmuş hudut mânâsına gelen Kazvin'i ve kalesini Deylemlilere karşı muhafaza ederlerdi (Belâzürî, 2013, s. 266; Hamdullah el-Müstevfî, 2018, s. 630-631; Le Strange, 2015, s. 280). Bu engebeli bölgeler müstahkem oluşu sebebiyle Hasan Sabbâh ile birlikte Nizârî İsmâîlîlerin de ikamet etmek için tercih ettiği merkezler olmuş; böylece Kazvinliler Deylemlilerin yanı sıra artık bâtınîlerin yani mülhitlerin de yağma ve akınlarıyla mücadele etmek zorunda kalmışlardı. Selçuklular döneminde de Kazvin'de bâtınîlerle çeşitli mücadeleler gerçekleşmiştir. *Nüzhetü'l-kulûb*'deki ifadeleri destekleyecek şekilde Irak Selçuklu Sultanı Arslanşah b. I. Tuğrul (556-571/1161-1176) zamanında yaşanan birtakım hadiseler bu noktada örnek olarak gösterilebilir. Şöyle ki; Bâtınîler, Kazvin'e çok yakın mesafedeki dağların tepe kısımlarına üç ayrı kale inşa etmişler ve müstahkem bir şekilde tesis edilmiş bu kaleleri Kazvin'e saldırmak üzere üs olarak kullanmışlardır. Bâtınîler, kalelerin etrafına duvarlar ördüler ve taşıdıkları malzemelerle bu duvarları yükselttiler. Kısa sürede mancınıklar ve arrâdelerini de yerleştirip kaleleri kuşatmalara karşı olabildiğince sağlam hâle getirdiler. Kalelerin inşasını ve silah, cephane, erzak gibi bütün hazırlıklarını tamamladıktan sonra ise buralardan Kazvin'e saldırarak kenti kuşattılar. Bu süreçte Kazvin halkı da onlara şiddetle mukavemet göstermişti (Hamdullah el-Müstevfî, 2018, s. 370; Râvendî, 1999, s. 275-276; Reşîdüddin Fazlullâh-ı Hemedânî, 2010, s. 252; Zahîrûddîn-i Nîsâbûrî, 2004, s. 108-109).

Hamdullah el-Müstevfî (1389, s. 58), eserinde Kazvin'de yaşayan halkın dinî yapısı hakkında mâlûmat verirken “halkın büyük çoğunluğunun Şâfiî mezhebine mensup olup dinî meselelerde taassuba varan tutuculukta olduğunu, kentte bazı Hanefîlerin ve Şîîlerin de yaşadığını, bununla beraber

mülhitlerle komşu ve hısım olmalarına rağmen Kazvin halkının onların sapkın düşüncelerine asla kapılmadıklarını” da kaydetmiştir. İslâm’ın ve İslâmî kültürün kentte tüm halk tarafından benimsendiği, Nizârî İsmâîlîler her ne kadar taraftar toplamaya çalışmış olsalar da Kazvinlilerin onlara meyletmediği bu kayıtlarda açıkça görülmektedir. Nitekim, Kazvin halkı İslâmîyeti içtenlikle kabul etmiş, dinî işlere ve ibadete büyük önem vermiş, halkın çok azı Hanefîliğe ve Şîîliğe geçerek kentin ancak bir mahallesindeki nüfusu oluşturmuştu. Bunun haricinde diğer bütün mahallelerde yaşayan kent sakinleri Şâfiî idiler. Az sayıda da yahudinin yaşadığı Kazvin’de başka mezhep ya da din mensupları bulunmuyordu (Hamdullah el-Müstevfî, 2018, s. 633).

Eserde Deylem bölgesindeki merkezî yerler hakkında bilgi verilirken Rûdbâr ve çevresi de ihmâl edilmemiştir. Burası aynı zamanda Nizârî İsmâîlîlerin İran’daki üssü konumunda olan Alamut Kalesi’nin² de bulunduğu vadi olduğu için Hamdullah el-Müstevfî, Rûdbâr hakkında tafsilatlı mâlûmat vermiştir:

Rûdbâr bölgesi Kazvin’in yaklaşık altı fersah kuzeyinde yer alır ve burada en müstahkemleri Alamut, Meymûndiz, Lemeser (Lambasar, Lenbeser) olan 50 civarında zapt edilemeyecek kadar dayanıklı ve oldukça sağlam inşa edilmiş kaleler bulunmaktaydı. Bu kalelerin en şöhretlisi İsmâîlîlerin İran’daki başlıca merkezi olan ve 171 sene hüküm sürdükleri Alamut’tur... Kale ed-Dâî-İlelhak Hasan b. Zeyd el-Bâkirî tarafından 246 (860) yılında inşa edildi ve Hasan Sabbâh 483 (1090) yılında kalede otoritesini hâkim kılarak da‘vetine başladı. Kaleye evvelce kartal yuvası, kartal eğitimi anlamına gelen Âluh Âmût adı verilmişti. Bu kelime zamanla Alamut’a dönüştü. Ayrıca (ebced hesabına göre) Âluh Âmût ismindeki harflerin sayısal değerinin toplamı şaşırtıcı şekilde Hasan Sabbâh’ın kaleyi ele geçirdiği 483 (1090) yılına tekabül eder. 654 (1256) yılında Hülâgû Hân’ın (654-663/1256-1265) emriyle kale yerle bir edilmiştir. (Hamdullah el-Müstevfî, 1389, s. 61)

Şüphesiz bu coğrafyayı çok iyi bilen ve geçmiş kaynakları ve nakilleri tafsilatlı olarak incelemiş olan Hamdullâh el-Müstevfî, öncelikle Rûdbâr

---

² Elburz Dağları üzerinde Kazvin’in kuzeydoğusunda ve Rûdbâr Vadisi’nde bulunan Hasan Sabbâh’ın ve Nizârî İsmâîlîlerin yerleşmiş olup ve faaliyetlerini yürüttüğü kaledir (Ivanow, 1960; Hodgson, 1968, s. 422-482; Lockhart & Hodgson, 1986, s. 352-354; Özyayın, 1989, s. 336-337; Ek 3).

bölgesindeki Bâtınîlere ait çok sayıda kale bulunduğunu zikrederek içlerinden en önemlilerini sıralamıştır. Hasan Sabbâh buradaki kalelerin pek çoğunu ele geçirmiş, kendi hâkimiyet sahasını tesis etmişti. Ayrıca bölgede herhangi bir kale bulunmayan tepelere de yeni garnizonlar inşa ettirmişti. Alamut Kalesi ise Hasan Sabbâh'ın bölgeye gelişinden çok daha önceleri yapılmış ve rivayete göre ava çok düşkün olan Deylem hükümdarlarından biri tarafından inşa edilmişti. Hatta bölge hâkimi bir gün bir kartal uçurup peşinden gitmiş, kartalın konduğu yeri görünce de buranın müstahkem bir mevzi olduğunu fark ederek derhâl üzerinde bir kale yapılmasını emretmişti (İbnü'l-Esir, 2022, s. 216; Özaydın, 1989, s. 336-337). Eserde kalenin inşasının ed-Dâî İlelhak Hasan b. Zeyd tarafından 246 (860) yılında tamamlandığı mâlûmâtı yer almaktadır (Hamdullah el-Müstevfî, 2018, s. 423; Lewis, 1968/1995, s. 37; Lockhart & Hodgson, 1986, s. 352; Özaydın, 1989, s. 336). Nitekim Hülâgû Hân'ın İran'daki Nizârî İsmâîlîleri ortadan kaldırmak üzere gerçekleştirdiği harekâtının her safhasında mezkûr hükümdarın yanında olan ve tahrip edilmeden önce Alamut'taki kütüphaneden de istifade ettiği için Hasan Sabbâh ve Alamut'a dair oldukça kapsamlı bilgi veren meşhur devlet adamı Cüveynî; (ö. 681/1283) kalenin 246 (860) yılında Deylem'de hüküm süren Cüstân (Cestân) Hânedanı'na (Pezeşk, 2009, s. 44-46) mensup meliklerden biri tarafından yaptırıldığını belirtmiştir. Hatta sonraki Deylem meliklerinin de bu durumdan övgüyle bahsettiklerini kaydetmiştir. Bununla birlikte kaleyi inşa ettirenin kim olduğu mâlûmâtı zikredilmemiştir (Cüveynî, 2013, 588). Öte taraftan *Nüzhetü'l-kulûb'*da geçen Hasan b. Zeyd'in (ö. 270/884) Deylem'de ed-Dâî el-Kebîr (Büyük Dâî) şeklinde zikredilen ve büyük bir ayaklanma neticesinde Taberistan ve Gîlân bölgelerini de içine alan Zeydî veyahut Aleviyye olarak bilinen Taberistan Zeydîleri (250-933/864-1526) devletinin banisi olduğu anlaşılmaktadır.³ Böylelikle eserin tarihî kaynaklardaki mâlûmata katkı sağladığı görülmektedir.

Kalenin ismi hususunda kartal yuvası manasına gelen Âlûh Âmût kelimesinden türetildiği bilgisi yine tarihî kaynaklardan Cüveynî tarafından da verilmekle beraber; (Cüveynî, 2013, s. 549) Hamdullah el-Müstevfî, kartal eğitimi veya kartal yuvası (ta'lîmü'l-ukâb) anlamına geldiğine vur-

³ Hasan b Zeyd el-Alevî hakkında bkncz. (Ebû İshâk es-Sâbî, 1987; Yaşaroğlu, 2018; Mecidî, 1397, Pezeşk, 2009, s. 44; Öz, 1997, s. 287).

gu yaparak bilgileri tamamlamıştır.⁴ Alamut'un yükselişi Hasan Sabbâh'ın kaleye yerleşmesiyle başlamış; ardından kale defalarca kez kuşatmalara maruz kaldıysa da sağlam kayalardan müteşekkil yapısı ve içerisinde li-derlerinin bir emriyle canını vermeye hazır fedâileri sayesinde bir türlü yıkılamamıştır. Alamut'taki Nizârî İsmâîlilerin hâkimiyetine ise Hamdullah el-Müstevfi'nin de vurguladığı üzere İlhanlı Devleti'nin kurucusu Hülâgû tarafından 654 (1256) yılında son verilebilmiştir. Nitekim Hülâgû Hân ordusuyla birlikte İran'a yürüdüğünde Bâtınî kalelerini yok etmek ilk hedefi olmuştu. Bu sefer esnasında kalelerin bir kısmı Moğollara teslim olmuşsa da İsmâîliler hâlâ bazı stratejik kaleleri ellerinde tutuyor ve zorluk çıkartıyorlardı. Moğol askerleri kale kapılarını mancınıklarla kırdıktan sonra kale sakinleri Alamut'u terk etmek için üç gün mühlet istemiş, bu süre zarfında mallarından taşıyabildikleri kadarını dışarıya nakletmişlerdi. Dördüncü gün ise Moğol askerleri kaleye girerek geride bıraktıkları tüm eşyaları yağmalamaya ve birtakım binaları ateşe vermeye başlamıştı. Sonrasında ise Nizârî İsmâîlilerden geride hiçbir iz kalmayacak şekilde uzun bir müddet kalenin yıkımıyla uğraşmışlardır (Cüveynî, 2013, s. 588-589; Lewis, 1968/1995, s. 79-80).

Hamdullah el-Müstevfi, *Nüzhetü'l-kulûb*'de Rûdbâr halkının dinî yaşantısı hakkında da: "Bölge ehli, Bâtınîyye mezhebine bağlı olup; halkın çoğu Mazdek'e nispetle Merâgîyân denilen bir fırkaya mensuptur" şeklinde ifadelere yer vermiştir (Hamdullah el-Müstevfi, 1389, s. 61). Nizârî İsmâîlilerden olmasalar da müellifin bâtınî itikâdına mensup olduklarını vurgulaması hasebiyle Rûdbâr'da yaşayan ve kendilerini Merâgîyân olarak adlandıran, Mazdekî⁵ inançlı bu topluluklardan da bahsetmek gerekmektedir. Merâgîyân; İslâm öncesi dönemde Azerbaycan'ın siyasî ve idarî merkezi olup, İslâmî dönemde de bir süre bu özelliğini koruyan Merâga (Özgüdenli, 2004, s. 162-163; Yâkût el-Hamevî, 1397/1977, 93-94) şehrine mensup insanlar demektir. Azerbaycan'da Bâbek el-Hürremî'nin (ö. 223/838) önderliğindeki dinî-siyasî nitelikteki aşırı Şîr fırkalarından Hürremîyye hareketinin çıkardığı büyük bir isyan Abbâsîler tarafından güçlükle bastırılmıştı. İsyanın ardından Azerbaycan'dan kaçmış olan Bâbek yanlı-

⁴ İbnü'l-Esir (2022, s. 216), Deylem lisanında kartal yuvası veya kartalların bulunduğu yer (*ta'limü'l-ukâb*) mânâsında kullanıldığını zikretmiştir.

⁵ Mal ve kadınlarda ortaklığı câiz gören görüşleri olan Mazdekîlere nispetle Bâtınîyye, Mazdekîyye olarak da adlandırılmışlardır (İlhan, 1992, s. 190).

ları için Merâgîyân tabiri kullanılıyordu. Onlar başta Alamut ve çevresi olmak üzere Rûdbâr'ın köy ve nahiyelerine yerleşerek gelenek ve kültürlerini muhafaza etmeye çalışmışlardı (Askari, 1380, s. 108-118; Bausani, 2002, s. 231).

Azerbaycan, Ermenistan, Şirvan ve Hazar Denizi'nin doğu kıyısına komşu olan “Mûgân'da (Hamdullah el-Müstevfî, 1389, s. 91; Le Strange, 2015, s. 230-231; Minorsky, 1979, s. 447) bulunan Gülistan Dağı ve çevresinde eski dönemlerde Bâtînîler tarafından cennet bahçelerinin yapıldığı ve buranın onların zevk sefa alanlarından biri olduğu” bilgisi de *Nüzhetü'l-kulûb'*de geçmektedir (Hamdullah el-Müstevfî, 1389, 199). Nitekim Bâbek döneminde dahi Mûgân çevresi pek çok defa müstahkem mevki olarak kullanılmıştır (Minorsky, 1979, s. 447). Ayrıca artık harap hâle gelen Mûgân'ın vaktiyle çepeçevre geniş bahçelerle çevrili iki nehir boyunda yer aldığı da rivayet edilir (Le Strange, 2015, s. 213). Kent ve çevresinde süslü bahçelerin yer alması Bâtînîlerin de bu husustan ziyadesiyle istifade etmesini mümkün kılmaktadır.

3. *Nüzhetü'l-kulûb'*da İran'ın Güneyi ile Horasan ve Kuhistan Çevresinde Geçen Bâtînîliğe ve Bâtînî Kalelerine Dair Hususlar

Müellif, İran'ın güneyinde Hûzistan ve Fars bölgelerinin sınırında yer alan, Sâsânî Hükümdarı I. Kubâd (488-531) döneminde kurulmuş olup pek çok mahalle ve diğer yerleşim birimleriyle evvelce oldukça büyük bir kent olduğunu vurguladığı Errecân'dan bahsederken kentin “mülhitlerin istilalarıyla tamamen harap duruma düştüğünü ve nüfusunun mahvolduğunu” zikretmiştir (Hamdullah el-Müstevfî, 1389, 129). Bilhassa müellifin istifade ettiği coğrafi kaynaklar incelendiğinde Hamdullah el-Müstevfî'nin Errecân hakkında zikretmiş olduğu bilgileri VI. (XII.) yüzyıl âlimlerinden İbnü'l-Belhî'nin kayıtlarından aldığı görülür. Selçuklu döneminde Errecân şehrinin de sınırında yer aldığı Fars bölgesinde yaşayan İbnü'l-Belhî eserinde mülhitlerin istilalarıyla nüfusu zengin, mahsulü bol verimli topraklara sahip Errecân'ın tahrip edildiğinden ve her geçen gün şehirde yaşayan insan sayısının azaldığından bahsetmiştir (İbnü'l-Belhî, 1921, s. 148). İsmâîlî âlim ve seyyâh Nasır-ı Hüsrev (ö. 465/1073'ten sonra) Selçuklu döneminde gerçekleştirdiği seyahatinde, Errecân'da yaklaşık 20.000 kişinin yaşadığından bahseder. Nitekim yazar büyük bir şehir olan Errecân'da

o devirde her mezhepten insan yaşadığına, kendisinin de bizzat bir Mutezile imâmıyla ilmî tartışmalarda bulunduğuna dikkat çeker (Nâsır-ı Hüseyin, 2020, s. 156-157). Önceleri canlı, kalabalık bir şehir olduğu anlaşılan Errecân'ın İsmâîlîlerin yoğunlaşan baskınları sebebiyle hayli sıkıntı çektiği ve eski refahına bir daha ulaşamadığı anlaşılmaktadır (Le Strange, 2015, s. 338).

Errecân hududundaki doruklarda muhtelif kalelerin varlığından da bahsedilen eserde “Bâtınîlerden kalan et-Tîgûr (et-Tunbûr) ve Diz-Kilât gibi pek çok harap durumdaki kale kalıntısının bulunduğuna” da dikkat çekilmiştir (Hamdullah el-Müstevfî, 1389, s. 130). Nitekim yükseltisi fazla olmayan Huzistân ve Fars bölgesinde Nizârî İsmâîlîler/Bâtınîler faaliyetlerini genellikle Errecân'daki kalelerden yürütmüşlerdir (Batır, 2022, s. 19; Gaube, 1986, s. 519-529; Willey, 2005, s. 212-213). Hamdullah el-Müstevfî'nin zikrettiği kalelerin de Bâtınîler tarafından kullanıldığına dair az da olsa mâlûmât bulunmaktadır. Buna göre; Errecân'a iki fersah mesafedeki et-Tunbûr Kalesi Selçuklu döneminde Bâtınîler tarafından işgal edilmiştir. Hatta Mısır'a yaptığı bir seferi müteakip Fâtımîler adına dâlik yapmaya başlayan Ebû Hamza el-İşkâf tarafından kale ele geçirilmiştir (İbnü'l-Esîr, 2022, s. 218; Reşîdüddin Fazlullâh-ı Hemedânî, 1387, s. 121; Lewis, 1968/1995, s. 39). Nizârî İsmâîlîlerin yaptıkları faaliyetlerle Errecân ve çevresine büyük zararlar verdikleri kalelerden biri olan Diz-Kilât ise aynı zamanda Halâdhân Kalesi olarak da bilinmektedir (Batır, 2022, s. 19; Gaube, 1986, s. 520; Willey, 2005, s. 213). Kaleye yaklaşık 200 sene boyunca egemen olan Bâtınîler, bozgunculuk yapmaya ve buradan geçen ticaret kervanlarının yollarını keserek onlardan haraç almaya devam etmişlerdir. Sultan Melikşah kaleyi ve çevresini Selçuklu emîrlerinden Üner'e iktâ olarak bırakınca, o da kaleye bir dizdar tayin ederek Errecân'daki Bâtınîleri buraya gönderdi. Bâtınîler kaleyi satın almak istedilerse de dizdar bu teklifi kabul etmedi. Bâtınîler ısrarlarına devam etmiş ve dizdarla münazara yapması için bir Deylemliyi Halâdhân Kalesi'ne göndermişlerdi. Bunun üzerine dizdar, güvendiği memlûklerinden birine kale anahtarlarını teslim etti. Münazara için gelen bâtınînin bu memlûkü kendi tarafına çekmesi üzerine görevli, efendisinin tevkifini sağladı ve kale de Bâtınîlere teslim edildi (İbnü'l-Esîr, 2022, s. 218). Nihayetinde Bâtınîler, Errecân'ı askerî üs olarak kullanarak buradaki kalelerden şehri ve civar bölgeleri sık sık yağmalamışlardı. Bu durum da bölgede defalarca Selçuklu emîr ve kumandanlarıyla karşı karşıya gelmelerinde zemin hazırlamış, Errecân bu mü-

cadelelerden ve Nizârî İsmâîlîlerin faaliyetlerinden oldukça zarar görek zaman içerisinde canlılığını yitirmişti.

Horasan'da Nîşâbur yakınlarında bulunan Turşîz (Turaysîs) de Bâtînîlerin yoğun olarak yaşadığı, satın alma ya da zapt etme yollarıyla çokça kaleler inşa ettikleri merkezlerdendi (Yâkût el-Hamevî, 1397/1977, s. 33). Hamdullah el-Müstevfi bu bölge hakkında da bilgi verirken: “Turşîz’de mülhitlere ait birkaç muhkem kale bulunmaktaydı. Barda-rûd, Mikâl, Mücahidâbâd ve Âteşgâh bu kalelere örnek olarak gösterilebilir”⁶ ifadelelerini kullanmıştır. Hamdullah el-Müstevfi, bu kalelerin adlarını zikrederek Nizârî İsmâîlîlerin zamanında Turşîz’e (Turaysîs) azımsanmayacak derecede hâkim olduklarını da göstermektedir.

Turşîz’de (Turaysîs) Nizârî İsmâîlîlerin faaliyetlerine dair de çeşitli misaller mevcuttur. Örneğin, 498 (1104-1105) yılında Turaysîs’te pek çok bâtînî harekete geçip bölgede geniş çapta yağma ve talan faaliyetlerinde bulunmuş, durumları güçlenen bâtînîler diledikleri şahısları katletmekten geri durmamış, mallarını yağma edip kadınlarını esir almışlardı. Ayrıca bâtînîler Horasan ve diğer bölgelerden gelen hacı kafilelerine saldırıp onları da kılıçtan geçirmişlerdi (İbnü'l-Esîr, 2022, s. 255; Piyadeoğlu, 2012, s. 75). Bölgede Bâtînîlerin bu derece yoğun olması Büyük Selçuklu Sultanı Sencer’in (511-552/1118-1157) de dikkatini çekmiş; zaman zaman ordusunu buraya sevk etmiştir. Büyük Selçukluların son dönemlerinde 546 (1152/1153) yılında Turaysîs’teki Bâtînîler üzerine Emîr Kucuk tarafından bir harekât gerçekleştirilmiştir. Sultan Sencer’in askerlerinden oluşan büyük bir orduyla şehre yürüyen emîr, Bâtînîlerin ellerindeki beldelere baskınlar yapmış, malları yağma etmiş, onlara büyük zararlar verdikten sonra ülkesine geri dönmüştü (İbnü'l-Esîr, 2022, s. 410; Kaya 2013, s. 49; Piyadeoğlu, 2012, s. 78). Nizârî İsmâîlîlerle/Bâtînîlerle mücadelelere dair yaşanmış bu hadiseler Hamdullah el-Müstevfi’nin adlarını zikrettiği beldelelerde mülhitlerin yoğun şekilde yaşamış olma ihtimâlini kuvvetlendirmektedir.

⁶ Eserin çalışmada kullanılan (1389, s. 143) neşrinde Turşîz’de bulunan mezkûr kalelerin Bâtînîlere ait olduğu net bir şekilde belirtilmemiştir. Bununla beraber eserin İngilizce tercümesinde ise (1919, s. 142) kalelerin Bâtînîlere ait olduğu G. Le Strange tarafından açık olarak zikredilir.

“Kuhistan’daki⁷ Müminâbâd’ın (Ek 2) mülhitler tarafından inşa edilmiş, oldukça korunaklı ve iyi tahkim edilmiş bir kale olduğu” bilgisine de eserde yer verilmiştir (Hamdullah el-Müstevfî, 1389, s. 146). Hasan Sabbâh Alamut’u ele geçirdikten sonra süratle yeni kalelerin de fethedilmesi emrini vermiş; Alamut’un yakın çevresinde Nizârî da‘veti artmış, Rûdbâr Bâtınîlerin hâkimiyeti altına girmişti. Bu bölgeyle sınırlı kalmak istemeyen Hasan Sabbâh, yakın adamlarından Hüseyin Kâinî’yi beraberinde birtakım dostlarıyla birlikte Kuhistan’a göndermişti. Kuhistan halkının bir kısmının da‘vetlerini kabul etmesi üzerine de Bâtınîler bölgede propagandalarını yaymaya, İsmâîlîlere desteği artırmaya ve çevre kaleleri ele geçirmeye başlamışlardı (Cüveynî, 2013, s. 553; Lewis, 1968/1995, s. 39; Mîrhând, 1339, s. 209; Reşîdüddin Fazlullâh-ı Hemedânî, 1387, s. 106-107).

Bâtınîlerin Kuhistan’da hüküm sürdükleri kalelerden biri de Müminâbâd ve çevresiydi. Kale hakkında yapılan yüzey ve arkeolojik incelemelerde bu bölgenin birbirine bitişik üç büyük tepenin zirvesinde camisi, sulama kanalları, erzak depoları, bahçeleri, yaşam alanıyla oldukça geniş bir alana yayılmış son derece müstahkem ve dayanıklı bir kale olduğu anlaşılmıştır (Willey, 2005, s. 198-199). Nizârî İsmâîlîler yine yapılacak olan kuşatmalarda savunmaları konusunda kendilerine avantaj sağlayan Rûdbâr ve Alamut’a benzeyen dağlık bölgeleri tercih etmişlerdir. Büyük Selçuklu Sultanı Melikşah, 485 (1092) yılı başlarında emirlerinden Kızıl Sarığ’a Kuhistan’ı iktâ olarak verdi. Emîr, Horasan askerleriyle beraber Kuhistan’daki Hüseyin Kâinî ve refiklerini ortadan kaldırmak üzere harekete geçti. Kızıl Sarığ, Müminâbâd’da onları muhasara edip harbe başlamış; Hüseyin Kâinî ve adamları ise savunmaya çekilmişlerdi. Ancak bu sırada beklenmedik bir şekilde Sultan Melikşah’ın vefat haberinin gelmesi üzerine Selçuklu kuvvetleri dağılmış, kuşatmayı bırakarak geri çekilmek zorunda kalmışlardır (Cüveynî, 2013, s. 554; Mîrhând, 1339, s. 210; Reşîdüddin Fazlullâh-ı Hemedânî, 1387, s. 107). Sultan Melikşah’ın vefatının ardından rahatlayan Kuhistan’daki Nizârî İsmâîlîler bölgedeki faaliyetlerini daha da yoğunlaştırarak yeni kaleleri ele geçirmeye başlamışlar; bu süreçte yaşanan otorite boşluğundan ve isyanlardan dolayı hoşnutsuz olan halkı kendi

⁷ Kuhistan, dağlarla çevrili olduğu için bu isimle anılan Horasan’da Nişâbur’un güneyinde Fars Çölü kenarında bulunan coğrafi konumu sebebiyle yerleşimin nispeten az olduğu çeşitli kasaba ve kaleleri kapsayan bir bölgedir. Bu bölgede aynı adı taşıyan bir şehir bulunmamakla birlikte merkezî kentinin Kâyin olduğu rivayet edilir (İstahrî, 2020, s. 235-236; İbn Havkal, 2017, s. 383-384).

tarafına çekerek Rûdbâr ve civarında olduğu gibi burada da kısa sürede nüfuzlarını artırmışlardır. Nitekim coğrafi ve iklim şartlarının yanı sıra kuzeyinden güneyine baştanbaşa birçoğunun kalıntıları günümüze de ulaşmış olan İsmâîlî kalelerinin varlığı, Kuhistan'ı İran'ın diğer bölgelerinden ayıran özellikler arasındadır. Bâtınîlerin bölgeye gelişleriyle elverişsiz coğrafi koşullara sahip yerleşim merkezleri birbirleriyle uzak mesafede olmalarına rağmen sıkı bir dayanışma içerisine girmişlerdi. Ayrıca Nizârî İsmâîlîler, bilhassa Müminâbâd gibi büyük bir kaleyi ellerine geçirmeyi altın bir fırsat olarak görerek buradan diğer komşu bölgelere doğru etki sahalarını genişletmeye çalışmışlardı. (Mehcûr & Haldiyân, 1391, s. 142-143).

Müminâbâd Kalesi, Alamut'tan sonra ikinci olarak Nizârî İsmâîlîlerin *Kıyamet* adı verilen yeni bir devri ilân ettikleri kale olarak da şöhret kazanmıştır. Şöyle ki; 17 Ramazan 559 (8 Ağustos 1164) tarihinde İran'ın çeşitli kentlerine dağılmış olan Bâtınî grupların yöneticileri Alamut Kalesi'nde bir araya geldi. Bu sırada Alamut'un dördüncü hâkimi olan II. Hasan (ö. 561/1166) kalede herkesin göreceği bir şekilde özellikle kible yönüne göre yanlış kurulmuş olan bir minber üzerine çıkarak herkesin karşısında imâmetini ortaya koydu. Ayrıca Nizârî İsmâîlîler için yeni doktrinler içeren hutbesini okudu. II. Hasan, bütün yetkileri kendisinde toplamakla kalmıyor, kıyamet gününün geldiğini de duyuruyordu. Buna göre herkes yargılanacak ve sonsuza kadar cennete ya da cehenneme gidecekti. İmâmı baştan reddedenler ise doğrudan cehenneme gideceklerdi. Diğer yandan namaz, oruç gibi İslâm'ın temel hükümleri olan ibadetler de kaldırılmıştı. Ardından iftar için sofralar kurulmuş, şarkıcılar ve çalgıcılar getirtilmişti. O günü, Kıyamet Bayramı ilân ederek içkili, sazlı sözlü eğlence meclisi tertip etmişlerdi (Cüveynî, 2013, s. 565; Hodgson, 1968, s. 458-459; Lewis, 1968/1995, s. 60-61; Mîrhând, 1339, s. 219-220). Alamut'ta düzenlenen bu merasimin ardından Kuhistan'da hüküm süren Bâtınî Reisi Muzaffer'e Kıyamet Da'veti dedikleri yeni görüşlerinin etrafında taraftar toplayabilmek için Alamut'ta okunmuş olan hutbenin metnini gönderdiler. Böylece Alamut'tan yaklaşık iki ay sonra hac ziyareti döneminde denk gelen 28 Zilkâde 559 (18 Ekim 1164) tarihinde II. Hasan'ın imâm olarak konumu ve açıkça halife ile özdeşleştirilmesi tıpkı Alamut'taki gibi büyük bir törenle Müminâbâd'da Reis Muzaffer tarafından halka ilân ve beyan edilmişti. Burada da Alamut'ta kurulmuş olan ve İslâmî kurallara uymayan minberin bir benzeri kurulmuştu. Reis Muzaffer'in kendisini II. Hasan'ın vekili ilân ederek hutbeyi okumasının ardından da aynı Alamut'ta oldu-

ğu gibi sevinç gösterilerinde bulunulmuş, eğlenceler tertip edilmişti. Yeni öğretilerini duyuracakları ikinci bir merkez olarak Müminâbâd'ın tercih edilmesi o dönemde İran'daki Nizârî İsmâîlîler için kalenin önemini de göstermektedir (Cüveynî, 2013, s. 566-567; Hodgson, 1968, s. 459; Lewis, 1968/1995, s. 62; Mîrhând, 1339, s. 220; Willey, 2005, s. 198).

4. Sonuç

İslâm düşünce tarihine bakıldığında itikadî açıdan birçok farklı fırka ve mezhebin ortaya çıktığı görülmektedir. Bu noktadan hareketle Bâtınîler sahip oldukları görüşleri ve uyguladıkları yöntemleriyle yalnızca dinî bir fırka olarak kalmamış; siyasî faaliyetler içerisine de dâhil olarak etki alanlarını her geçen gün geliştirmişlerdir. Büyük Selçuklu Devleti döneminde Alamut merkezli olarak devlet kurma düşüncesiyle harekete geçerek eylemlerini çoğaltmışlar; İslâm dünyasına ciddi şekilde yıkıcı zararlar vermişlerdir. Nizârî İsmâîlîler/Bâtınîler özellikle İran ve Suriye'de yoğun bir şekilde faaliyet göstermişler, hileyle, satın alma yoluyla ya da zorla kaleleri ele geçirerek hüküm sürmüşlerdi. Selçuklu Türkleri ise giderek şiddetini artıran bu eylemlerle mücadeleyi devletin temel prensiplerinden biri hâline getirmiş ve her fırsatta Bâtınîler üzerine seferler tertipleyerek mülhitlerin yayılmasını durdurmaya çalışmıştır. Nizârî İsmâîlîler/Bâtınîler bu noktada İran'da özellikle nüfus ve yerleşim açısından şehir merkezlerinden uzakta kalan yüksek dağlık bölgelerdeki dayanıklı, iyi tahkim edilmiş, kaleleri bünyelerine katmayı başarmışlar ve ele geçirdikleri kalelerin yanı sıra uygun buldukları sarp kayalıklara hisar ya da garnizonlar tesis etmişlerdir. Bununla beraber onların ticarî ve iktisadî olarak büyük kentlere sahip olamadıkları da aşikârdır. Hasan Sabbâh ve haleflerinin önderliğinde erişilmesi zor mevkilerde yaklaşık 200 civarında kaleyi ele geçirmeleri ve kurdukları stratejilerle düşmanlarına uzun süre direnmeleri onların tarihî, siyasî ve ideolojik yönlerden incelenen faaliyetlerinin coğrafi açılardan da araştırılmasını zorunlu kılmaktadır.

Bu noktada İran coğrafyasını eski devirlerden itibaren sadece merkezî kentleriyle değil dağları, nehirleri, iklimi, bitki örtüsü, yeraltı ve yerüstü zenginlikleriyle ve elbette ki büyük yerleşim yerlerinin çevresinde kalan köy, nahiye ve kaleleri gibi unsurlarıyla oldukça kapsamlı şekilde incelemiş olan Hamdullah el-Müstevfî'nin *Nüzhetü'l-kulûb* adlı eseri Nizârî

İsmâîlîler/Bâtînîler hakkında da zaman zaman açıklamaların yapıldığı kaynaklar arasında yerini almıştır. Bu noktadan hareketle hazırlanmış olan bu çalışmada bilhassa Türkçeye tercüme edilmemiş olması sebebiyle araştırmacıların da istifade edebilmesi açısından İslâm coğrafyacılığının başvuru kaynaklarından biri olan eserdeki Bâtînîliğe dair hususlar incelenmiştir. Böylece siyasî tarihe dair bilgi veren eserlerindeki mâlûmattan farklı olarak temas etmiş olduğu önemli noktalar ortaya konulmuştur. Nihayetinde Nizârî İsmâîlîler/Bâtînîler İran'ın kuzeyinden Horasan'a son derece geniş bir coğrafî alana yayılmışlar, göz önünde olan merkezleri Alamut'un haricinde isimleri fazla duyulmamış olan muhtelif kale ve hisara sahip olmuşlardır. Hamdullah el-Müstevfi'nin *Nüzhetü'l-kulûb*'u onların yerleşkelerinin saptanması açısından da tarih ve arkeoloji ilmine yardımcı olan kaynaklar arasında yerini almaktadır. Bu çalışma esnasında eser ile ilgili dikkati çeken bir husus da müellifin Farsça ve Arapça deyimlere, benzetmelere, tarihî olarak geçmişe yönelik mukâyeselere ve örneklere yer vermiş olmasıdır. Bu bağlamda *Nüzhetü'l-kulûb*'un kültür tarihi açısından da incelenebilecek kaynaklardan biri olduğu görülmektedir.

Beyan

Bu makale etik kurul kararından muafır. Çalışmada katılımcı bulunmamaktadır. Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır. Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır. Telif hakkına sebep olacak bir materyal kullanılmamıştır.

Disclosure

The article is exempt from the Ethics Committee Decision. There are no participants. The author received no financial support from any institution and there's no conflict of interest. No material subject to copyright is included.

Kaynakça

- Askari, N. (1380). Ferheng-i Merâgiyân-i sâkin-i Rûdbâr Alamut. *Tahkikât-ı Coğrafyâyî*, (61), 108-118.
- Batır, İ. B. (2022). Orta çağın yitık şehri: Müslümanlar tarafından fethinden XII. yüzyıl başlarına kadar Errecân. *Tarih Dergisi*, (78), 1-25. <https://doi.org/10.26650/iutd.1093940>
- Bausani, A. (2002). İlhanlı hâkimiyeti zamanında İran'da din [Religion under the Mongols]. (Çev. M. Uyar). *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 20(32), 223-231. https://isamveri.org/pdfdrq/D00119/2002_32/2002_22_32_BAUSANIA.pdf
- Belâzürî. (2013). *Fütûhu'l-büldân (ülkelerin fetihleri)*. (Çev. M. Fayda). Siyer Yayınevi.
- Cüveynî. (2013). *Tarih-i cihan güşa*. (Çev. M. Öztürk). Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Daftary, Farhad. (2005). *İsmaililer tarihleri ve öğretileri*. (Çev. E. Toprak). Doruk Yayınları. (Orijinal yayın tarihi 1990).
- Ebü İshâk es-Sâbî. (1987). *Kitâbü'l-münteza' mine'l cüzi'l-evvel mine'l-kitâbi'l ma'rûf bi't-tâcî fi ahbâri'd devleti'd-Deylemiyye. İçinde* (Nşr. W. Madelung), *Ahbâru e'immeti'z-Zeydiyye fi Taberistân ve Deylemân ve Gilân*). Franz Steiner Verlag.
- Felix, W., & Madelung, W. (1995). Deylamites. İçinde *Encyclopaedia Iranica* (C. 7/4, s. 342-347). <https://www.iranicaonline.org/articles/deylamites>
- Gaube, H. (1986). Arrajân. İçinde *Encyclopaedia Iranica* (C. 2/5, s. 519-520). <https://www.iranicaonline.org/articles/arrajan-medieval-city-and-province-in-southwestern-iran-between-kuzestan-and-fars>
- Hamdullah el-Müstevfî. (1389 hş.). *Nüzhetü'l-kulûb*. (Nşr. G. Le Strange). İntişârât-i asâtîr. (E. J. Brill 1915 tıpkıbasımı)
- Hamdullah el-Müstevfî. (1919). *The geographical part of the Nuzhat al-Qulûb*. (Çev. G. Le Strange). E. J. Brill.
- Hamdullah el-Müstevfî. (2018). *Târih-i güzide*. (Çev. M. Öztürk). Türk Tarih Kurumu Yayınları.

- Hodgson, M. G. S. (1968). The Ismâ'îlî state. *Cambridge History of Iran (CHI)*, 5, 422-482. Cambridge University Press.
- İbn Havkal. (2017). *10. asırda İslâm coğrafyası*. (Çev. R. Şeşen). Yeditepe Yayınları.
- İbnü'l-Belhî. (1921). *Farsnâme*. (Nşr. G. Le Strange & R. A. Nicholson). Cambridge University Press.
- İbnü'l-Esîr. (2022). *el-Kâmil'de Selçuklular*. (Çev. A. Özeydin). Bilge Kültür Sanat Yayınları.
- İlhan, A. (1992). Bâtîniyye. İçinde *Türkiye diyanet vakfı İslâm ansiklopedisi* (C. 5, s. 190-194). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- İstahrî. (2020). *Mesâlikü'l-memâlik ülkelerin yolları*. (Çev. M. Ağarı). Ayışığı Kitapları.
- Ivanow, W. (1960). *Alamut and Lamasar: Two medieval Ismaili strongholds in Iran*. Ismaili Society.
- Kaya, P. (2008). *Büyük Selçuklular döneminde Bâtînîler ile yapılan mücadeleler* (Kayıt No. 262755) [Yüksek lisans tezi, İstanbul Üniversitesi]. YÖK Tez Merkezi.
- Kaya, P. (2013). Sultan Sencer devrinde Bâtînîler ile yapılan mücadeleler. *Tarih Dergisi*, 58(2), 43-64. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/102237>
- Le Strange, G. (2015). *Doğu hilafetinin memleketleri (Mezopotamya, İran ve Orta Asya) İslâm fetihlerinden Timur zamanına kadar*. (Çev. A. Eskikurt-C. Tomar). Yeditepe Yayınları.
- Lewis, B. (1995). *Haşîşiler*. (Çev. A. Aktan). Sebil Yayınları. (Orijinal yayının tarihi 1968).
- Lockhart, L. & M. G. S., Hodgson. (1986). Alamüt. İçinde *The Encyclopedia of Islam (Second Edition)* (C. 1, s. 352-354). E. J. Brill.
- Mecîdî, İ. (1397 hş.). *Deylemnâme (terceme ve tahlil çend metn-i koheni tarihî ve hünerî)*. İntişârât-i Mahmûd Afşar.
- Mehcûr, F. & Haldiyân, S. (1391). Berresî-yi bâ üstân şinâhtî kılâ-i Kuhistan. *Mütâlaât-i bâ Üstân Şinâsî*, 4 (2), 141-158.

- Minorsky, V. (1979). Mugan. İçinde *Milli Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi* (C. 8, s. 446-450). Milli Eğitim Basımevi.
- Mîrhând. (1339 hş.). *Ravzatü's-safâ' fi sîreti'l-enbiyâ' ve'l-mülûk ve'l-hulefâ'*. (Nşr. Müessese-i Hayyâm ve İntişârât-ı Pîrûz). C. 4.
- Nâsır-ı Hüsrev. (2020). *Sefernâme*. (Çev. A. Naci Tokmak). Demavend Yayınları.
- Ocak, A. Y. (1998). *Osmanlı toplumunda zındıklar ve mülhidler (15-17. yüzyıllar)*. Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Öz, M. (1993). Dâî. İçinde *Türkiye diyanet vakfı İslâm ansiklopedisi* (C. 8, s. 420-421). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Öz, M. (1997). Hasan el-Alevî. İçinde *Türkiye diyanet vakfı İslâm ansiklopedisi* (C. 16, s. 287). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Özaydın, A. (1989). Alamut. İçinde *Türkiye diyanet vakfı İslâm ansiklopedisi* (C. 2, s. 336-337). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Özaydın, A. (1997a). Hamdullah el-Müstevfi. İçinde *Türkiye diyanet vakfı İslâm ansiklopedisi* (C. 15, s. 454-455). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Özaydın, A. (1997b). Hasan Sabbâh. İçinde *Türkiye diyanet vakfı İslâm ansiklopedisi* (C. 16, s. 347-350). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Özaydın, A. (2011). Târîh-i güzîde. İçinde *Türkiye diyanet vakfı İslâm ansiklopedisi* (C. 40, s. 82-83). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Özgüdenli, O. G. (2004). Merâga. İçinde *Türkiye diyanet vakfı İslâm ansiklopedisi* (C. 24, s. 162-163). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Pezeşk, M. (2009). Jostanids. İçinde *Encyclopaedia Iranica* (C. 15/1, s. 44-46). <https://www.iranicaonline.org/articles/jostanids>
- Piyadeoğlu, C. (2012). *Güneş ülkesi Horasan Büyük Selçuklular dönemi*. Bilge Kültür Sanat Yayınları.
- Râvendî. (1999). *Râhatü's-sudûr ve âyetü's-sürûr: gönüllerin rahatı ve sevinç alâmeti*. (Çev. A. Ateş). C. 2. Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Reşîdüddin Fazlullâh-ı Hemedânî. (1387). *Cami'ü't-tevârih (Târîh-i İsmâilîyân)*. (Nşr. M. Rüşen). Mirâs-ı Mektûb.

- Reşîdüddin Fazlullâh-ı Hemedânî. (2010). *Cami'ü't-tevârih, Selçuklu Devleti*. (Çev. E. Göksu-H. H. Güneş). Selenge Yayınları.
- Şeşen, R. (1998). *Müslümanlarda tarih-coğrafya yazıcılığı*. İslâm Tarih, Sanat ve Kültürünü Araştırma Vakfı (İSAR) Yayınları.
- Tan, M. (2017). *Haşşâşîliğin Tarihsel Arka Planı-İsmâîlî Devlet Yapılanması*. Maarif Mektepleri.
- Willey, P. (2005). *Eagle's nest Ismaili castles in Iran and Syria*. I. B. Taurus.
- Yâkût el-Hamevî. (1397/1977). *Mu'cemü'l-büldân*. (Nşr. Dâru Sâdır). C. 4.
- Yaşaroğlu, H. (2018). *Taberistan Zeydîleri*. İlahiyat.
- Yazıcı, T. (1994). Deylem. İçinde *Türkiye diyanet vakfı İslâm ansiklopedisi* (C. 9, s. 263-265). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Zahîrüddîn-i Nisâbûrî. (2004). *Selcûknâme* (Nşr. A. H. Morton). E. J. W. Gibb Memorial Trust.

Ekler

Ek 1

Rûdbâr ve çevresi

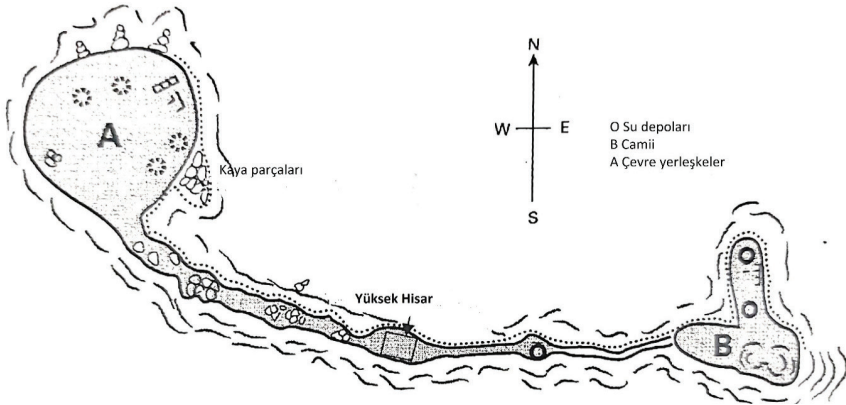

Not. Haritanın orijinalinde bulunan İngilizce bölge ve yer adlarının Türkçeye uyarlanmış hâlidir.

(Hodgson, 1968, s. 431)

Ek 2

Müminâbâd Kalesi'nin şemasıdır.

Not. Orijinali İngilizce olan krokinin Türkçeye uyarlanmış hâlidir.

(Willey, 2005, s. 199)

Ek 3

Alamut Kalesi'nden görünüm.

Not. (Fotoğraf: Pınar KAYA TAN)

The Journal of Iranian Studies
E-ISSN: 2651-4370
Vol: 7, No: 1, pp. 25-52
Received: 25.01.2023
Accepted: 09.05.2023
DOI: 10.33201/iranian.1242541

Iranian Azerbaijanis - from a “Well Integrated” Ethnic Minority to a Different Identity?

Gulamhuseyn Mammadov*

Abstract

Azerbaijan Turks constitute the second largest ethnicity of the Islamic Republic of Iran. They have faced pressure in the nation-building process that started with the coming to power of the Pahlavi dynasty, and this accelerated the formation of national consciousness in them. It was the result of these pressures that they took an active role in the Islamic Revolution. However, the formation of the national consciousness of the Azerbaijani Turks, who could not achieve what they wanted after this revolution, was triggered by the establishment of the Republic of Azerbaijan in 1991. Azerbaijan Turks, who have been exposed to the great cultural influence of the Republics of Turkey and Azerbaijan with the advantages brought by globalization, have started to shift from the “best integrated ethnicity” of Iran to a different identity that is opposed to the Iranian identity. The continuation of the process in this way has the capacity to bring great changes for Iran and the entire region.

Keywords: Nation-building, Iran, Azerbaijan, South Azerbaijan, Iranian Azerbaijan.

---

* Ph.D. Candidate, Ege University, Institute of Social Sciences, qulam.memmed12@gmail.com, İzmir, Türkiye, ORCID: 0000-0001-8109-5619

İran Çalışmaları Dergisi
E-ISSN: 2651-4370
Cilt: 7, Sayı: 1, ss. 25-52
Geliş Tarihi: 25.01.2023
Kabul Tarihi: 09.05.2023
DOI: 10.33201/iranian.1242541

İran Azerbaycanlıları – “İyi Entegre” Olmuş Etnik Azınlıktan Farklı Bir Kimliğe?

Gulamhuseyn Mammadov*

Öz

Azerbaycan Türkleri, İran İslam Cumhuriyeti'nin ikinci büyük etnisitesini oluşturmaktadır. Pehlevi hanedanının iktidara gelmesiyle başlayan ulus inşası sürecinde baskılarla karşılaşmışlar ve bu durum onlarda milli bilincin oluşmasını hızlandırmıştır. İslam Devrimi'nde aktif rol oynamaları da bu baskıların bir sonucudur. Ancak bu devrimden sonra istediklerini elde edemeyen Azerbaycan Türklerinde milli bilincinin oluşması 1991 yılında Azerbaycan Cumhuriyeti'nin kurulmasıyla yeniden tetiklenmiştir. Küreselleşmenin getirdiği avantajlarla Türkiye ve Azerbaycan Cumhuriyetlerinin büyük kültürel etkisine maruz kalan Azerbaycan Türkleri, İran'ın “en iyi bütünleşmiş etnisitesinden” İran kimliğine karşıt farklı bir kimliğe doğru kaymaya başlamıştır. Sürecin bu şekilde devam etmesi İran ve tüm bölge için büyük değişimler getirme kapasitesine sahiptir.

Anahtar Kelimeler: Ulus inşası, İran, Azerbaycan, Güney Azerbaycan, İran Azerbaycan'ı.

---

* Doktora adayı, Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, qulam.memmed12@gmail.com, İzmir, Türkiye, ORCID: 0000-0001-8109-5619

1. Introduction

Iran, like many other countries in the Middle East, has a multi-ethnic structure. The exact number of ethnic minorities living in the country is not clearly known, however, it is estimated that the Persians, the country's titular ethnic group, make up just over half of the country's population. Despite many researchers on occasions mistakenly call the entire population of the country Persians, the supreme identity of the country is Iranian. The largest ethnic group in the country after the Persians is the Azerbaijani Turks or Azerbaijanis.¹ The number of Azerbaijanis living in Iran is not clear. As the Iranian identity was built on Shiism and Iranian Azerbaijanis were also Shiites, a census was not conducted specifically for the Azerbaijani Turkish ethnic minority. Apart from West Azerbaijan, East Azerbaijan, Ardabil and Zanjan² provinces, where Azerbaijanis make up the absolute majority of the population, it is difficult to give an exact figure on Azerbaijani Turkish population in Iran due to the large migration from Iranian Azerbaijan to Tehran and other industrial centers and unfeasibility of calculating the ethnic proportions of the population in these cities. According to the Encyclopaedia Britannica, at the turn of the 21st century, the estimated number was more than 15 million (Etheredge, 1998, parag. 1). Christian Elling Rasmus, in his book citing a CIA Factbook and US Library Congress, reported this being between 12 and 18 million, or 16 to 24 percent while emphasizing the complicated nature of the issue (Elling, 2013, p. 18). According to Brenda Shaffer's estimate 27 million Azerbaijanis lived in Iran in 2002 (Shaffer, 2002, p. 189). As mentioned above, although there is no official consensus in regards to the number of Azerbaijanis living in Iran, there are some figures provided by officials. During an official visit to Türkiye in 2012, then-Iranian Foreign Minister Ali Akbar Salehi told reporters that 40 percent of Iran's population spoke

---

¹ Researched community has different naming in terms of exonym and endonym. In most of the sources they are referred as Azerbaijani Turks, Azeris, Azerbaijanis or simply Turks. Since it's commonly referred as Azerbaijanis (or Iranian Azerbaijanis), or Azerbaijani Turks in most peer reviewed sources, this research has also used the same reference to identify the group. It may be stated that, accuracy of the naming can be debatable from different context.

² Other than these ostan, Iranian Azerbaijanis have settled in other ostan, such as Hamadan, Kurdistan, Qazvin, Markazi, Gilan and Kermanshah ostan.

Turkish³ while emphasizing the cultural closeness between Türkiye and Iran (Salehi, 2012). This means that Iran, with a population of just over 83 million according to the 2019 census, had a total of 33 million Turks.

The current number of Azerbaijani Turks and their compact settlement in a large terrain, the long rule of their ancestors in Iran, as well as their role in mass adoption of the religion in Iran, which is now the main pillar of current identity, have led to identity confusion in the eyes of the state and society and subsequently an alteration of historical consciousness. For example, long-term ruling allowed them mixing with Iran's elite and, even sometimes forming a completely ruling elite while their predominance of Shi'ism prevented them from resolutely breaking away from their Shi'ite-based Iranian identities. Moreover, their compact settlement and literary language, changing historical consciousness, and a rapprochement with related ethnic groups due to the co-use of the products offered to them by the globalizing world prevent them from fully assimilating into the Persian-based Iranian identity as a whole. In the context of Iranian Azerbaijanis, the Iranian identity plays the role of "Janus" for them – while its face, reflecting Shiite past and long-term coexistence, integrates Iranian Azerbaijanis into the ruling identity and society, its other face, with a separate language and story (historical narrative), prevents this and sometimes leads to events such as decentralization or federal state demands. In this article, we examine the role and identity of Iranian Azerbaijanis in Iranian society throughout the twentieth century based on general theories of identity. After reviewing its integration or disintegration from a historical perspective, we will examine the evolutionary process of the last 30 years - mainly after another Azerbaijani group established its own independent republic on the northern borders.

While some scholars consider Azerbaijani Turks in Iran as a well-integrated minority (Binder, 1962, pp. 160-161; Elling, 2013, p. 29; Gökay, 2001, p. 30; Higgins, 1984, p. 59), in this study, it will be attempted to prove that the emergence of Iranian Azerbaijanis in Iranian society as a different ethnic identity is not only a product of modern times, but also existed in the Middle Ages to some extent, whereas in the last 30 years, after its ups

---

³ Should be noted that, not all Turks living Iran are Azerbaijani Turks. Irani Turks include Azerbaijanis, Turkmens, Qashqais, Khalajs, etc.

and downs throughout the twentieth century, it has been moving towards the formation of a different identity in a modern sense. The driving forces of this evolution are as follows: the ease of communication as a result of the development of technical means of communication and the flow of information consequently, especially from neighboring Türkiye and Azerbaijan, promoting the formation of different ethnic backgrounds and spreading aspirations among Azerbaijani Turks in Iran; public dissatisfaction with state policy based on religious coercion which has led them to legitimize their political demands and gather support from others; and most importantly the emergence of a secular state to the north of the borders on the Araz River, a community of the same ethnic group that possess what they (Iranian Azerbaijanis) do not own. In particular, this process has further been accelerated by the victory of the Republic of Azerbaijan in the Second Karabakh War in 2020 (Asgharzadeh, 2007, pp. 217-218; Cabbarlı, 2020, parag. 1, 6, 7) and may have serious consequences for Iran in the near future. In general, the process is divided into two main stages - before and after 1991. The year 1991 was chosen because it was a significant date in terms of the initiation and development of processes both in the world and inside Iran.

2. Different Identity - A Legacy of The Past

As noted by John Armstrong (1982, p. 47) in his book - *Nations Before Nationalism*, identities are not static and can change over time. An example of this is the identity changes we have mentioned above, seen in the last 30 years. It should be borne in mind that when we say change, we mean the most recent national identity formed due to these changes.⁴ However, these identity changes or formation of identities have not only been related to political or social events in modern times, but some of the foundations of identity differences have existed since the Middle Ages.

---

⁴ Whether the discussed identity could be called "national identity" is not a matter of our discussion. It interests us whether formed tendency in our context is actually challenging the Iranian identity or not. First of all, when we say national identity, we mean a political community, at least in a weak sense. For more information, see: (Özkırmılı, 2010; Smith, 1991).

As in other parts of the world, religious and ethnic identities in this region have been closely linked.⁵ Just as religious divisions prevented communities of the same ethnic group from uniting in the same consciousness for a long time, they also created conditions for different ethnic groups to coexist. Considering that the Shiite Azerbaijani Turks and Shiite Persians living in the empire formed a “small Shiite island in the Sunni Sea” and that there were wars between this “sea” and the “island” for almost 300 years at different intervals and for different reasons, we can see that the motives of religion (here Shiism) also have a strong function of uniting different ethnic groups (Litvak, 2017, p. 10). Although this separation played a “milestone” role in the formation of the Azerbaijani Turks as an exceptional ethnic community, it was not strong enough to unite them with the Persians, there were other factors that would prevent this. In our opinion, the most important of these factors is language - the main factor that distinguished the Persians and the Azerbaijani Turks and prevented them from mixing completely with each other since neither of these two languages was rootless enough to disappear.

As we are briefly speaking about the concept of nation in East-West thinking, we must first clarify that while in the West the concept of nation can be chosen by an individual, in the East it is quite the opposite - national identity is almost the same as ethnic identity (Smith, 1991, pp. 10-12). In the same way, the law, belonging to the “imagined community” (Anderson, 2016, pp. 6-7), “the daily plebiscite” (Renan, 2001, parag. 33) in the Western civilized model has been replaced by the local ethnic culture, in other words, the language, which is the most obvious feature of culture. Therefore, the difference of language, which is the main feature of the ethnos, a simpler social construction than nation, is the basis for the emergence of the above-mentioned separate identity.

Here we would like to give historical examples of strong, or at least the existent linguistic-based ethnic differences between Azerbaijani Turks and Persians. At present, the Turkification of the territories inhabited by Azerbaijanis or Azerbaijani Turks dates back to the 11th century, ie the

---

⁵ Here, it is intended that ethnic Persians and Azerbaijani Turks are from the same religion (Islam), furthermore the same Madhhab (Shia). Considering the fact that surrounded communities are representing Sunnah, it is important to understand the role of Shia Madhhab.

influx of Seljuks into the region. Following that, the emergence of the Mongols on the stage of history, the great Turkic migrations from Central Asia to the west in light of their attacks, and finally with the Turks who came to the region with the Mongols, the process of Turkification came to an end to a large extent (Golden, 1992, p. 385).

Moreover, on this premise, literature in Azerbaijani Turkish has appeared in the region since the 13th century. The literature, which began with Izzeddin Hasanoglu (who wrote under the pseudonyms of Hasanoglu and Pur-e Hasan), Gazi Burhaneddin and Nasimi, became even stronger during the Qara Qoyunlu period. The Qaraqoyunlu ruler Jahanshah, who kept many poets who wrote poems in this language in the palace, was also writing poems in Azerbaijani Turkish under the pseudonym "Haqiqi" (Minorsky, 1954, p. 283). However, the 16th century was more significant for literature written in Azerbaijani Turkish (Javadi & Burril, 2012, parag. 10).

Apart from great poems written in this language by Shah Ismail Safavi and Mohammad Fuzuli (Minorsky, 1942, p. 480), another special event for Azerbaijani Turkish was the beginning of its use as the state language. Azerbaijani Turkish had a special status in the Safavid state. In addition to being the main communication language in the palace and the army (Floor & Javadi, 2013, pp. 569-581), it was also used in religious circles and international correspondences (Balayev, 2002, p. 58; Lajos, 1936, pp. 269-274). According to the information provided by European travelers of that period, there was a certain rivalry between Persian and Azerbaijani Turkic within the empire. For example, the Italian traveler Petro della Valle wrote that as per Qizilbash leaders Persian was a soft and sweet language, so it was used by women in poetry, whereas Turkish was more masculine and was suitable for men and warriors, so it was the language of Shahs and Emirs (Floor & Javadi, 2013, p. 573). Another European traveler, Adam Olearius, noted that the Persians taught Azerbaijani Turkish to their children so that they could advance in government positions throughout the Safavid Empire. Roger Savory, a prominent researcher of his period, wrote that "like their Shahs, Qizilbashes spoke Turkish in the Azeri branch, and their limited ability to speak Persian [including the Shahs] caused the diminishing of pure classical standards of Persian language" (2007, p. 213).

These rivalries between Azerbaijani Turkish and Persian continued in the following periods. Also during the Qajar period, which restored the

central government after the Afshars, Azerbaijani Turkish was used as the mother tongue of the shahs, as well as in the army, palace and sharia. Lately, Smirnov, a Russian officer who was the teacher of the last Qajar king, Ahmad Mirza Qajar, wrote in his reports that “The Persians and the Azerbaijanis are different in spirit and have long despised on another. The impetuous, arrogant Azerbaijani considers the submissive Persian a coward, while the Persian considers the Azerbaijani insolent...” (2002, pp. 89-90). Another interesting point mentioned by Smirnov is that predicted that uprising in Tabriz would eventually result in the separation of Azerbaijan from Iran (Abrahamian, 1982, pp. 97-100; Siegel, 2017, parag. 71, 72). As confirmed by Smirnov, one of the first Pan-Turkist sentiment appeared in South Azerbaijan during this period. The reason for in addition, to the rule of despotic shah and the deterioration of the economic situation, was the relations with Northern Azerbaijan and the 1908 revolution in the Ottoman Empire. During Iranian Constitutional Revolution a large amount of aid was sent from Northern Azerbaijan to the South Azerbaijan (Siegel, 1992). Evaluated as a Pan-Turkic revolution, this revolution influenced the expansion of Pan-Azerbaijaniism based on Turkism in South Azerbaijan (Swietochowski, 1985, p. 68). As a result, those who rebelled against the center’s repressive response to the constitutional demand in Tabriz declared that “the sultan would be as good as the shah” (Browne, 2006, p. 250). However, the Young Turks who has not yet fully seized power response to the events was limited for the known reasons, and the Tabriz-based movement was suppressed by military intervention. After the defeat in the Battle of Sarikamis, the Ottomans made a new attempt to capture the Caucasus. This time they tried to advance from the south - Iranian Azerbaijan - to capture Baku, but this ended up failure again. Prominent historian Tadeusz Swietochowski noted that the Ottomans, led by the Union and Progress, wanted to build a unified Azerbaijan under own control consisting of Azerbaijan on both shores (Minorsky et al., 2007, p. 496; Swietochowski, 1985, p. 79).

The establishment of the Azerbaijan Democratic Republic (ADR) in the North of Araz in May 1918 initially worried the central government in Iran. They regarded the naming of the state as Azerbaijan as the basis for an irredentist claim to the Azerbaijani province on their territory. However, the meetings of the Iranian Prime Minister in Baku in 1919 during his visit to Paris, three meetings with Topchubashov in Istanbul, as well as changes

in the international political situation forced the two countries to establish close ties. However, the idea of Pan-Azerbaijaniism or Azerbaijan-centered Turkism has not completely disappeared. In a telegram sent to the center in January 1920, Adil khan Ziyadkhanov, an appointed official representative to Iran, wrote that, unlike Iranian officials, Iranian Azerbaijanis had brotherly relations with the ADR and aspired to independence or autonomy (Mahmudov et al., 2005, p. 472).

This desire was achieved in the first half of 1920. However, Mohammad Khiabani's movement was not a movement that demanded complete secession from Iran, and was largely leftist and anti-imperialist.⁶ Although this character distanced him from the British ally, the ADR, which he considered the main enemy, it brought him closer to organizations such as the left wing of Musavat, Hummat and Adalat. This rapprochement led to the development of a sense of unity in the revolutionary organizations on both shores, which was one of the reasons for the formation of the short-lived Azerbaijani National Government by the USSR-backed leftists at the end of World War II. This government, led by Pishevari and backed by the USSR, was more articulate about autonomy than Khiabani. According to some, these desires even went so far as to secede from Iran or unite with the Azerbaijani SSR. On January 6, 1946, the law on language was adopted. According to this law, the Azerbaijani language was to be used in all state bodies, and officials who did not speak the language had to learn it. In one of his public speeches, Pishevari's emphasis on the special importance of the Azerbaijani Turkish language and its beauty, contrary to what the Persians appraise (Abrahamian, 1983, pp. 401-402), can be seen as a sign of intensifying linguistic based identity differences that have existed in Iran for a long time. However, the government he founded did not last long. Concurrently, the Soviet Union, which also claimed land from Türkiye (Karakaş, 2013, pp. 161-162), began to withdraw its troops from the region under pressure from the United States, Britain

---

⁶ Thoughts and purpose of the Khiabani and supporters are complicated and open to discussion. While Khiabani mentions that the purpose of the movement is for the people of Iran, it was clearly stated in his letters with center that he will not accept anyone sent from Tehran. Ahmad Kasravi also contributed to these doubts. Touraj Atabaki stated in his book that Xiyabani had no intentions of separating Azerbaijan from Iran but considered to have a local autonomous government. For more information, see: (Atabaki, 1993).

and the United Nations, and consequently large concessions were made to the central government.⁷ Finally, in late 1946, the organization was completely disbanded (Lenczowski, 1972, p. 49). During this process, about 500 people connected with the National Government were killed (Swietochowski, 1995, p. 154), in general, according to some eyewitnesses and unofficial Azerbaijani sources, 50 thousand people were killed during the process in Iranian Azerbaijan and Iranian Kurdistan (Asgharzadeh, 2007, p. 102), books in Azerbaijani Turkish were burned (VOA Farsi, 2009), ordinary people were manslaughtered, arrested and raped, and 15,000 people emigrated (Atabaki, 1993, p. 175) to the Azerbaijani SSR (Douglas, 1951, p. 45). The relative independence, which lasted about a year, left an important mark on the history of thought of Iranian Azerbaijanis (Atabaki, 1993, p. 80).

After the end of the Second World War, the nation-building work that had begun before the war was accelerated under the leadership of the Pahlavis. Centralization policy by Reza Shah Pahlavi played an important role in the formation of the social base of the Azerbaijani movement led by Pishevari. In fact, the nationalism formed from the bottom was spontaneously supported by the upper class during the Qajar period, and was fully supported by the government during the Pahlavi rule. While the main reason for this initially reluctant but lately overt support was to prevent large and developed empires such as Britain and Russia from “swallowing” the state’s provinces, whereas compensation for the loss of the legitimacy of religion (especially during the Pahlavi period) and nationalism as a result of the rise of modernity were also among the reasons. The construction of an Iranian identity based on Persian language and literature since Reza Shah Pahlavi came to power, the ban on the use of ethnic minority languages and dresses in public, the “cleansing” of the Persian language from Arabic and Turkish words, (Litvak, 2017, p. 14) and other measures prevented integration of ethnic minorities into Iranian identity. The renunciation of Shiism, or Islam, which is considered one of the main pillars of Iran’s identity, was observed by an exaggeration of pre-Islamic history, especially the Achaemenid and Sassanid states (Yilmaz, 2013, p. 520).

---

⁷ More information about this crisis, see: (Hasanli, 2006).

According to Ali Ansari (2012, p. 85), the enforcement of a Persian-based Iranian identity, which was one of the reasons why Azerbaijani Turks and Kurds fought for autonomy just after the Second World War, was racially motivated against Turkic tribes. The pressure from the center was not just about centralization. The budget allocated to Tabriz, the center of trade with Russia and Europe, where much of Iran's economy is concentrated, including the 19th century, was also extremely low. This was seen by Azerbaijanis as another example of discrimination. For example, in the 1944-1945 budget, although Tehran was three times smaller than the Azerbaijani province, the funds allocated there were 20 times more than in Azerbaijan (Forran, 1993, p. 409).

"Azeri or the language of ancient Azerbaijan" written by Ahmad Kasravi during the reign of Reza Shah Pahlavi caused a great stir. In this book written at a time of heated debates over the origins of the Turks in Türkiye and Azerbaijan, Kasravi stated that the ancient Azeri language did not belong to the Turkic languages (Manafzadeh, 2012, parag. 22). Kasravi's theory, being his first serious work, caused a great deal of controversy in Oriental Studies and was widely supported by the Iranian government who was trying to enforcing the Persian based Iranian identity alongside with the scientific community. Generally, when the Pahlavis came to power, historical narratives which is very important for nation-building was almost ready in Europe. This narratives had based on Ariyanism.⁸ According to the government's propaganda, Iranian Azerbaijanis, besides being a part of the Aryan race, became Turkicized after the arrival of the Seljuks in the region. According to this theory, the Azerbaijani Turks belonging to the higher race, ie the Aryan race, were genetically the heirs of the Azeris, Iranian-speaking tribes living in present-day Iranian Azerbaijan in the early Middle Ages, and their current Turkish language was simply a historical mistake (Asgharzadeh, 2007, p. 125). Like Kasravi, Seyid Hasan Taghizadeh, both from Tabriz and originally from Azerbaijan, wrote on the subject:

Persians are not an ethnic group... Iranians do not understand this... culture and geography are a unifying force ... language and religion are not important ... culture is the most important ... Persian has always been taught in Azerbaijan ... Everyone,

---

⁸ For more information, see: (Asgharzadeh, 2007, p. 102; Yılmaz, 2015).

even 100 percent Iranian can speak other languages ... We can't call [Azerbaijani] Turkish speakers Turks ... They consider themselves Iranians ... the language [Azerbaijani Turkish] has been applied to them from the past ... Don't write or read Turkish ... only Persian .. everyone should learn only Persian. (Ansari, 2017, p. 113)

Apparently, if Kasravi claimed that the Azerbaijani Turks were in fact of Aryan origin, Seyid Hasan, one of the prominent figures of his time, claimed that the Turks should no longer speak their language without the need to touch on the issue of origin at all. However, the policy, which the center attempted to implement, did not succeed. The Pahlavi monarchy was overthrown in 1979, much to the displeasure of many, including ethnic minorities and religious groups. After nearly 50 years of pressure, prohibitions and restrictions from the Pahlavi period, their overthrow, like other ethnic minorities, offered great hopes for Iranian Azerbaijanis.

Immediately after the revolution, Muslim People's Republican Party (MPRP) was formed, the members of which were mainly supporters of Ayatollah Shariatmadari and Iranian Azerbaijanis, against the Islamic Republican Party of Khomeini's supporters. The party advocated for the rights of ethnic minorities in Iran, the abolition of centralization, and the establishment of provincial parliaments. Despite the party-backed Shariatmadari's strong opposition to the new constitution, Radio Tabriz falsely claimed his fatwa calling for a vote in favor of the constitution. After realizing this false news, the Iranian Azerbaijanis revolted and seized control of Tabriz and then some of the surrounding cities. However, in the end, the movement was suppressed, the MPRP was shut down, and shortly afterwards, Shariatmadari was removed from politics (Afary, 1999, parag. 11; The Editors of Encyclopaedia Britannica, 2003, parag. 2). The capture of Tabriz and other cities at the expense of the army and punishment of Shariatmadari, known as a figure supported by Iranian Azerbaijanis, can be considered the first time in the post-Islamic revolution that Iranian Azerbaijanis had started to doubt about the revolution.

In school textbooks, immediately after the the revolution, nationalism was seen as an object that served Western imperialism and prevented the formation of a united Muslim community, however, this notion began to change in the second half of the 1980s. In the war against Iraq, Muslim

country with predominantly Shiite population, there was a need for religiously motivated nationalism in order to mobilize people. For example, Ali Khamenei, then president of Iran and current Supreme Religious Leader, emphasized the international importance of Persian in a 1988 televised speech entitled "The Greatness of the Persian Language and the Importance of Preserving It" and concluded that "Persian is the language of truth and revolutionary Islam" (Litvak, 2017, p. 18). The speech of Khamenei can be considered a sign of the gradual transformation of the Islamic revolution also into Persian-based nationalism. If we remember the primary reasons for the revolution during the Pahlavi period which was the oppression of ethnic minorities, the significance of this turn deserves more attention. President Hashemi Rafsanjani's visit to Persopolis, one of the symbols of Pahlavi nationalism, his acclaim for Iran was a great civilization prior to Islam and Iranians should be proud of it and should not ignore their history, were met with surprise (The New York Times, 1992, parag. 2, 3).

Events reminiscent of the Pahlavi era, shortly after the revolution, once again raised concerns among ethnic minorities. Although the anti-Pahlavi movement in Iranian Azerbaijan was part of a general movement in Iran, the protests were particularly heated here. One of the most violent protests was performed by the students of Tabriz University. Day of protest was on the anniversary of Pishhevari government, most likely to send a message to the regime (Shaffer, 2000, s. 465). This can be explained by the fact that the population here was even more alienated from the regime (Shaffer, 2000, p. 451). Publishing houses in Azerbaijani Turkish started to appear immediately after the revolution, also as a likely outcome of the influence of the Pahlavi period prohibitions. Earlier, during the Qajar period, Tabriz was considered the largest city with Persian and Azerbaijani Turkish publishing houses, but during the Pahlavi period, publications in Azerbaijani Turkish were banned. Although there was no legal basis for these bans, it was restrained by the authorities. It can be suggested as an exception 1941-1946 years when Iranian Azerbaijan was de facto out of the central control, and the last year was almost independent (Javadi, 1996, pp. 84-85). After the revolution, like in 1941-1946, publishing houses in Azerbaijani Turkish suddenly appeared and began to proliferate. During this period, 11 newspapers and magazines began to publish in this language. According to an interview with Javad Heyat in 1993, the

circulation of “Varlig” magazine and “Yol” magazine alone was 250,000 and 150,000, respectively. This period was not only remarked by the growth of newspapers and magazines, but also publications of Persian-Turkish dictionaries and works on the grammar of Azerbaijani Turkish were recorded (Javadi, 1996, p. 87).

The traumas of the Pahlavi period led to the emergence of a language based national identity struggle from the first day of the revolution. Anjuman-i Azerbaijan, founded in 1979, stated in its charter that it would fight for the rights of the national language and Azerbaijani Turkish culture. Going even further, they opposed the expected policy of centralization, called for the use of Azerbaijani Turkish in official circles and confederate relations with Tehran, and demanded that all other issues, including foreign relations, be resolved by a local assembly elected by the Azerbaijani people (Shaffer, 2000, p. 455). Despite Article 15 of the Constitution of the Islamic Republic of Iran which allows ethnic minorities to use their own languages for publishing, media and educational (Constitution of the Islamic Republic of Iran, 2022), the implementation of this article has been prevented by creating artificial obstacles which is still being continued. Statements such as “there is no difference between Muslims who speak different languages in Islam,” and “such demands are created by forces that do not want Muslims to unite” by Supreme Leader Khomeini have blocked the application of the article (Litvak, 2017, p. 20). Disregard of this article created a necessary legal basis for Iranian Azerbaijani activists. Many activists still use the article to legitimize their movements and to avoid more severe punishments.

3. 1991 and Later - Acceleration of The Process

The period since 1991 can be characterized as a new phase of language, federation and autonomy demands of Iranian Azerbaijanis. In our opinion, some factors played an important role in this.

- Failure of the Islamic Revolution to meet the expectations, Independence of Azerbaijan and Karabakh wars
- Globalisation and Türkiye’s soft power effect

Prior to Azerbaijan's independence, the "South Azerbaijan" problem was one of the major motivators on the road to Azerbaijan's independence. In late 1989, Azerbaijani Turks gathered on both banks of the Araz River protested a separation of 70-year due to strict border rules. On December 31, thousands of people gathered on both sides of the Araz River attacked border posts. A few days later, on January 4, a crowd of about 150,000 held a rally in Baku to protest the tough border rules with Iran. At the same time, a large number of people from both sides crossed the border illegally (AzərTac, 2020; Brown, 2004, p. 577). Soviet Union's delibetry overlook to the construction and propaganda of Whole Azerbaijan narrative in Soviet Azerbaijani literature and history as a potensial tool in foreign policy during the deteriorating relations especially during the Pahlavi era was the reason that the "South Azerbaijan" problem was so strong in the North, in the light of nearly 200 years of official separation and 70 years of virtually non-existent relations (Laçiner & Demirtepe, 2004, p. 450).

The enthusiasm on the other end, an be attributed to the traumas left by the Pahlavi period and the dissapointment in the Islamic Revolution which did not meet the expectations. Another factor was affinity. After 1920 invasion of Bolsheviks, many Azerbaijanis stayed on the other side of Araz river. Worsening of the relations later on and tourism policy of Soviet Union has resulted in lack of communication between these families until 1990s. As a result, IRNA News Agency reports that in 1992, about 400 families visited each other weekly (Shaffer, 2000, pp. 451-452). The independence of Azerbaijan in 1991 gave impetus to the further development of the Turkish or Azerbaijani national consciousness in Iran, which has been awakening since the Islamic revolution. This process is also due to the fact that Azerbaijani youth living in Iran, where the majority of the population is under 30, do not want to associate themselves with the theocratic state. Especially in the context of admiration for the West (independent and secular Azerbaijan also belongs to that civilization to some extent), the example of Azerbaijan and Türkiye occupies a special place (Souleimanov et al., 2013, pp. 74-75). Weakening of the religious identity that binds them to Iran due to periodic racist attacks by the state or state-backed groups and exacerbating the pre-Islamic period in literature and filmography which saw state support give additional momentum to the process . In some cases, this leads to protests initiated by Azerbaijani Turks. For example, in 1996, protests were organized in cities such as Tabriz and Urmia demanding the

teaching of Azerbaijani Turkish (Shaffer, 2000, pp. 464, 465). The 2006 cartoon scandal can be considered the culmination of this process (Ciddi, 2020, parag. 1, 2, 3). The blatant humiliation and resemblance of Iranian Azerbaijanis to insects by state-funded media outlets angered them, leading to widespread protests. According to Amnesty International (2007, parag. 13), dozens of Azerbaijani Turks were killed by government forces.

The use of force by government to suppress protests further accelerated the identity difference that had already speed up since 1991, the outcome of this process reflected itself in the 2009 presidential election. The dubious defeat of Mir Hussein Mousavi, a reformist Iranian Azerbaijani, and election of conservative Ahmadinejad have re-sparked protests. These protests were not only organized by Iranian Azerbaijanis but also were accompanied by the Persians opposing the theocratic regime, although both sides had different motives. While the Persians objected to the religious nature of the regime, the Azerbaijanis also protested the repression, especially for the unfulfilled promises on language rights (Souleimanov et al., 2013, p. 77).

Due to the impossibility of party representation in the current political system, football matches were another way for Azerbaijani Turks to react against state policy. This function for Iranian Azerbaijanis is performed by the Tabriz Tractor S.C. In particular, the games with the Esteghlal and Persopolis, known as the Persian teams, is almost always accompanied by clashes between the Persians and Azerbaijani Turks, the two largest ethnic groups in Iran. During away games of Tractor, whose fans usually outnumber opponents even during the away matches (because there are many Azerbaijanis living in Tehran. Some sources say that around 1/3 of Tehran consists of Azerbaijanis [Ramezanzadeh, 1996, p. 147]), both groups shout ethnic derogatory slogans at each other. These slogans can help define the nature and level of dissatisfaction between two ethnic groups. Azerbaijanis protest against the Persian slogans such as “Turk-e Khar” (donkey Turks) with “Tabriz, Baku, Ankara, who are we and who are Persians”, “Death to Persian fascism”, “Long live independent Azerbaijan”, “Azerbaijan is ours, Afghanistan is yours”, “Persian monkey” (Rashidi, 2019, p. 62; Souleimanov & Kraus, 2017, pp. 26-27). One of the most protested issues in Tractor’s games was Iran’s support for Armenia in the Karabakh conflict (Əfəndiyev, 2019; Lazerte, 2021; Süleymanov, 2019). In general, we see a reaction to many issues related to the Republic

of Azerbaijan at the Sahand stadium (the stadium where Tractor FC plays its home games). In fact, this can be considered a continuation of the tradition formed since the declaration of Azerbaijan's independence in 1991.

The independence of Azerbaijan in 1991 was warmly welcomed in Iranian Azerbaijan. In particular, the sensitive approach of the president of the newly established republic, Abulfaz Elchibey, to the issue of South Azerbaijan and the Karabakh war caused Iranian Azerbaijanis to think more about the Azerbaijanis in the north (Mustafayev, 1998, pp. 121-133; Savalan, 2018). However, on the one hand, the defeat of the Republic of Azerbaijan to Armenia in the First Karabakh War caused this interest to decline, on the other hand, Iran's support for Armenia in this war caused some of the Azerbaijani Turks there to distance themselves from their Iranian identity. Some researchers and activists believe that the reason for Iran's support for Armenia is the fear that the Republic of Azerbaijan will implement an irredentist policy against Iran or support activists there after the settlement of the Karabakh problem (Babayev, 2021; Priege, 2007, parag. 5; Şahinoğlu, 2012). Also, prior to the Second Karabakh War, in Iran it was believed that Azerbaijan was a defeated republic with a small economy and undemocratic governance (Souleimanov et al., 2013, p. 76). However, we see that the Republic of Azerbaijan's defeat of Armenia in a short period of time opened the way for this thinking to change. In addition to the victory of Azerbaijan, Iran's Karabakh policy, which helped Azerbaijani Turks in Iran identify themselves (Quluncu, 2020a, parag. 1, 4) with a different identity, expanded its sphere of influence during Second Karabagh War. From the first days of the war, support demonstrations were organized in most of the cities inhabited by Azerbaijani Turks, which afterwards turned into protests over the transportation of Russian weapons to Armenia through Iran (Quluncu, 2020b, parag. 1). The protesters demanded ending arms shipments to Armenia and many of these protesters were arrested and tortured (Quluncu, 2020c, parag. 1, 3).

After the war, the poem "They Separated Araz" recited by Recep Tayyip Erdogan in the Victory Parade in Baku on December 10, 2020, and later the issue of illegal transportation of goods from Iran to Azerbaijan territories created a new tension (Akifqızı, 2021, parag. 6, 8; Yeni Şafak, 2020, parag. 1, 3, 4). Later, tensions eased slightly with the visits of state officials, was observed with new wave of arrests and court rulings for previously arrested Iran Azerbaijanis.

It was the first time in the post-war tensions that Türkiye was involved such heavily. Asked about the tension between Azerbaijan and Iran, President of the Republic of Türkiye Recep Tayyip Erdogan, who previously indirectly participated in the Azerbaijan-Iran relations, said, "... Because today's ratio of Azeri population in Iran is obvious. It makes [them] think. It is not easy [situation]..." (Hürriyet, 2021, parag. 59, 60). This statement, may be accepted as a signal of Türkiye's involvement in the further processes as an active player by some activists, but considering that Türkiye has its own ethnic problem, its active intervention in this issue does not seem very possible. Türkiye's main role is with its soft power, and this role may have been formed against its own will. Türkiye's soft power influence goes even farther among Iranian Azerbaijanis. The role played by Türkiye can be understood if we take into account that since the Pahlavi period, Turkishness was perceived as a sign of backwardness and the Turkish language had no importance other than the local and insufficient language. According to Iranian Azerbaijanis perception Türkiye is one of the major regional powers, its army is one of the strongest, its democratic system is at a more advanced level than Iran, the use and status of the Turkish language at the highest level and these kind of assertions lead to the formation of a sense of pride in Turkishness among Iranian Azerbaijanis. With the development of modern technologies in the world, Türkiye is increasing its influence among Iranian Azerbaijanis. Thousands of Iranian citizens (they are mainly Iranian Azerbaijanis) study in Türkiye every year, and the films produced by Turkish television are watched by millions of people in Iran (Erdem, 2022; Kömüş, 2021; Kurşun, 2019; Stratejik Ortak, 2018; Şahin, 2022).

Thus, it can be argued that the growing soft power of Türkiye has been directly linked to the opportunities created by globalization. As the means of communication have significantly developed in the last 30 years, it allowed Azerbaijanis in Iran to see outside world, as well as Iranian Azerbaijani immigrants living abroad to communicate with their compatriots in Iran and conduct propaganda. Remarkably, the number of internet users in Iran, increased from 1 million in 2000 to 50 million in 2015. This expansion not only avoided government propaganda but also provided access to other sources of information, allowing them to keep in touch with Azerbaijan and Türkiye, tracking changes there, and watching channels such as GunAz TV set up for local audience by migrants abroad (Gresh, 2017,

pp. 232-233). While widespread satellite dishes and watching Turkish channels helped to prevent forgetting Azerbaijani Turkish, which is close to the Turkish language spoken in Türkiye, its combination with Türkiye's secular, pro-Western and powerful image created an impetus to convert ethnic difference thoughts to ethnic pride. Also, an Iranian Azerbaijani, who visits a large number of tourist centers in Türkiye (as well as in Baku) every year, returns with thoughts (Souleimanov & Kraus, 2017, pp. 32-33) that may lead to the acceleration of identity crisis.

4. Conclusion

The Azerbaijani Turks acquired a more moderate environment after the Islamic Revolution, despite after short time, their language and other political demands would be suppressed. In the following years, Iran's gradual return to a Persian-centered identity system was also accepted as ethnocracy by Azerbaijani Turks and met with dissatisfaction.

Motivation from the independence of Northern Azerbaijan, Iran's attitude to Karabakh wars combined with the ease of communication and information exchange as a result of globalization, led to the rapid development of Azerbaijani-centered Turkish consciousness in Iran. The failure of the Islamic Revolution to meet the expectations and the dissatisfaction with the religious authorities further provokes the evolution of the consciousness of the Azerbaijani Turks in Iran, where the majority of the population is young. While the pressure from central government, non-recognition of national rights, and a sense of Persian supremacy weakened Iranian identity among ethnic minorities, Azerbaijan's independent and secular existence compiled with acceptance of Türkiye as an example of Western civilization strengthen Azerbaijani Turkish consciousness. Along with all this, the rate of representation of Azerbaijani Turks in high positions has also decreased compared to previous times (Solatani, 2021). Therefore, the closeness of Armenian-Iranian relations, Iran's support of Armenia in the Karabakh wars, as well as the expansion of relations between Iranian Turks and neighboring Turks has played an important role in the departure of the Azerbaijani Turks from Iranian identity. These tendencies increase the perception that they are discriminated and thus they are not fully Iranian.

It is claimed that Iranian Azerbaijanis are a linguistic minority that is well integrated into the state due to their long shared history with Persians. But taking into consideration that even in Safavid era there was identity and language competition and during the last century Iranian Azerbaijanis had tried at least 3 times to get some autonomy or full independence, so we can claim that despite of long shared history, in the light of modernization in the region and above-mentioned processes, Iranian Azerbaijanis tend to separate from Iranian identity more than previous times. As Brenda Shaffer (2000, p. 471) puts it, "...historical relationships influence the present-day choice of a nation, they do not dictate it, and new circumstances can give birth to new identity preferences." Considering Iran's insistence on not accepting the demands of ethnic minorities, it can be argued that events can be evaluated as a major threat to Iran's security. As Joshua Fishman (1976, p. 118) has observed, "Ethnicity grows stronger when denied, oppressed, or repressed, and becomes more reasonable and more tractable when recognized and liberated."

Disclosure

The article is exempt from the Ethics Committee Decision. There are no participants. The author received no financial support from any institution and there's no conflict of interest. No material subject to copyright is included.

Beyan

Bu makale etik kurul kararından muaftır. Çalışmada katılımcı bulunmamaktadır. Çalışma için herhangi bir kurum veya projeden mali destek alınmamıştır. Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır. Telif hakkına sebep olacak bir materyal kullanılmamıştır.

References

- Abrahamian, E. (1982). *Iran between two revolutions*. Princeton University Press.
- Afary, J. (1999, July 26). Government and society. *Encyclopedia Britannica*. <https://www.britannica.com/place/Iran/Justice>
- Ahmed, A. (1973). *The Young Turks: The Committee of Union and Progress in Turkish politics, 1908-1914*. Columbia University Press.
- Akifqızı, S. (2021, October 1). İran və Azərbaycanarasında gərginliyin səbəbi nədir, sonu nə olacaq?. *BBC Azərbaycanca*. <https://www.bbc.com/azeri/azerbaijan-58732756>.
- Ali, A. A. (2012, January 22). *Iranian Foreign Minister: %40 of the Iranians speak Turkish*, <https://www.youtube.com/watch?v=Vc9WJ9U2uHo>.
- Amnesty International, (2007). *Iran – Annual Report*. <https://web.archive.org/web/20070713224215/http://www.amnestyusa.org/annualreport.php?id=ar&yr=2007&c=IRN>.
- Anderson, B. (2016). *Imagined communities: Reflections on the origin and spread of nationalism*. Verso.
- Ansari, M.A. (2012). *The politics of nationalism in modern Iran*. Cambridge University Press.
- Ansari, A. M. (2017). Iranian nationalism and the question of race. In Litvak, M (Ed.), *Constructing nationalism in: From the Qajars to the Islamic Republic* (p.101-117). Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781315448800>
- Armstrong, J. (1982). *Nations before nationalism*. University of North Carolina Press.
- Asgharzadeh, A. (2007). *Iran and the challenge of diversity: Islamic fundamentalism, Aryanist racism, and democratic struggles*. Palgrave Macmillan
- Atabaki, T. (1993). *Azerbaijan: Ethnicity and autonomy in twentieth-century Iran*. British Academic Press.
- Azərtac (Azerbaijan State News Agency) (2020, December 26). *Naxçıvanda başlanan sərhad hərəkəti Azərbaycan xalqının müstəqillik arzularının*

- təcəssümü idi.* https://azertag.az/xeber/Naxchivanda_baslanan_serhed_herekati_Azərbaycan_xalqinin_musteqillik_arzularinin_tecessumu_idi-1675371
- Babayev, E. (2021, October 5). Ermənipərəst İran - onu həyacanlandıran nədir?. *Modern İnformasiya Agentliyi*, <https://modern.az/news/323138/ermeniperest-iran-onu-heyacanlandiran-nedir/>
- Balayev, X. (2002). *Azərbaycan dilinin dövlətdili kimi təşəkkül tarixindən (XVI-XX əsrlər)*. Elm və Həyat.
- Binder, Leonard. (1962). *Iran: Political development in a changing society*. University of California Press.
- Brown, S. C. (2004). Wanting to have their cake and their neighbor's too: Azerbaijani attitudes towards Karabakh and Iranian Azerbaijan. *Middle East Journal*, 58(4), 576-596. <https://doi.org/10.3751/58.4.13>
- Browne G. E. (2008). *Letters from Tabriz: The Russian suppression of the Iranian Constitutional Movement*. Mage Publishers
- Browne, E. G. (2006). *The Persian Revolution of 1905-1909*. Mage Publishers
- Bulovalı, A. H. (2018, December 17). 'İran halkının yüzde 80'i Türk dizilerini ilgiyle izliyor'. *Anadolu Ajansı*, <https://www.aa.com.tr/tr/kultur-sanat/iran-halkinin-yuzde-80i-turk-dizilerini-ilgiyle-izliyor/1341000>
- Cabbarlı, R. (2019). İranda etnik etirazların dinamikası. *Milliyyət Araşdırmalar Mərkəzi*. <https://milliyyet.info/sosiologiya/iranda-etnik-etirazlarin-dinamikasi/>
- Cabbarlı, R. (2020, October 31). Dağlıq Qarabağ müharibəsi İranda etnik bölünməni gücləndirir. *Milliyyət Araşdırmalar Mərkəzi*. <https://milliyyet.info/sosiologiya/dagliq-qarabag-muharib%c9%99si-iranda-etnik-qarsidurmani-gucl%c9%99ndirir/>
- Ciddi, B. (2020, November 25). 2006-dan bəri İran Azərbaycanı və Tehran arasında yaranan çat müharibədən sonra daha da dərinləşdi. *Amerikanın Səsi*. <https://www.amerikaninsesi.org/a/behzad-ciddi/5675797.html>
- Constitution of the Islamic Republic of Iran, <https://www.shora-gc.ir/en/news/87/constitution-of-the-islamic-republic-of-iran-full-text>.

- Douglas, W. O. (1951). *Strange lands and friendly people*. Harper & Brothers.
- Elling, R. C. (2013). *Minorities in Iran: Nationalism and ethnicity after Khomeini*. Palgrave Macmillan
- Etheredge, L. (1998, July 20). Azerbaijani. *Encyclopedia Britannica*. <https://www.britannica.com/topic/Azerbaijani-people>
- Erdem, A. K. (2022, November 23). Gerginliğin artması yeni bir göçü tetikler mi? *Independent Türkçe*, <https://www.indyrturk.com/node/579496/dünya/iran-islam-devriminden-sonra-2-milyon-kışı-türkiyeye-gelmişti-gerginliğin>
- Əfəndiyev, C. (2019, March 12). Futbol siyasətin özüdür. *Milliyyət Araşdırmalar Mərkəzi*, <https://milliyyet.info/siyaset/futbol-siyasetin-ozudur/>
- Fishman, J. A. *Bilingual education: An international sociological perspective*. Newbury House.
- Forran, J. (1993). *Fragile resistance: Social transformation in Iran from 1500 to the revolution*. Westview Press.
- George, L. G. (1972). United States' support for Iran's independence and integrity, 1945-1959. *Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 401(1), 45-55. <https://doi.org/10.1177/00027162724010010>
- Golden, P. B. (1992). *An introduction to the history of the Turkic peoples*. Otto Harrasowitz.
- Gökay, B. (2001). *The politics of the Caspian oil*. Palgrave Macmillan.
- Gresh, G. F. (2017). Beyond boundaries: Iranian Azeris in age of globalization. In Litvak, M (Ed.), *Constructing nationalism in: From the Qajars to the Islamic Republic* (p. 229-248). Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781315448800>
- Hasanli, J. (2006). *At the dawn of the Cold War: The Soviet-American crisis over Iranian Azerbaijan, 1941-1946*. Rowman and Littlefield Publishers Inc.

- Higgins, Patricia J. (1984). Minority-state relations in contemporary Iran. *Iranian Studies*, 17(1), 37–71. <https://doi.org/10.1080/00210868408701621>
- Hürriyet. (2021, October 21) *Cumhurbaşkanı Erdoğan'dan 10 büyük elçi mesajı*. <https://www.hurriyet.com.tr/gundem/son-dakika-cumhurbaskani-erdogandan-10-buyukelci-mesaji-bunlari-ulkemizde-agirlamak-gibi-bir-luksumuz-olamaz-41921903>
- Javadi, H. (1996). Research note: Azeri publications in Iran. *Critique*, (8), 79-88. <https://doi.org/10.1080/10669929608720084>
- Javadi, H. & Burril, K. (2012). Azeri Turkish literature in Iran. *Encyclopædia Iranica*. <https://iranicaonline.org/articles/azerbaijan-x>
- Karakaş, N. (2013). *Türk-Amerikan ilişkileri (1939-1953)*. Atatürk Araştırma Merkezi.
- Kurzman, C. (2005). *The unthinkable revolution in Iran*. Harvard University Press
- Kurşun, M. (2019, November 15). İranlı gençler arasında yükselen trend: Türk dizileri ve oyuncular. *Anadolu Ajansı*, <https://www.aa.com.tr/tr/kultur-sanat/iranli-gencler-arasinda-yukselen-trend-turk-dizileri-ve-oyunculari-/1646489>
- Kömüş, M. (2021, August 12). Yabancı öğrenci Doğu'dan geliyor. *Birgün.net*, <https://www.birgun.net/haber/yabanci-ogrenci-dogu-dan-geliyor-354888>
- Laçiner, S., & Demirtepe, T. Nationalism as an instrument in a Socialist foreign policy: The Southern Azerbaijan problem in Soviet-Iranian relations. *The Review of International Affairs*, 3(3), 443-457. [10.1080/1475355042000250548](https://doi.org/10.1080/1475355042000250548)
- Lajos, F. (1936). İran şahlarının iki Türkçe mektubu. *İstanbul Üniversitesi Türkiyyat Mecmuası*, 5(0), 269-274. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/iuturkiyat/issue/18502/194946>
- Lazerte, S. (2021, August 6). How a soccer team is amplifying the voices of Azerbaijani-Turks in Iran. *The Caspian Post*, <https://caspianpost.com/en/post/perspectives/how-a-soccer-team-is-amplifying-the-voices-of-azerbaijani-turks-in-iran>

- Litvak, M. (2017). Construction of Iranian national identity: an overview. In Litvak, M (Ed.), *Constructing Nationalism in: From the Qajars to the Islamic Republic* (p. 10-32). Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781315448800>
- Mahmudov, Y., Ağayev, İ., Bağirova, İ., Əhmədova, F., İsgəndərov, A., Maksvell, N., Məmmədov, X., Məmmədova, E., Mirzəyev, M., Paşayev, A., Süleymanov, M., & Şükürov, K. (Ed.). (2005). *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası (II Cild). Lider nəşriyyatı.*
- Manafzadeh, A. R. (2012). Kasravi, Ahmad I. life and work *Encyclopædia Iranica*. <https://iranicaonline.org/articles/kasravi-ahmad-i>
- Minorsky, V. (1942). The poetry of Shah Ismail I. *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, 10(4), 1006-1029. <https://doi.org/10.1017/S0041977X00090182>
- Minorsky, V. (1954). Jihān-Shāh Qara-Qoyunlu and his poetry. *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, 16(2), 271-297. <https://doi.org/10.1017/S0041977X00105981>
- Minorsky, V., Bosworth, C. E., & Blair, S. S. (2007). Tabriz. In Bosworth, C. E. (ed.), *Historic cities of the Islamic world* (p. 486–498). Brill. <https://doi.org/10.4000/remmm.6563>
- Mustafayev, V. (1998). *Cənubi Azərbaycan və milli şüur*. Əbilov, Zeynalov və oğulları.
- Özkırımlı, U. (2010). *Theories of nationalism: A critical introduction*. Palgrave Macmillan
- Priege, A. (2007). *Armenia-Iran relations and their implications for Nagorno-Karabakh*. Comentaros UNISCI No. 1
- Quluncu, Ə. (a) (2020, October 21). İranın Qarabağ siyasəti Güney Azərbaycanda türklük şüuru və vətən anlayışını gücləndirir. *Amerikanın Səsi*. <https://www.amerikaninsesi.org/a/mehsa-mehdili/5629648.html>
- Quluncu, Ə. (b) (2020, October 02). İran Azərbaycanında Qarabağa dəstəkmitinqlərində onlarla vətəndaş həbs edilib. *Amerikanın Səsi*. <https://www.amerikaninsesi.org/a/iran-azerbaycani-qarabaga-destek-mitinqleri/5606001.html>

- Quluncu, Ə. (c) (2020, October 27). Təbrizdə keçirilən aksiyada İran-Ermənistan sərhəd məntəqəsinin qapadılması tələb edilib. *Amerikanın Səsi*. bit.ly/3Q0XWqk
- Ramezanzadeh, A. (1996). *Internal and international dynamics of ethnic conflict: The case of Iran*. Doctoral Thesis, Katholieke Universiteit.
- Renan, E. (2001) *What is a Nation?*. http://www.cooper.edu/humanities/core/hss3/e_renan.html
- Rashidi, V. (2019). Tractor Sazi FC and the civil rights movement of Turks in Iranian Azerbaijan. *The International Journal of Sport and Society*, 10(02), 57-68. <https://doi.org/10.18848/2152-7857/CGP/v10i02/57-68>
- Savalan, İ. (2018, January 3). İbrahim Savalanla müsahibə: İrandakı etirazlardan gözlənti nədir?. *Milliyyət Araşdırmalar Mərkəzi*, <https://milliyyet.info/musahibe/ibrahim-savalanla-musahibe/>
- Savory, R. (2007). *Iran under the Safavids*. Cambridge University Press.
- Shaffer, B. (2000). The formation of Azerbaijani collective identity in Iran. *Nationalities Papers: The Journal of Nationalism and Ethnicity*, 28(3), 449-477. <https://doi.org/10.1080/713687484>
- Shaffer, B. (2002). *Borders and brethren: Iran and the challenge of Azerbaijani*. The MIT Press.
- Siegel, E. (1992). Mulla Nasr ud-Din and the Iranian Constitutionalist Revolution, 1906-1907. *Middle East Studies Association*, 1-57. <https://124.im/hYUK0>
- Siegel, E. (2017). *A review of the memoirs of Konstantin Nikolaevich Smirnov, Crown Prince Ahmad's Tutor*. <http://iran.qlineorientalist.com/Articles/Smirnov/Smirnov.html>.
- Smith, A. (1991). *National identity*. University of Nevada Press.
- Smirnov, K. N. (2002). *Zapiski Vospitatelya Persidsogo Shakha (1907-1914 godi)*. Ivrus.
- Solatani, E. (2021, June 10). Tozi-e Ghodrat dar Dolathayeh Iran. *Asriran*, <https://www.asriran.com/fa/news/788264/-سهم-هر-استان-از-ارشد-کشور>

- Souleimanov E., Pikal, K., & Kraus, J. (2013). The rise of nationalism among Iranian Azerbaijanis: A step toward Iran's disintegration?. *Middle East Review of International Affairs*, 17(1), 71-91. <https://124.im/0G8q>
- Souleimanov, E., & Kraus, J. (2017). Iran's Azerbaijan question in evolution: Identity, society and regional security. *Central Asia-Caucasus Institute & Silk Road Studies Program*. <https://www.silkroadstudies.org/resources/pdf/SilkRoadPapers/2017-souleimanov-kraus-irans-azerbaijan-question-in-evolution.pdf>
- Süleymanov, E. (2019, June 26). Traktor Sazi FC: Futboldan daha çox əhəmiyyət kəsb edən klub. *BBC Azərbaycanca*. <https://www.bbc.com/azeri/region-48758580>
- Swietochowski T. (1995). *Russia and Azerbaijan: A borderland in transition*. Columbia University Press.
- Swietochowski, T. (1985). *Russian Azerbaijan, 1905-1920 : The shaping of a national identity in a Muslim community*. Cambridge University Press
- Stratejik Ortak. (2018, August 8). *İran Türkleri ve Kürtlerinin Türkiye'ye Bakışı*. <https://stratejikortak.com/2018/08/iran-turklerinin-turkiyeye-bakisi.html>
- Şahinoğlu, E. (2012, August 6). İran-Azərbaycan münasibətləri ilə bağlı hesabat. *Qafqazinfo*, <https://qafqazinfo.az/news/detail/iran-azerbaycan-munasibetleri-ile-bagli-hesabat-21-sehife-22645>
- Şahin, H. (2022, June 6). Türkiye'de okumak isteyen İranlı öğrenciler Tahran'da sınav heyecanı yaşadı. *Anadolu Ajansı*, <https://www.aa.com.tr/tr/egitim/turkiyede-okumak-isteyen-iranli-ogrenciler-tahranda-sinav-heyecani-yasadi/2607102#>
- The Editors of Encyclopaedia Britannica, (2003). Mohammad Kazem Shariat-Madari. *Encyclopedia Britannica*. <https://www.britannica.com/biography/Mohammad-Kazem-Shariat-Madari>
- The New York Times. (1992). *With new pride, Iran dusts off the crown jewels*. <https://www.nytimes.com/1992/05/08/world/teheran-journal-with-new-pride-iran-dusts-off-the-crown-jewels.html>

- VOA Farsi. (2009). *Interview with Reza Baraheni*. <https://www.youtube.com/watch?v=LIt-SParfyY>.
- Willem, F. & Javadi, H. (2013). The role of Azerbaijani Turkish in Safavid Iran. *Iranian Studies*, 46(4), 569–581. <https://doi.org/10.1080/00210862.2013.784516>
- Yeni Şafak. (2020). *Türkiye'nin Tahran büyükelçisi Cumhurbaşkanı Erdoğan'ın Bakü'de okuduğu şiir gerekçesiyle İran Dışişlerine çağrıldı*. <https://www.yenisafak.com/dunya/turkiyenin-tahran-buyukelcisi-cumhurbaskani-erdoganin-bakude-okudugu-siir-gerekcesiyle-iran-disislerine-cagrildi-3589126>.
- Yılmaz, H. (2013). The Soviet Union and the construction of Azerbaijani national identity in the 1930s. *Iranian Studies*, 46(4), 511-533. <https://doi.org/10.1080/00210862.2013.784521>
- Yılmaz, H. (2015). A family quarrel: Azerbaijani historians against Soviet Iranologists. *Iranian Studies*, 48(5), 769-783. <https://doi.org/10.1080/00210862.2015.1058642>

The Journal of Iranian Studies
E-ISSN: 2651-4370
Vol: 7, No: 1, pp. 53-81
Received: 30.04.2023
Accepted: 16.06.2023
DOI: 10.33201/iranian.1290314

France and Iran’s Rivalry in the Middle East: Strategies, Interactions, and Consequences

İsmail Sari*

Abstract

This study argues that France has recently sought to reassert itself as a power in the Middle East, North Africa and the Eastern Mediterranean (MENA), especially in its former colonies. In this context, France’s quest for “Pax Mediterranea” under the leadership of Emmanuel Macron, which has intensified its political-military initiatives in the MENA region, is analyzed through the rivalry between Paris and Tehran in Lebanon, Iraq and Syria, which are considered as Iran’s spheres of influence in the Middle East. In this context, it is possible to explain the ups and downs of France-Iran relations from a realist perspective based on geopolitical competition, concrete threat perceptions and military-economic factors. Within the framework of neo-realist theory, which emphasizes the need to prevent the rise of regional hegemonic powers, this study argues that France’s concern about Iran’s growing influence in the region, the conflict of interests they face at the regional level and Iran’s efforts to acquire nuclear weapons are the most important reasons for the unfriendly relations between the two countries.

Keywords: France, Iran, Lebanon, Iraq, Syria.

---

* Assist. Prof., Ankara Hacı Bayram Veli University, Faculty of Letters, Department of Sociology, Ankara, Türkiye, ismail.sari@hbv.edu.tr, ORCID: 0000-0003-2623-2494

İran Çalışmaları Dergisi
E-ISSN: 2651-4370
Cilt: 7, Sayı: 1, ss. 53-81
Geliş Tarihi: 30.04.2023
Kabul Tarihi: 16.06.2023
DOI: 10.33201/iranian.1290314

Fransa ve İran'ın Ortadoğu'da Rekabeti: Stratejiler, Etkileşimler ve Sonuçlar

İsmail Sarı*

Öz

Bu çalışma Fransa'nın Ortadoğu, Kuzey Afrika ve Doğu Akdeniz'de (MENA) son dönemde yeniden bir güç olma arayışında olduğunu ve özellikle eski sömürgesi ülkelerde yeniden nüfuzunu pekiştirmek istediğini öne sürmektedir. Bu bağlamda MENA bölgesinde siyasi-askeri girişimlerini yoğunlaştıran Emmanuel Macron liderliğindeki Fransa'nın "Pax Mediterranea" arayışları, Paris ve Tahran'ın Ortadoğu'da İran'ın nüfuz alanı olarak kabul edilen Lübnan, Irak ve Suriye'deki rekabeti üzerinden analiz edilmektedir. Bu bağlamda Fransa-İran ilişkilerinin inişli çıkışlı seyrini jeopolitik rekabet, somut tehdit algıları ve askeri-ekonomik unsurlara dayalı realist bir perspektiften açıklamak mümkündür. Bu çalışma, bölgesel hegemonik güçlerin yükselişinin önlenmesi gerekliliğini vurgulayan neo-realist teori çerçevesinde Fransa'nın İran'ın bölgede artan etkisinden duyduğu endişenin, bölgesel düzeyde yaşadıkları çıkar çatışmasının ve İran'ın nükleer silah edinme çabalarının iki ülke arasındaki dostane olmayan ilişkilerin en önemli nedenlerini oluşturduğunu savunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Fransa, İran, Lübnan, Irak, Suriye.

---

* Dr. Öğr. Üyesi, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü, Ankara, Türkiye, ismail.sari@hbv.edu.tr, ORCID: 0000-0003-2623-2494

1. Introduction

The concept that France remains a major power in the Middle East, North Africa, and the Eastern Mediterranean has been upheld by French politicians for a prolonged period (Cook, 2020). In this regard, France's regional policy is built upon three fundamental principles: first, a human rights discourse that supports the opposition in Syria and justifies France's intervention in Libya; second, a security logic that emphasizes the importance of combating terrorism and radical Islam; and third, an economic strategy that seeks to align alliances and discourses with economic interests (Sayle, 2017). At the end of 2010, with the Arab Popular Movements, these parameters and priorities became inconsistent with the policies pursued in different countries, and France's policy in the region, caught between its various commitments, gradually weakened (El Karoui, 2017). Moreover, due to its diminishing military capabilities, France is unable to meet expectations in resolving crises and conflicts and is dependent on stakeholders who share its interests and are inclined towards a common operational approach (Kempin, 2021).

The discourse of "Pax Mediterranea" led by Emmanuel Macron aims to revive France's influence in countries where it established colonial regimes in the past, particularly in Syria and Lebanon, and intensifies its political-military initiatives in the Mediterranean region. It is noteworthy due to France's past colonial rule in countries like Lebanon, Tunisia, Morocco, and Algeria, which makes France's recent loss of influence and power in the Mediterranean region the main external reason for this orientation. France aims to position itself as one of the dominant actors in North Africa and the Middle East, and its main realpolitik concern is not to be excluded from the energy equation in the Mediterranean and the Middle East (Yetim, 2020; Osiewicz, 2022). In this context, Paris is seen to compete with Tehran for influence in areas such as Lebanon, Iraq, and Syria.

The nuclear issue and the competition in Iran's spheres of influence play a decisive role in Paris' relations with Tehran. In this respect, France's current approach towards Iran dates back to former President Nicolas Sarkozy [2007-2012], who launched a new Middle East policy. After 2007, France's distancing from Germany and its rapprochement with British positions contributed to the deterioration of bilateral relations between France and Iran. France's attitude towards Iran has evolved from a search

for a balance between commercial interests and non-proliferation to an uncompromising desire to succeed in blocking Iran's nuclear progress, even if it means sacrificing commercial interests (Makinsky, 2021). As a result, France has become the state that has taken the most advanced steps at the European level in the establishment of unilateral European sanctions, particularly concerning limiting the transfer of bilateral technologies (civilian and military) to Iran.

The dimension of the European Union (EU) should also be considered in the context of France-Iran relations. For Iran, Europe has been recognized over the last century and a half as a shield against both potential threats to Iran's national security and foreign enemies to Iran's sovereignty and national interests. For example, when the country was divided into spheres of influence by Britain and Russia in the 19th century, Iran played the French card. It sought Britain's diplomatic assistance in the early 20th century to counter the military danger posed by both Tsarist Russia and the Soviet Union. In the 1960s and 1970s, the Pahlavi regime expanded its relations with Europe to reduce its political and economic dependence on the United States (Therme, 2023). In the last 44 years, the Islamic Republic has also made many efforts to maintain and develop its relations with Europe to reduce the political and economic pressure from US administrations.

A realist viewpoint that takes geopolitical rivalry, actual threat perceptions, and military-economic variables into account can explain the ups and downs in France-Iran relations. This article contends that France's worries about Iran's expanding influence in the region, conflicts of interest at the regional level, and Iran's efforts to develop nuclear weapons are the main causes of the antagonistic relations between the two countries. This argument is made within the context of neo-realist theory, which emphasizes the need to prevent the rise of regional hegemonic powers. The possession of nuclear weapons by a state aspiring to hegemonic power status in the fragile region of the Middle East would pose a significant threat, and some extra-regional powers would be forced to confront this threat. Therefore, containing Iran is on the agenda of France as well as the United States. Although France has traditionally taken a more moderate stance on Iran than the United States, the threats posed by the "axis of resistance" (the Shiite crescent) and their implications for France should be carefully assessed. Iran can pose a direct threat to the countries south of the Persian Gulf and a threat

to Israel through the proximity of the groups it supports. Moreover, Iran could jeopardize international security by controlling energy flows and becoming a nuclear state. This article will contextualize recent Franco-Iranian relations and analyze the areas of competition pursued between Paris and Tehran in the Middle East. First, the article will analyze France's new policy towards Iran in the aftermath of the 1979 Islamic Revolution to trace the evolution of its foreign policy approach following the regime change. It will then focus on France's view of Iran's nuclear program and its diplomatic efforts in the nuclear crisis. The main body of the article, which is the areas of rivalry between France and Iran, will be analyzed in terms of the policies pursued in Lebanon, Iraq, and Syria and their consequences.

2. France's Iran Policy after the Islamic Revolution

Historically, France's influence in the Middle East was predominantly associated with the Arab states, while Iran was under the influence of Britain and Russia until the end of the Second World War, and then the United States. In the 1970s, France's economic and trade relations with Iran expanded as Iran's financial situation improved thanks to increased oil revenues. However, France's influence was limited compared to that of the US and the UK. (Smith, 2005) After the 1979 Islamic Revolution, France had good reasons to expect a close political and economic relationship with the new government in Tehran. France hosted Ayatollah Khomeini in Paris for four months and declared its neutrality in the conflict between Khomeini and the Shah. (Tarock, 1999, p. 45) But, in the early 1980s, relations between Tehran and Paris became strained due to resistance movements organized by some members of the Pahlavi family, politicians, army generals of the old regime, and Iranian dissidents who had fled to France. They aimed to overthrow the new regime and received political asylum and support from France. The first indication of difficulty emerged when France granted political asylum to Shapour Bakhtiar. Later, in 1981, Iran's first President Abolhasan Bani Sadr, and Massoud Rajavi, leader of the radical Mujahedin Khalq, joined forces with other Iranian dissidents in Paris. Tehran accused them of inciting against Iran, but the French authorities did nothing to prevent their activities (Naguibzadeh, 2016). In turn, France accused the new regime in Iran of sponsoring "terrorism" in France. Tensions escalated when Iran prevented 157 French citizens in

Iran from leaving the country, prompting France to engage in a series of negotiations with Iran. The negotiations culminated in Tehran allowing the French to leave Iran (Tarock, 1999, p. 46).

The period of peace in Franco-Iranian relations was short-lived. Paris once again became the hub of Iranian dissidents, ranging from radical republicans to liberal constitutionalists and monarchists. The assassination of Prince Shahriyar Shafiq, Shah's twin sister Princess Ashraf's son, in Paris in 1979, allegedly by Iranian regime agents, marked the beginning of a series of violent incidents. Shapour Bakhtiar, the Shah's last prime minister, was assassinated at his home in Paris in 1980, and General Ghulam Hossein Ovaisi, the former Commander of the Land Forces and Martial Law, was assassinated in February 1984. The presence of opposition groups in France intensified the tension between Paris and Tehran. Abolhassan Bani Sadr and his associates were granted political asylum on the condition that they did not engage in political activities, and Iran's request for their extradition was denied. Anti-French demonstrations were organized in Tehran, and ambassadors were mutually withdrawn. French citizens were advised to leave Iran (Parsons, 1989, p. 224).

In 1981, France's decision to give Mirage F-1 aircraft to Iraq, which Iran considered an act of war, and to grant asylum to regime opponents, fueled Tehran's resentment towards Paris. Meanwhile, France yielded to Iranian pressure to release three missile launch boats ordered by the Shah. France's increasingly pro-Iraqi stance drew the ire of Tehran, and the events that followed brought Paris-based conspiracies to the fore. In 1983, France lent Iraq five Super-Etendard aircraft equipped with Exocet missiles, which made a significant difference to Iraqi capabilities, particularly in the "tanker war" and attacks on oil installations on the Iranian side of the Gulf (Parsons, 1989, p. 226). In 1984, a bomb exploded at Tehran train station, killing 18 people and injuring 300 others. Parliament Speaker Ali Akbar Hashemi Rafsanjani accused France of harboring criminals. At the same time, an Air France plane was hijacked in Tehran, but the hijackers' demand for the release of those arrested for the 1980 attack on Bakhtiar was not met, and the incident ended peacefully (Parsons, 1989).

In July 1988, Paris and Tehran initiated talks that led to the reestablishment of diplomatic relations, shortly before the Iran-Iraq war ended. As anticipated, high-level commercial and economic delegations from both

nations soon visited each other's capitals, resulting in the signing of numerous commercial and technical agreements in the years that followed. Of these agreements, the most significant and controversial was the \$2 billion consortium deal inked in September 1997 between France's Total and the National Iranian Oil Company (NIOC). The consortium aimed to develop Iran's offshore gas field and extract 20 billion cubic meters of natural gas per year by 2001. Russia's Gazprom and Malaysia's Petronas were also part of the consortium (Tarock, 1999, p. 48).

3. France's Approach to Iran's Nuclear Program

The revelation of Iran's secret nuclear program in 2002 weakened relations between Paris and Tehran. The coming to power of Mahmoud Ahmadinejad in 2005 and Nicolas Sarkozy in 2007 ended a decade of good relations. Regarding nuclear negotiations, French diplomacy has been at the forefront since 2007. Contrary to the axis promoted by Jacques Chirac [1995-2007], in which Berlin and Moscow defended a middle position, Nicolas Sarkozy chose to deal with London and Tel Aviv and opted for aggressive diplomacy in favor of sanctions. This French stance on the nuclear issue still did not yield the expected results, given the limited influence of French diplomacy in Iran and Iran's resistance to international and European sanctions. Paris not only maintained its hawkish approach under François Hollande as president [2012-2017] and Laurent Fabius as foreign minister but also hardened it during the negotiations leading to the Iran nuclear deal in 2015. It claimed that the US negotiators were naïve and ready to make unnecessary concessions to Iran.

Since Emmanuel Macron became president in 2017, France has turned towards more pragmatic behavior and maintained its hawkish stance from time to time. In this context, Macron emphasized "multilateralism", "the search for regional balance", "diplomacy before war" and "the fight against terrorism" (Ankasam, 2017). In the face of US President Donald Trump's withdrawal from the JCPOA in May 2018, French officials have repeatedly stated that they want the deal to survive. In this respect, the Macron government welcomed the election of the new US President Joe Biden, who did not approve of former President Donald Trump's withdrawal from the Iran nuclear deal and declared his desire to return to

the agreement. France, like the rest of Europe, mostly welcomed Biden's declared intention to rebuild transatlantic relations and consult European allies on Iranian issues and other regional tensions.

French officials have stated their commitment to preserving the JCPOA, but some of their statements appear to be at odds with this goal. In an interview with the French Weekly Journal du Dimanche on January 16, 2021, Foreign Minister Le Drian suggested that Iran's ballistic weapons and proliferation policies, which have destabilized the region, should be addressed in the new negotiations (Clemenceau, 2021). While the substance of the message is not substantially different from that of the Biden administration, the tone is more confrontational and ultimatum-like than conciliatory. During a meeting hosted by the Atlantic Council on February 4, 2021, President Macron argued that the JCPOA should be more inclusive by including Saudi Arabia and Israel. He acknowledged that the deal cannot be successful without the support of regional governments, but did not provide a clear vision for how Saudi Arabia and Israel could be involved in the future of the JCPOA (Walla, 2021). As expected, Iranian Foreign Ministry Spokesperson Saeed Khatibzadeh swiftly rejected the idea of Saudi Arabia and Israel participating in the JCPOA negotiations, declaring it unacceptable.

During a meeting in Paris on June 25, 2021, French Foreign Minister Le Drian expressed his government's support for nuclear negotiations with Iran and called on the US to rejoin the nuclear deal. Le Drian acknowledged the contributions of the European Troika (UK-France-Germany) in keeping the nuclear deal alive. While NATO countries have shown solidarity after Russia attacked Ukraine in February 2022, France, which supported the nuclear deal and expressed concerns about the AUKUS agreement, appears to be cautious about the Biden administration's stance on Iran (Blinken, 2021; Nunez, 2021).

Although Iran offers many economic opportunities for France (Bourrat, 2020), the perceived threat posed by its nuclear program and the geopolitical struggle between the two countries in areas such as Lebanon, Iraq, and Syria show that the Neorealist theory of international relations is competent in explaining the ups and downs of Paris-Tehran relations. The French leadership sees Iran as the main culprit for the failure of efforts to revitalize the 2015 nuclear deal. It is also worth noting French criticism of

Tehran's role in supplying armed drones used by Russia in its war against Ukraine. Paris has described Iran's regional policies as 'destabilizing' in the most authoritative terms. This was evident in President Macron's speech in Jordan on the sidelines of the 'Baghdad 2' conference on December 20, 2022. Therefore, Iran's perceived threat of pushing uranium enrichment to the threshold for nuclear weaponization and the ongoing geopolitical struggle between the two countries in the Middle East continues to be decisive in Paris-Tehran relations. The following pages will analyze how France and Iran have developed policies to address these areas of struggle.

4. Areas of Rivalry between France and Iran: Lebanon, Iraq and Syria

France's Middle East policy is centered on several priorities, including ensuring the safe and free transit of oil, expanding export markets, and consolidating political influence. The Persian Gulf region is particularly important to France as it meets about 30% of the country's oil needs. France is keen on increasing its military presence in key strategic locations to assert its influence on the global stage. Currently, France has three main military presences in the Middle East, with around 2,000 troops: First, in the Iraq-Syria-Jordan region for Operation Chammal, in which the Aerospace Forces and Special Forces are mobilized against ISIS. The second is in the Persian Gulf with the FFEAU base (Forces Françaises aux Émirats Arabes Unis) in the United Arab Emirates. The third is in Lebanon, with Operation Daman, France's participation in the United Nations Interim Force in Lebanon. This posture is also based on political relations in which the UAE, Jordan, Egypt, and Iraq are privileged partners, albeit each with their own sensitivities. However, recent geopolitical shifts that have brought new challenges to the region risk questioning the solidity of these partnerships and even France's entire strategy in the Middle East (Fayet, 2022, p. 45).

Within the Middle East region, the UAE stands as France's primary military partner, and the two countries maintain a deep and diverse level of cooperation. The FFEAU base, which houses around 650 French military personnel, includes an air base, a naval base, and the 5th Cuirassiers Regiment. In addition to lucrative arms sales and nuclear power plant

construction deals, France and the UAE have signed a defense treaty that obligates France to defend the UAE if it is attacked. The FFEAU base provides critical logistical and military support, such as keeping the Strait of Hormuz open in the event of a conflict in the region. Established in 2012, the base has since facilitated operational cooperation between France and the UAE, providing a strategic base for French military operations in the region, including the rapid deployment of forces during Operation Chammal against ISIS. Finally, the FFEAU base in Abu Dhabi plays an important role in the implementation of bilateral military cooperation between France and the UAE (Fayet, 2022, p. 9).

France's foreign policy in the Middle East also addresses regional issues such as the Israeli-Palestinian conflict, the Syrian civil war, and instability in Lebanon and Iraq. As a result, there are areas in the Middle East where France is trying to concentrate power and increase its influence, and where it is confronting Iran. France, which wants to increase its influence in Lebanon, Iraq, and Syria, is a rival for Iran, which sees these countries as a link in the "axis of resistance". Especially in the Syrian civil war, the two countries support opposing sides, while France strengthens its hand in these areas of competition by developing good relations with anti-Iranian countries such as Israel, Saudi Arabia, and the UAE. However, changes at the global and regional levels affect these rivalries and the policies pursued.

4.1. Lebanon: A Country at the Center of France-Iran Rivalry

Having lost its decisive position in Algeria, Morocco and Tunisia compared to the past, and having suffered a diplomatic and field realities setback in Libya, France has real-political concerns in Lebanon. Lebanon's coastline in the Eastern Mediterranean region, its maritime borders with Israel-Palestine, Syria and the island of Cyprus, and the recent interest of international companies, especially Russian-based natural gas companies, in Lebanon's possible natural gas reserves are among France's real-political concerns. Therefore, it should be emphasized that France attaches particular importance to Lebanon, which is strategically located in terms of possessing energy resources and transporting these resources to world markets, in its quest to compensate for the significant challenges it faces in North Africa and the Sahel region with the actors in the Levant region. In

addition to the energy issue, the potential refugee problem also comes to the fore in France's approach to the Mediterranean in general and Lebanon in particular. Considering that a significant number of Lebanese immigrants live in France today due to the Lebanese civil war of 1975-1989 and that these immigrants have formed a diaspora, a civil war in Lebanon may confront France with the same concern again. Therefore, it can be said that France, which has faced the problem of migration due to the instability in countries such as Libya, Tunisia and Syria, and as a result, is in a domestic political struggle with the rise of far-right movements, has a real political concern about eliminating the instability in Lebanon (Yetim, 2020; Sayle, 2017).

In the geopolitical line that Iran calls the "axis of resistance" and its opponents define as the "Shiite crescent", Lebanon serves as Iran's forward tip to the Mediterranean via Hezbollah. Hezbollah, which has an important political-military role in Lebanon, has created an impact beyond the borders of the country with the relations it has developed with Iran since its establishment in the 1980s, and has proven to be one of the loyal non-state actors used by Iran in Middle Eastern politics by taking part in the Syrian civil war. Based on the Lebanese example, Iran is trying to integrate the armed structures it has established in the region with a strategy that we can call the "Hezbollah Model" into the political-social life of those countries and to become more effective and permanent there through this ground. Hashd al-Shaabi (The Popular Mobilization Forces) in Iraq, Ansarullah in Yemen, and Shiite militias in Syria have been designed as the projections of the Hezbollah model mentioned above. These groups, established in crisis regions, have an important place in Iran's security strategy and serve as economic and strategic leverage for Iran.

In 2005, Hezbollah emerged on the political scene in Lebanon after Syria's withdrawal following the assassination of former Prime Minister Rafik Hariri. Despite being designated a terrorist organization by the US, it is seen by many Lebanese as the resistance force that liberated South Lebanon from Israeli occupation in 2000. In that year, it took its first seat in the national cabinet and integrated into the political administration. Following the 34-day war between Israel and Hezbollah in 2006, the group declared full control over Lebanon. The Qatari-brokered "Doha Agreement" of 2008 ended eighteen months of political stalemate and averted civil war, resulting

in increased power for Hezbollah and a shift in the balance of power in the country in its favor, including the ability to veto Cabinet decisions. In October 2016, Hezbollah achieved a significant victory by having former Army commander General Michel Aoun, a strong Christian ally, elected president. With broad popular support, representation in parliament and the Cabinet, and thus the power to influence political decision-making in Lebanon, Hezbollah undoubtedly reflects Iranian influence in the country (Saoud, 2021).

Compared to other parties in Lebanon, Hezbollah's influence is greater due to several factors, including strong external backing from Iran, greater capacity in terms of organization, financing, physical resources, and number of followers, its pursuit of a comprehensive and long-term strategy, weaknesses in the Lebanese state that Hezbollah has been able to exploit more systematically than other political parties, and a political system based on elite pacts. Although Hezbollah contributes to the weakness of the Lebanese state, it is also a product of the weak political system in Lebanon. During the current economic and political crisis in Lebanon, Hezbollah continues to be seen as an alternative to other parties, as they have failed to offer any solutions to the Lebanese people. While the Lebanese state cannot provide basic services, Hezbollah is at least providing solutions for its constituency, from medical services to access to markets at affordable prices. With a growing Shia Arab population, which is expanding at higher rates than other ethnic groups, and an increasingly alienated constituency from the Lebanese central government and political elites, Hezbollah's popularity remains strong (Sofuoğlu, 2021).

After a 13-month-long period, a new government was formed in Lebanon to replace the administration led by Hassan Diab, who resigned following the explosion at the Port of Beirut on August 4, 2020. The process ended with the announcement of Najib Mikati's cabinet on September 10, 2021. After the efforts of Lebanon's Ambassador to Berlin, Dr. Mustapha Adib, and former Prime Minister Saad al-Hariri failed, Najib Mikati took over the task of forming the government and reached an agreement with President Michel Aoun for a cabinet representing both Muslim and Christian parties. The cabinet consists of 24 ministers. France's compromise with Iran during the government formation process in Lebanon was driven by real political concerns. It is understood that negotiations took place between

France and Iran, leading to bargains and transformations in bilateral relations. The Lebanese government had resigned following the Port of Beirut explosion on August 4, 2020. French President Macron visited Lebanon twice, on August 6 and September 1, 2020, in an attempt to form a government. However, due to internal disagreements, France's initiative was unsuccessful. Macron ended his second visit to Lebanon with a warning: "If the authorities do not make progress by the end of October, we will bear the consequences and penalties. If the Lebanese authorities do nothing, the international community's financial aid will be blocked." On July 26, 2021, Najib Mikati assumed the task of forming the government in Lebanon, and 13 months later, on September 10, 2021, he reached an agreement with President Michel Aoun on his new cabinet of 24 ministers.

It can be argued that France and Iran developed closer ties during the government formation process in Lebanon. Despite discomfort from the Washington administration, they turned a blind eye to France's actions out of fear that Lebanon would completely collapse (Şakir, 2021). Macron expressed his desire to enhance bilateral relations with Tehran and open a new chapter in their regional cooperation. Referring to the situation in Lebanon, Macron emphasized the importance of France and Iran's cooperation with Hezbollah for the formation of a strong and efficient government in the country. In response, Raisi welcomed the strengthening of relations between Tehran and Paris, especially in economic and commercial fields, and stated that they are ready to start their comprehensive relations with Europe from France. Although France did not explicitly deny Tehran's statement on Hezbollah, it tacitly approved its content, and relations between the two countries have been improving since Raisi took office in June 2021. The consensus on the formation of a new government in Lebanon was reached with the approval of Iran's allies in the country, namely Hezbollah (Topçu, 2021).

To emphasize the change under Ebrahim Raisi's government, it should be recalled that former Iranian Foreign Minister Javad Zarif had previously criticized France's approach to Lebanon, especially after the Beirut bombing, describing it as an attempt by France to dictate its demands to Lebanese politics. However, Raisi has supported the efforts of Iran, France and Hezbollah to form a strong government in Lebanon. Iran's approach to France has changed. In November 2019, senior Iranian political officials

characterized Macron's mediation efforts between Tehran and Washington as either naive or a French partnership with the United States (Aftabnews, 2021). However, with the inauguration of the Biden administration in 2021, Tehran's belief that its relations with the US would soften has brought it closer to the EU countries. Tehran has not forgotten that France is a member of the UN Security Council and a great power that knows the peculiarities of the region and defended the Iran nuclear deal. However, Iran has not given up all pressure to strengthen its hand at the nuclear negotiating table.

To leverage the ongoing crisis in Lebanon during the Vienna negotiations, Iran engaged in bargaining with France, in addition to the alleged obstruction of government formation in Lebanon. On September 6, 2021, Total, the French oil company, announced a major 25-year energy deal with the Iraqi government, which exerted pressure on the Paris administration to concede to Iranian interests in Lebanon to safeguard its own interests in Iraq. This deal paved the way for the formation of the Lebanese government and prompted Macron to exert pressure on Lebanese political forces. The deal entails the construction of four energy projects in southern Iraq, bordering Iran, with a total worth of \$27 billion. Notably, these are the most lucrative and ambitious deals an oil giant has signed in Iraq in recent years, particularly since several international companies are withdrawing from the Iraqi oil sector. For instance, Exxon announced in 2021 that it would sell its stake in the West Qurna oil field. Although the deals with Total bear resemblance to multiple projects that have been negotiated with the US-based ExxonMobil for years, the difficult negotiations with the latter failed to reach a conclusion (Saadi, 2021).

To conclude, President Macron's actions since his initial visit to Beirut on August 4, 2020, two days after the devastating explosion at the Beirut Port, demonstrate his desire to establish a relationship with Iran. This was evidenced by his efforts to rally political support in Lebanon and his invitation to the Hezbollah delegation during a meeting at the French Embassy to announce his initiative. Iran has reciprocated positively to these overtures (Khoury, 2021). Despite concerns about Iran's growing regional influence, France has refrained from taking an adversarial stance towards the country. Instead, France's primary approach has been to utilize economic relations as a tool to prevent Iran from becoming overly aggressive, while avoiding a confrontational posture (Financial Tribune,

2017). While it can be argued that France has an economic interest in this relationship, benefiting its companies, this is not the sole driving motivation. Iran serves as a significant hub country, connecting key geopolitical areas such as Central Asia, South Asia, the Middle East, and Turkey. This has contributed to France's need to cultivate a robust relationship with Iran. Additionally, Lebanon is a critical arena in which the rivalry between Iran and Saudi Arabia is playing out, making it an open area for cooperation in the Franco-Iranian rivalry.

4.2. Iraq: New Area of Iran-France Rivalry

French President Emmanuel Macron has strengthened relations with Iraq, especially under the former Iraqi Prime Minister Mustafa Kadhimi, and has kept Iraq as one of the leading countries in France's Middle East policy. Macron visited Iraq twice in one year between 2020 and 2021. The first visit was on September 3, 2020, when he announced his intention to support Iraq's sovereignty. His second visit was on August 27, 2021, to attend the Baghdad Conference on Cooperation and Partnership. Here he renewed his commitment to strategic partnership. The visit coincided with the signing of a major contract worth tens of billions of dollars to invest in Basra's gas fields. The French government was also planning to provide financing and contracts to French companies for the Baghdad Metro project and other reconstruction projects in Iraqi cities liberated from ISIS. It is clear that Macron is willing to shake up France's recent foreign policy approach, starting with Iraq, thus echoing Charles de Gaulle's idea that France should not simply follow US foreign policy. France is seeking to increase its economic influence in the Middle East and sees Iraq as a key partner in this endeavor. In addition, Iraq is a strategic partner for France in terms of security and counterterrorism efforts, especially given the threat posed by ISIS. Another potential factor is Macron's desire to differentiate French foreign policy from that of the United States. Macron has expressed a desire for France to play a more independent role on the world stage. Macron's visits to Iraq are part of this effort to build relationships and alliances outside the traditional Western powers (Dagher, 2021).

France diverged from the Middle East policies of the US and the UK due to its opposition to the US invasion of Iraq in 2003 (Harvey, 2021). French

President Emmanuel Macron has taken significant steps to strengthen his country's global reputation, particularly by following Charles de Gaulle's philosophy of protecting French autonomy against the US (France 24, 2021). Macron's visits to Baghdad in September 2020, when the US decided to reduce the number of troops in Iraq, and his recent visits to Baghdad and Erbil after the US announced that it would withdraw its combat troops by the end of 2021, demonstrate France's readiness to increase its influence in Iraq after the US withdrawal (Aydoğan & Alaca, 2021). Despite having only 800 troops stationed in Iraq, France's deployment is mainly for counterterrorism purposes, especially given the potential resurgence of ISIS. However, these public relations initiatives in Baghdad are also part of Macron's practice of playing the hero in such crises. For instance, when he visited Lebanon, a former French colony, after the devastating explosion in the port of Beirut in August 2020, critics accused him of acting as a "white savior". It appears that France's next target is Iraq (Harvey, 2021). France's interest in influencing the future of Iraq has political and economic benefits.

Considering that on August 28, 2021, only French President Emmanuel Macron from outside the region attended the conference held in Baghdad, where the participants supported the efforts of the Baghdad government in the reconstruction of Iraq and discussed agendas such as the need for joint action in the fight against terrorism and the unification of regional and national efforts to ensure regional stability, it can be said that France also aims to benefit from the economic market emerging in the context of regional normalization and to put its political weight. Especially considering its historical hegemony in the region, France aspires to be one of the influential powers at the table in the vacuum that will be created after the US withdrawal (Euronews, 2021). France's recent intensive diplomatic traffic centered on Iraq coincided with the escalation of France-Turkey tensions, the intensification of Turkey's operations against the terrorist organization PKK in northern Iraq, the efforts of the then prime minister of Iraq to attract Kurds to his side in order to break Iranian influence in the country, and the search for a solution to the disputes between Baghdad and Arbil. Macron's second visit to Iraq and his meetings in Baghdad with Iraqi President Barham Salih, Prime Minister Mustafa Kadhimi and President of the Iraqi Kurdish Regional Government Nechirvan Barzani carried many messages not only for Baghdad-Erbil relations but also for Iran, Syria and Turkey (Aydoğan & Alaca, 2021).

Iraq offers promising economic opportunities, especially for France. Examples such as the nuclear power plant project, the Baghdad metro project and the reconstruction of Mosul airport are indicative of this (Aydoğan & Alaca, 2021). During Macron's visit, Total, a French company with a long history in Iraq, signed a contract worth 27 billion dollars to extract oil and gas from a series of wells in Basra. This contract was the result of negotiations between France and Iran on the Lebanese issue, as mentioned in the section on Lebanon. According to Iraqi Oil Minister Ihsan Abdul-Jabbar Ismail, the gas to be developed by Total will initially replace crude oil and heavy fuel oil burned in power plants to generate electricity, which will help reduce the government's loss of revenue by \$5 billion (Dourian, 2021). Although the project aims to replace liquids and not imported gas, its ultimate goal is to stop imports. In addition to the Total deal, France has another contract to build the Metro in Baghdad, and hopes to sign contracts for the reconstruction of Sunni areas destroyed in the war against ISIS. There is also significant potential for France to sell aircraft and military equipment to Iraq (Dagher, 2021).

On January 27, 2023, French President Emmanuel Macron received the new Iraqi Prime Minister Mohammed al-Sudani in Paris. During the meeting, which was also attended by Sébastien Lecornu, the French Armed Forces Minister, the two leaders discussed energy, economic, security, and cultural issues. They signed a strategic partnership agreement between France and Iraq, aimed at realizing common interests on the basis of equality of sovereignty and rights, in accordance with the principle of non-interference in mutual internal affairs. Iraqi Foreign Minister Fuad Hussein said the signed agreements cover a number of areas, including energy, oil, and electricity, and several ongoing French-assisted projects in Iraq, such as the metro project in Baghdad, was discussed. The two sides also discussed Iraq's security and French military assistance, economic relations in general, and the political situation in the region. Iraqi Ambassador to France Wadi Bati called the visit a historic day in Baghdad-Paris relations, and Sudani expressed his desire for France to participate in the reconstruction and strengthening of Iraq's economic infrastructure, particularly in the areas of energy, oil, and electricity (Rudaw, 2023).

Macron strengthened relations with Iraq, particularly under the former Iraqi Prime Minister Mustafa Kadhim, and kept Iraq as one of the leading

countries in France's Middle East policy. The extent to which this situation will continue with the Sudani government has been one of the important points of discussion when interpreting Sudani's possible foreign policy steps. However, Sudani's visit and the importance attributed to bilateral relations with the agreements signed during the visit signal that France-Iraq relations, which gained strength under Kadhimî, will continue with the new government. It can be said that France, which wants to gain influence in Iraq as an alternative to the presence of the US and Iran in the region, also wants to open a new field of competition with Turkey. In this context, it can also be said that Sudani sees relations with France as an opportunity that can provide diversity in foreign policy, in terms of different investments from Iranian and US actors and military aid in possible cases (Çalışkan, 2023).

The agreement between France and Iraq is important because it is the most comprehensive agreement signed between the two countries to date. The 50-article agreement also emphasizes military cooperation. The agreement includes issues such as the fight against terrorism by increasing the defense and security capabilities of the two countries in cooperation and arming the Iraqi Army with French-made military equipment. Beyond the agreement, it is known that France has been trying to increase its cooperation with Iraqi military institutions in the last few years. In the aftermath of the assassination of Qasem Soleimani, Macron took a stance for French troops to remain in Iraq in order to ensure that foreign forces, especially US troops, leave Iraq. In this context, Macron confirmed that studies are being carried out to assess France's capacity to stay in Iraq on its own without the support of the US, and said, "We have the operational capacity to ensure that we can stay in Iraq." In May 2022, Iraq, the United States, and France signed a military agreement to provide Iraq with heavy weapons reinforced with advanced weaponry. In line with Macron's enthusiasm for a military presence in Iraq, in June 2022, officials from the Iraqi Counter-Terrorism Unit and the French Special Operations Command met in Baghdad and held a series of talks on military cooperation. Finally, with the strategic cooperation agreement signed at the level of the two leaders, Macron was able to achieve concrete outcomes in the field of military cooperation. From this perspective, it can be said that France is trying to fill the gaps left by the US, which withdrew a significant part of its troops from Iraq by handing over the military bases in Iraq to the Iraqi Army in 2020. While the military

presence in question is not expected to become as multidimensional as the US, especially in the short term, it can be said that France will try to take a position in Iraq in areas of interest that it can benefit from and will confront its possible rivals, including Iran and Turkey, in terms of both economic and military cooperation (Çalışkan, 2023).

Iran seems to be uneasy about France's efforts to gain influence in Iraq. Geopolitically, Iraq is a crucial component of Iran's regional strategy. As Iran's western neighbor and Syria's eastern neighbor, Iraq provides a land link to Syria and its Lebanese allies, which enables Iranian-backed militias to move freely between the three countries to counter perceived challenges to the Iranian-led "axis of resistance" in the region, especially since the Syrian war began in 2011 and ISIS expanded in 2014. At the same time, due to Iraq's geopolitical importance, Iran is highly sensitive to the presence and activities of rival powers in Iraq. Tehran sees Iraq as a potential market for exporting Iranian goods, electricity, and gas. Furthermore, Iran uses Iraq's geographic position to establish transit links with Syria, the Mediterranean, and eventually Europe (Azizi, 2021). Iran is the most powerful regional actor in Iraq since the overthrow of Saddam Hussein in 2003.

4.3. Syria: Iran-France Rivalry Expands

During the Arab Spring, France's response to the outbreak of violence in Syria was initially characterized by a reserved approach, marked by subdued criticism and weak condemnations. While France played a leading role in the intervention in Libya, it adopted a more restrained stance in the Syrian conflict. Although diplomatic measures were taken against the Assad regime, military intervention was not preferred. France supported the secular wing of the opposition in the country and was apprehensive about the ascendancy of Islamic groups to power. France's approach to the Syrian crisis can be observed in three different phases. Initially, at the onset of the crisis, France attempted to maintain a relatively neutral stance and provided only rhetorical support to the opposition. In the second phase, France became a direct party to the crisis by imposing various diplomatic and economic sanctions against the regime and de facto support to the opposition, in conjunction with its European allies. In the third phase, France

shifted its focus to combating ISIS as the group's terrorism increasingly threatened Europe, and especially France, more closely (Dağdelen & Yılmaz, 2020, p. 7). After the 2015 ISIS attacks in Paris, France's counter-ISIS strategy took on a different dimension. Having experienced terrorism so closely within its own territory, France, unlike the US and the UK, has demonstrated a desire to take a more prominent role in Syria.

France has become a target for the ISIS terrorist organization due to its effective fight in Syria under the umbrella of the coalition. Starting on January 7, 2015 with the Charlie Hebdo and Ile-de-France attacks, the threat peaked on November 13, 2015 with armed and bomb attacks in seven different locations in Paris. Following these attacks, a state of emergency was declared and all borders of the country were closed. These attacks, the bloodiest incident France has experienced since the Second World War, marked a turning point for France's Syria policy and security. No longer was the civil war between the Bashar al-Assad regime and the opposition the primary concern for France, but the elimination of the ISIS threat became the primary objective. The last time the borders were completely closed was after the state of emergency declared during the Algerian War of Independence (Dağdelen & Yılmaz, 2020, p. 17). In the fight against ISIS, after the Paris attacks, France started to support the PYD/PKK terrorist organization together with the US, instead of acting with its NATO ally Turkey and the Syrian opposition, which it actively supported. Therefore, the Paris attacks are considered as a critical turning point for France's Syria policy and security. It was in this context that France made its first troop deployment to Syria in June 2016 after the ISIS attacks in Paris. With Macron becoming President in 2017, France's Syria policy underwent a significant change, and in this context, its Syria strategy, which for a long time considered the removal of Assad from power as its top priority, completely changed (Ankasam, 2018).

France has been planning to increase its role in Syria, which is seen not only as an attempt to increase its sphere of influence but also as a desire to counter Turkey (Sobutin, 2021). According to some reports, French envoys visited northeastern Syria twice in April 2021. As is well known, France has been interested in northeast Syria since 2015. While France was the main supporter of the Syrian Democratic Forces (SDF) project, the Americans managed to keep France out of the equation thanks to

their military coordination with the SDF. This coordination resulted in an alliance when Washington decided that the SDF would be its executive arm in the fight against ISIS. However, France did not distance itself from the SDF (Hardan, 2021).

France seeks to benefit from the military repositioning of US forces in the Middle East, specifically in Iraq and Syria. Like Russia, Iran, and Turkey, France wants to be a key player in Syria. However, while the Macron government appears to be pursuing an assertive policy in Syria, French troops are currently only operating under the protection of the US military. France desires to establish a permanent presence in the region and compensate for its diminishing role in Lebanon due to Iranian influence. This is why it is inviting groups from Northeast Syria to Paris. Besides, the Eastern Euphrates region is an area rich in natural resources and potential for development, which has contributed to France's interest in the region. Prior to the civil war in Syria, France had commercial ventures in the oil-rich areas. However, due to its opposition to the Syrian regime and Russia, it cannot operate in Damascus or other regime-controlled areas. Additionally, tensions with Turkey prevent France from establishing a presence in northwestern Syria (Hardan, 2021; Aras, 2017). France's actions in Syria are often interpreted as an attempt to assert its historical right to a sphere of influence in the Middle East. By expanding its cooperation with the PYD/PKK in Syria, France has directly opposed Turkey's national security interests. Iran views the regional tensions between France and Turkey as a positive development for its own interests.

In the early months of the Syrian civil war, as regime forces rapidly retreated against the opposition, Iran called upon Lebanese Hezbollah to support the regime. Additionally, they included groups such as the Fatimiyyoun and Zaynabiyyoun Brigades, mobilizing around 150-200 thousand Shiite militia to fight on behalf of Assad's forces. This marked a significant shift in the course of the war, with Iran's support enabling the regime to regain control of some of the lost territories. Iran also brokered a deal between the Assad administration and the PYD, the Syrian branch of the PKK, with the support of the Patriotic Union of Kurdistan (PUK) in Northern Iraq, which it has good relations with. The agreement was made in exchange for the PYD's decision not to align with the Syrian opposition and to suppress Kurdish anti-regime organizations. As a result, the Assad

regime handed over control of its military troops in some Kurdish-majority communities in northern Syria to the PYD, as part of its strategy to combat the opposition and prevent Turkey from increasing its influence in the region. As a result, the PYD/PKK used the Kurdish opposition in Syria to fight against Turkey instead of leading it against the Assad regime, which it called “our executioner.” This region started the process of statehood for the PKK, creating self-proclaimed “autonomous” cantons (Sari, 2022).

As a result, the relationship between Iran and the PYD started as a tactical cooperation against the opposition in Syria and Turkey, but it evolved into a complicated and conflicted relationship. At times, Iran has even organized attacks with Shiite militias on the ground to neutralize PYD members. This relationship is also a projection of a local rivalry. The on-going fierce rivalry between the PYD and the ENKS in Rojava reflects and intensifies the local conflict between the PKK and Barzani. As this rivalry between the Syrian Kurds moves to the local level, regional powers are also compelled to choose sides. Therefore, Iran, along with the PUK and Gorran, the parties aligned with it in the Iraqi Kurdish Regional Government, has aligned itself more closely with the PKK/PYD line, while Turkey has sided with the KDP and the ENKS. Consequently, a separate ‘proxy war’ has emerged in northern Syria that is linked to the Syrian civil war, but also independent of it (Sari, 2022).

On the one hand, Iran desires the US to end its presence in Syria by severing its relations with the PYD/PKK. On the other hand, it is apprehensive about the Turkish-Russian influence in the region in the event of the US withdrawal. In response to the Turkish-Russian influence in Syria, Tehran is pushing for the Assad regime to dominate the entire country and is opposed to the PYD’s aspirations for autonomy. Ultimately, it appears that the Tehran administration has no choice but to tacitly approve the US project that seeks to legitimize the PYD in the coming period, as it opposes Turkey’s influence in the safe zone in northern Syria (Ankasam, 2019). While France pursues an ambitious and aggressive anti-Turkey policy by mobilizing every opposition political actor against Ankara, its policy towards the PYD-YPG aligns with Iran’s in the short term. However, in the long term, France aims to diminish Iranian and Russian influence in Syria, restrict Hezbollah’s activities, and establish a Kurdish autonomous region. In this context, it can be said that France’s quest for increased influence in Syria will disturb Iran.

5. Conclusion

France, which has been pursuing independent policies from the US since Charles de Gaulle, has recently been concentrating its power in the Eastern Mediterranean and the Middle East. Under the leadership of Emmanuel Macron, France's "Pax Mediterranea" discourse aims to revive its influence in countries where it established colonial regimes in the past, such as Syria and especially Lebanon. France is intensifying its political-military initiatives in the Mediterranean region. France has real-political concerns in Lebanon, as it is no longer decisive in Morocco, Algeria, and Tunisia and has suffered a diplomatic setback in Libya. Lebanon's coastline, maritime borders, and possible natural gas reserves are of particular importance to France, as they are strategically significant in terms of international companies' interests and energy resource possession. In addition, France is concerned about the refugee problem in the event of a possible civil war in Lebanon. Lebanon serves as Iran's front end to the Mediterranean through Hezbollah, which is one of the non-state actors used by Iran in Middle East politics. Hezbollah took part in the Syrian civil war and played an important role for Iran.

In Iraq, another area of competition between France and Iran, the Paris administration seems to be increasing its influence in this country with firm steps. Iraqi Prime Minister Mohammed al-Sudani met with French President Emmanuel Macron on January 27, 2023, and discussed energy, economy, security, and culture. French Minister of Armed Forces Sébastien Lecornu also attended the meeting. Following the meeting, the two leaders signed a strategic partnership agreement aimed at realizing common interests on the basis of equality of sovereignty and rights, in accordance with the principle of mutual non-interference in internal affairs. The agreement includes cooperation in energy, oil, electricity, and many other fields. There were also a number of projects in which the French are helping Iraq, such as the metro project in Baghdad. The importance of the agreement is also emphasized by the fact that it is the most comprehensive agreement between the two countries and consists of 50 articles. Military cooperation is also included in the agreement. Macron aims to increase cooperation with Iraqi military institutions, and this agreement shows that relations between France and Iraq have entered a new phase.

In Syria, it is not possible to talk about intense rivalry between France and Iran. The situation here is somewhat similar to Yemen. France is trying to establish a presence there, trying to gain influence in some oil regions, but it is not a very effective actor. In Syria, it can be said that France mostly confronts Turkey. However, in the long run, France is likely to confront Iran here as well. France, like Russia, Iran, and Turkey, wants to be a key player in Syria. In this sense, its activities in Lebanon, Iraq, and Syria, which are considered Iran's spheres of influence, are carefully monitored by Iran. Iran is also uncomfortable with some of France's activities, as analyzed throughout the article. However, it is seen that these two countries occasionally cooperate in these areas against different actors. Although Iran offers many economic opportunities for France, the perceived threat posed by its nuclear program and the geopolitical struggle between the two countries in areas such as Lebanon, Iraq, and Syria have led to a volatile relationship between Paris and Tehran. Paris has described Iran's regional policies as 'destabilizing' in the most authoritative terms. Iran's perceived threat by pushing uranium enrichment to the threshold for nuclear weaponization and the ongoing geopolitical struggle between the two countries in the Middle East continues to be decisive in Paris-Tehran relations.

Disclosure

The article is exempt from the Ethics Committee Decision. There are no participants. The author received no financial support from any institution and there's no conflict of interest. No material subject to copyright is included.

Beyan

Bu makale etik kurul kararından muaftır. Çalışmada katılımcı bulunmamaktadır. Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır. Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır. Telif hakkına sebep olacak bir materyal kullanılmamıştır.

References

- Aftabnews. (2021, September 14). *Tavaghof Iran va Faranse bar sar-e tashkil-e dolat dar Lebanon/ majara chist?* https://www.aftabnews.ir/news/2021/sep/14/c_15184914.html
- Ankasam. (2017, November 16). *Emmanuel Macron'un Ortadoğu Politikası*. <https://www.ankasam.org/emmanuel-macronun-ortadogu-politikasi-1/>
- Ankasam. (2018, May 30). *Emmanuel Macron Döneminde Fransa'nın Ortadoğu Politikası ve İran*. <https://www.ankasam.org/emmanuel-macron-doneminde-fransanın-ortadogu-politikasi-ve-iran/>
- Ankasam. (2019, February 13). *İran'ın Fırat'ın Doğusuna Bakışı*. <https://www.ankasam.org/iranin-firatin-dogusuna-bakisi/>
- Aras, İ. (2017). Fransa'nın Arap Baharı Politikası. *Türkiye Ortadoğu Çalışmaları Dergisi*, 4(2), 156. <https://doi.org/10.26513/tocd.346635>
- Aydoğan, B., & Alaca, M. (2021, September 2). Macron ABD sonrası Irak'ta neyi amaçlıyor? *Anadolu Ajansı*. <https://www.aa.com.tr/tr/analiz/macron-abd-sonrasi-irakta-neyi-amacliyor/2353349>
- Azizi, H. (2021). Challenges to Iran's Role in Iraq in the Post-Soleimani Era. *German Institute for International and Security Affairs*. SWP Comment (44). <https://www.swp-berlin.org/10.18449/2021C44/>
- Blinken, A. (2021, June 25). Secretary Antony J. Blinken and French Foreign Minister Jean-Yves Le Drian at a Joint Press Availability [Press release]. *U.S. Department of State*. <https://www.state.gov/secretary-antony-j-blinken-and-french-foreign-minister-jean-yves-le-drian-at-a-joint-press-availability/>
- Bourrat, F. (2020). French policy in the Persian Gulf: Economic issues and security challenges. *Confluences Méditerranée*, (113), 91-104. <https://www.cairn-int.info/journal--2020-2-page-91.htm>
- Clemenceau, F. (2021, February 16). Jean-Yves Le Drian: "L'insurrection aux Etats-Unis nous enseigne qu'il faut rester vigilants". *Le JDD*. <https://www.lejdd.fr/Politique/jean-yves-le-drian-linsurrection-aux-etats-unis-nous-enseigne-quil-faut-rester-vigilants-4018881>

- Cook, S. A. (2020, September 15). Macron wants France to be a Middle Eastern superpower. *Foreign Policy*. <https://foreignpolicy.com/2020/09/15/macron-france-lebanon-turkey-middle-eastern-superpower/>
- Çalışkan, S. (2023, February 6). Irak Başbakanı Sudani'nin Fransa Ziyareti. *ORSAM*. <https://orsam.org.tr/tr/irak-basbakani-sudaninin-fransa-ziyareti/>
- Dağdelen, M. D. & Yılmaz, M. (2020). Fransa'nın Suriye Stratejisi. *SETA*. <https://www.setav.org/wp-content/uploads/2020/06/20200625-Fransan%C4%B1n-Suriye-Stratejisi.pdf>
- Dagher, M. (2021, September 23). The Secret Behind French Interest in Iraq: A Geostrategic Analysis. *Center for Strategic and International Studies*. <https://www.csis.org/analysis/secret-behind-french-interest-iraq-geostrategic-analysis>
- Dourian, K. (2021, September 14). Iraq Secures Largest Foreign Investment in Two Decades With Total Energies Deal. *Arab Gulf States Institute in Washington*. <https://agsiw.org/iraq-secures-largest-foreign-investment-in-two-decades-with-totalenergies-deal/>
- El Karoui, H. (2017, August). A new strategy for France in a new Arab world. *Institut Montaigne*. <https://www.institutmontaigne.org/en/publications/new-strategy-france-new-arab-world>
- Euronews. (2021, August 28). *Macron: ABD çıksa bile Bağdat isterse Fransız askeri Irak'ta kalmaya devam eder*. <https://tr.euronews.com/2021/08/28/macron-abd-c-ksa-bile-bagdat-isterse-frans-z-askeri-irak-ta-kalmaya-devam-eder>
- Fayet, H. (2022, November). What Strategic Posture Should France Adopt in the Middle East? *Etudes De L'ifri*. <https://www.ifri.org/en/publications/etudes-de-lifri/focus-strategique/what-strategic-posture-should-france-adopt-middle>
- Financial Tribune. (2017, February 14). *Iran-France Trade Sees Threefold Rise Post-Sanctions*. <https://financialtribune.com/articles/domestic-economy/58635/iran-france-trade-sees-threefold-rise-post-sanctions>

- France 24. (2021, August 30). *Afghanistan, Sahel, Iraq: Already on the campaign trail, Macron seeks to boost his global image*. <https://www.france24.com/en/middle-east/20210830-afghanistan-sahel-iraq-already-on-the-campaign-trail-macron-seeks-to-boost-his-global-image>
- Hardan, M. (2021, April 27). France seeks foothold in northeast Syria. *Al-Monitor*. <https://www.al-monitor.com/originals/2021/04/france-seeks-foothold-northeast-syria>
- Harvey, F. J. (2021, October 26). France Aims to Up Its Influence in the Middle East and North Africa. *Inside Arabia*. <https://insidearabia.com/france-aims-to-up-its-influence-in-the-middle-east-and-north-africa/>
- Hershco, T. (2018). Macron's proactive position on Iran: Dialogue vs. sanctions. *Begin-Sadat Center for Strategic Studies*, (775). <http://www.jstor.org/stable/resrep16903>
- Kempin, R. (2021, May 28). France's foreign and security policy under President Macron. *Stiftung Wissenschaft und Politik*. <https://www.swp-berlin.org/en/publication/frances-foreign-and-security-policy-under-president-macron/#hd-d23619e2545>
- Khoury, R. (2021, September 11). Lebanon for Oil, Monsieur Macron? *Asharq Al-Awsat*. <https://english.aawsat.com/home/article/3183386/rajah-khoury/lebanon-oil-monsieur-macron>
- Makinsky, M. (2021, February 23). Relations between France and Iran in the Biden era. *Bourse&Bazaar*. <https://www.bourseandbazaar.com/articles/2021/2/23/relations-between-france-and-iran-in-the-biden-era>
- Naguibzadeh, A. (2016). Coup d'œil sur les relations franco-iraniennes et l'imaginaire des Iraniens. *Les Cahiers de l'Orient*, (123), 99-111. <https://doi.org/10.3917/lcdlo.123.0099>
- Nunez, L. (2021, October 12). Contending with New and Old Threats: A French Perspective on Counterterrorism. *The Washington Institute*. <https://www.washingtoninstitute.org/policy-analysis/contending-new-and-old-threats-french-perspective-counterterrorism>
- Osiewicz, P. (2022, May 18). Will France's MENA policy change in Macron's second term? *The Middle East Institute*. <https://www.mei.edu/publications/will-frances-mena-policy-change-macrons-second-term>

- Parsons, A. (1989). Iran and Western Europe. *Middle East Journal*, 43(2), 218-229. <https://www.jstor.org/stable/4327920>
- Rudaw. (2023, February 27). *Fransa ve Irak arasında stratejik ortaklık anlaşması imzalandı*. <https://www.rudaw.net/turkish/middleeast/iraq/270120231>
- Saadi, D. (2021, July 26). ExxonMobil seeks arbitration against Iraq's BOC over stalled West Qurna 1 stake sale. *S&P Global Platts*. <https://www.spglobal.com/commodityinsights/en/market-insights/latest-news/oil/072621-exxonmobil-seeks-arbitration-against-iraqs-boc-over-stalled-west-qurna-1-stake-sale>
- Saoud, D. (2021, July 15). Lebanese fear Iran's influence in efforts to resolve crisis. *UPI News*. https://www.upi.com/Top_News/World-News/2021/07/15/lebanon-Iran-influence-Lebanon-Hezbollah/8661626289787/?u3L=1
- Sarı, İ. (2022, September 14). The tactical partnership and paradoxes between Iran and the PYD in Syria. *Mena Affairs*. <https://menaaffairs.com/the-tactical-partnership-and-paradoxes-between-iran-and-the-pyd-in-syria/>
- Sayle, T. A. (2017). French Foreign Policy since 1945: An Introduction. *Journal of Cold War Studies*, 19(4), 239-241. <https://www.jstor.org/stable/26925735>
- Sobutin, I. (2021, Aralık 15). "A'mal-e Nafoz-e Faransah dar Shamal-e Suriyeh ba Hadaf-e Zarbe be Torkiye". *Iran Diplomacy*. <https://124.im/ntZ92FY>
- Sofuoğlu, M. (2021). Lebanon's crisis could end up empowering Hezbollah. *TRT World*. <https://www.trtworld.com/magazine/lebanon-s-crisis-could-end-up-empowering-hezbollah-48191>
- Şakir, V. (2021, September 29). Hamgirayi Iran va Faranse dolat-e Lebanon ra tashkil dad. *Iran Diplomacy*. <https://124.im/cZDo>
- Tarock, A. (1999). Iran-western Europe relations on the Mend. *British Journal of Middle Eastern Studies*, 26(1), 41-61. <https://doi.org/10.1080/13530199908705677>
- Therme, C. (2023). French Nuclear Policy Towards Iran: From the Shah to the Islamic

- Republic. *Diplomacy & Statecraft*, 34(1), 117-139. <https://doi.org/10.1080/09592296.2023.2188796>
- Topçu, G. (2021, September 12). Uzmanlara göre Lübnan'da hükümet, İran ile Fransa'nın uzlaşması ve ABD'nin göz yumması sonucu kuruldu. *Anadolu Ajansı*. <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/uzmanlara-gore-lubnanda-hukümet-iran-ile-fransanın-uzlaşması-ve-abdnin-göz-yumması-sonucu-kuruldu/2362456>
- Walla, K. (2021, February 5). Emmanuel Macron's plan to rebuild US-Europe relations. *Atlantic Council*. <https://www.atlanticcouncil.org/event/a-conversation-with-french-president-emmanuel-macron-launching-the-europe-center/>
- Yetim, M. (2020, September 28). Lübnan siyasetinde Fransa açmazı. *Anadolu Ajansı*. <https://www.aa.com.tr/tr/analiz/lubnan-siyasetinde-fransa-acmazi/1988162>

The Christian Influences in Ismaili Thought

Rami İbrahim Mahmut*

Abstract

Christian influence is considered important in the development of Ismaili doctrine. While this research was being conducted, many Christian elements were encountered in the Ismaili doctrine. For example, the adoption of the doctrine of the Crucifixion of Christ which is cited in many Ismaili sources is one of them. Such sources even quote exactly what happened to Jesus Christ, based on direct quotations from the Bible. Some Ismaili dais even made a comparison between the Christian cross symbol and the Ismaili symbols; thus, they tried to establish a relationship of similarity between the Cross and Muslim pantheism, which shows the complete acceptance of the doctrine of the Crucifixion. This study examines the Christian influences in Ismaili thought, including the similarity between the Imam's character and that of Jesus, that have succeeded in entering Ismaili thought. Accordingly, both characters are connected with the spiritual world and carry a sacred color. It can be said that there is a similarity between the structural organization of the Ismaili da'wah and the religious structural organization in Christianity. The study highlights some of the overt Christian elements in Duruz thought. These include the spread of the concept of the Christianization of al-Mahdi's character among the Druze, and the use of verses from the Bible concerning the Messiah by some Duruz dais.

Keywords: Ismaili Doctrine, Christianity, Druze, Crucifixion, Quran.

---

* Assist. Prof., Ankara Social Sciences University, Faculty of Islamic Sciences, Department of Basic Islamic Sciences, Ankara, Türkiye, ramy.elbannalum@hotmail.com, ORCID: 0000-0002-6853-1524

İsmaili Düşüncede Hristiyan Etkileri

Rami İbrahim Mahmut*

Öz

İsmaili öğretinin gelişmesinde Hristiyan etkisinin önemli olduğu kabul edilir. Bu araştırma yapılırken İsmaili öğreti içerisinde pek çok Hristiyan unsura rastlanmıştır. Örneğin, birçok İsmaili kaynağında atıfta bulunulan Mesih'in Çarmıha Gerilmesi doktrininin kabulü bunlardan biridir. Bu tür kaynaklar, İncil'den doğrudan alıntılara dayanarak İsa Mesih'e tam olarak ne olduğunu bile aktarır. Hatta bazı İsmaili dâiler Hristiyan haç sembolü ile İsmaili sembolleri arasında bir kıyas bile yapmış ve böylece Çarmıha Gerilme doktrininin tam olarak kabul edildiğini gösteren Haç ile Müslüman tektanrıcılığın tanıklığı arasında bir benzerlik ilişkisi kurmaya çalışmışlardır. Bu çalışma İsmaili düşüncedeki İmam'ın karakteri ile İsa'nın arasındaki benzerliği de içeren ve İsmailî düşünceye girebilmeyi başarmış Hristiyan etkilerini incelemektedir. Aynı şekilde, her iki karakter de manevi dünyayla bağlantılıdır ve kutsal bir renk taşırlar. İsmaili dâvanın yapısal organizasyonu ile Hristiyanlıktaki dini yapısal organizasyon arasında bir benzerlik olduğu söylenebilir. Çalışma, Dürzî düşüncesinde yer alan bazı aşikâr Hristiyan unsurların altını çizmektedir. Bunlar arasında, el-Mehdi'nin karakterinin Hristiyanlaştırılması kavramının Dürûz arasında yayılması ve bazı Dürzî dâiler tarafından İncil'den Mesih ile ilgili olarak kullanılan ayetlerin kullanılması yer almaktadır.

Anahtar Kelimeler: İsmaili Doktrin, Hristiyanlık, Dürûz, Çarmıha Germe, Kuran.

* Dr. Öğr. Üyesi, Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi, İslami Bilimler Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü, Ankara, Türkiye, ramy.elbannalum@hotmail.com, ORCID: 0000-0002-6853-1524

1. Introduction

The importance of studying the Isma'ili Doctrine lies in the influences that it has left within the Islamic thought in general as well as the sects that have diverged from it. Some of these sects have become extinct, whereas some others have evolved and changed. One of the sects that have evolved from Isma'ilism and is witnessed in today's world for example is the Bohrā Sect which spreads in different regions of Yemen and India (Öz, 1992, pp. 273-274), as well as Aghakhānism which is present in some parts of England and Middle Asia (Öz, 1992, pp. 453-455), in addition to the Durūzī Sects that are present in regions of Syria and Lebanon and other neighboring areas (Öz, 1994, pp. 39-48) not to mention other sects that have emerged from mainstream Isma'ilism or influenced by it and survived to this very day in present times. Historically, Isma'ilism has played a pivotal role in the movement of Islamic history. Three states had risen in the span of Islamic history and each of them had authority and power that annoyed their neighboring states around them at the time. These states include the Qarāmiṭah "Qarmatian" State centered in the Bahrain regions of eastern Arabian Peninsula, which had such immense authority at the time that enabled it to attack the Holy City of Mecca, kill about thirty thousand Meccans, pull off the Holy Ka'bah's Door and snatch away the Black Stone from its original place to their country where it remained for 12 years (Blois, 1986, pp. 13-21; Hizmetli, 2001, pp. 510-514). As for the second state, it was the Fātimid Caliphate State which had covered vast areas of North Africa and was centered in Egypt (909-1171 AD) (Hassan & Sharaf, pp. 48-50; Sayyid, 1992, pp. 35), which had become a real threat to the 'Abbāsīd Caliphate State as it tried to expand east and west by means of spreading its preachers (du'ā), making the 'Abbasid Caliphate adamant to defend itself by means of arms or thought¹ (Al-Jawzi, 1992, p.

---

¹ Some of the attempts that the 'Abbasid State had resorted to in dealing with the Fatimid threat was that official report which has been written down by the order of the 'Abbasid Caliph al-Qadir Billah (d. 422/1031) in which he collected signatures of many renowned scholars of the time from different sects who proclaimed the fallacy of the Fatimid Caliphate and the invalidity of the Fatimid Caliphs' lineage to Fatimah Al-Zahra' as well. Ibn al-Jawzi mentioned in the year immediately preceding the issuance of that official report that Abu al-Mani' Qurwash b. al-Muqallad – who was a governor of Mosul, Kufa and the Two Banks of the Euphrates – had summoned the people of Mosul and asked them to pay allegiance to al-Hakim bi Amrillah al-Fatimi and to accept the Fatimid Call and they approved of that. This shows that these years had

82). The third state which had risen in a later period to the Fatimid State was the Assassins State and the Empire of the Alamūt Fortress, this group which had stricken fear and horror throughout both European and Muslim worlds of the time. The Assassins were famous for their special original assassination techniques, leading figures of that group such as Hassan al-Sabbah still have a name in history today (Daftary, 1996; Mahmoud, 2021, pp. 303-326).

The Isma'ili influence did not affect history alone but has left deep impacts on Islamic thought in general. It is safe to say that Sufism had witnessed a new stage under the Isma'ili influence, let alone that terms such as al-Batiniyyah "Esotericism", Gnosticism, Ta'wil "Anagogy" and "Interpretation" and the likes could not be studied properly out of the umbrella of the Isma'ili thought. Islamic esoteric thought has primarily risen by the Isma'ilis, then it was widely spread in many fields of the Islamic thought spearheaded by Sufism.

2. Formation of the Isma'ili Doctrine

Isma'ilism had risen out of the dispute on who would lead the Shi'ites after the death of Ja'far al-Sadiq (d. 148/765); the Isma'ilis claimed that the Imamate is due to his son Isma'il b. Ja'far, while other Shi'ite sects including the Twelfth "Ithna 'ashriyah" have claimed that the said Isma'il has died when he was three years old and that the Imamate is due to Musa al-Kazhim after him (Al-Baghdādī, 1988, p. 46; Al-Shahrastānī, 1986, p. 27). Anyhow and regardless of such dispute, we shall have a general view on the Isma'ili Doctrine and the elements that formed it.

It is safe to say that the Isma'ili Doctrine has been formed through many elements; some of them were Islamic and others were foreign to the Islamic circles. For instance, there has been a major influence of Greek philosophy on the Isma'ili Doctrine², also there has been an influence of

---

witnessed a remarkable activity of the Fatimid preachers which has resulted to a strong reaction from Sunni parts whether Ash'aris or Hanbalis. Al-Ġazzālī's book "Fada'ih al-Batiniyah" was also written in this context cf. (Al-Dhahabī, 1985, p. 15/132) (Al-Ġazzālī, n.d)

² This is why the Isma'ilite Studies have been recently listed as a branch of Islamic Philosophy, in addition the examples presented by both of the Isma'ili preachers al-

the Hindu doctrines especially the Isma'ili vision of the issues of death and reincarnation (Al-Bīrūnī, 1958, p. 43; Mahmud, 2020, p. 256). We can also add the Christian influences among the elements that have impacted the formation of the Doctrine too. Some illustrations that prove that Isma'ilism had a special view towards Christianity and Jesus Christ will be mentioned herein (Virani, 2019, p. 147).

It is important here to cite Mohamed Kamil Hussein when he says: “Those who study the Isma'ili doctrines will be able to realize that these doctrines are a mysterious blend of a group of doctrines, religions and ancient philosophical views that have been known and wide spread among Muslim countries from an early time due to Muslims' mingling with others from different faiths and various opinions; and that the Isma'ilis have adopted these opinions and doctrines and subjugated them to their concept of Imamate after giving them an Islamic tint.” (Hussein, p. 174).

3. The Belief in Crucifixion in Isma'ili Thought

It is well-known that the majority of Christians in today's world believe that Jesus Christ had been crucified (John, 1984, pp. 636-637; Mark, 1984, p. 596). On the other hand, the doctrine of the crucifixion is well-known to be contrary to the belief of the majority of Muslims. Adherents of Islam believe that Jesus Christ was not crucified; a double in his likeness was the one who was crucified instead based on Verse 157 of al-Nisa' Chapter of the Holy Quran stating that: “Yet they did not slay him, neither crucified him, only a likeness of that was shown to them.” (Arberry, 1983, pp. 95, 499; Al-Ṭabarī, 2001, p. 447; Taymiyah, 1999, p. 107; 96). Strikingly enough, however, some Isma'ili preachers are known not to deny the crucifixion doctrine, but rather find it consistent with the two proclamations of Islamic faith 'al-Shahadatayn' exactly as the da'i al-Sijistānī did.

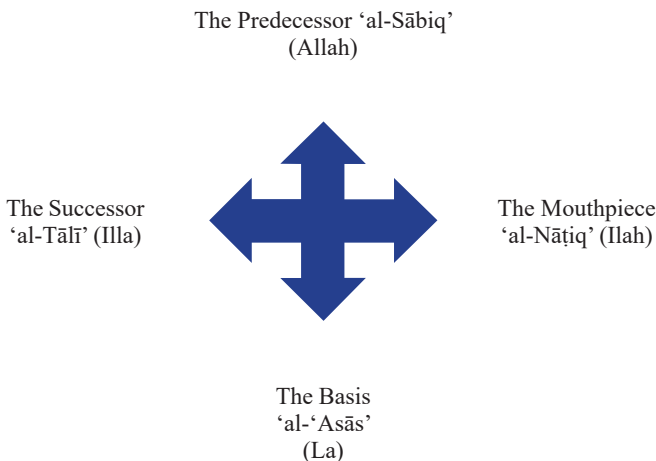
Al-Sijistānī has dedicated 31st and 32nd Springs to clarify the meaning of the Cross to the Nation of Jesus Christ and how the Cross conforms to the Muslim proclamation that there is no God but Allah. He also claimed that

---

Kirmānī and al-Sijistānī are very close to the examples of Arab philosophers including Ibn Sina; this due to the fact that they share the same origin that is Greek philosophy cf. (Abdul-Hamid, 2002, p. 162; Adamson & C., 2018, pp. 81-88; Daftary, 2004, p. 21; Ibrahim & Helmi, p. 19; Madkour, p. 2/65).

the crucifixion of Christ is one of the proofs of the presence of ‘Şāhib al-Qiyāmah’ i.e., the Master of Resurrection who will come at the end of this world to start Last Judgement and Resurrection proceedings according to the Isma’ili Doctrine. In the next Spring, al-Sijistānī hold a comparison between the Proclamation of Faith and the Cross; he believes that each one of them is similar to the other. The Proclamation of Faith in his view is based on negation and affirmation; the beginning of the Proclamation means ‘No’ which means negation and the end is with ‘Allah’ which is affirmation; this in al-Sijistānī’s view is similar to the cross which has two pieces of wood, one is stable by itself and the second has no stability without the other one’s stability. One of the other similarities is the fact that the Proclamation of Faith is composed of four words, whereas the Cross has four ends.

Al- Sijistānī applies the bases of the Isma’ili Imams’ hierarchy and its accessories to the Cross, saying that the firm end in the ground represents the Master of Interpretation ‘Şāhib ‘al-Ta’wīl’, while the opposite end away from the ground is the Master of Support ‘Şāhib al-Ta’yīd’. He also claims that the Proclamation of Faith is comprised from seven chapters which is similar to the Cross’ four angles and three ends indicating the Seven Fulfillers ‘al-‘atimma’ al-Sab’ah’ in his turn. Al- Sijistānī further assimilates the Proclamation of the Prophet and the Cross with the Master of Resurrection ‘Şāhib al-Qiyāmah’ for the Isma’ilis and draws the following figure (Al-Sijistānī, 1985, pp. 146-149):

Al-Sijistānī further speaks of the doctrine of Crucifixion as if it is self-evident and constant, for instance he speaks of Jesus Christ saying that: ‘He is the crucified on the joined wood piece’ (Al-Sijistānī, 1986, p. 248).

It is important here while presenting al-Sijistānī’s viewpoint and the image of Jesus Christ in general to examine the position of Jesus among the messengers of God in the Isma’ili thought. The concept of divine message for Isma’ilis is different from the other sects of Islam; they make use of the terms ‘al-Nāṭiq’ (the Mouthpiece) and ‘al-Nuṭq’ (Revealed Talking). The Mouthpiece in Isma’ili thought is a link in a series of Cosmic Order, he is the medium between the Upper and the Underworlds and he serves as the head of temporal roles. The Isma’ilis have called him ‘Nāṭiq’ (Mouthpiece) because the skill of speaking as al-Sijistānī points out provides a given messenger with superiority over the general public and makes him distinct from regular people. Genuine revealed talking is what the Archangel Gabriel ‘Jibrīl’ throws into a messenger’s heart and hence he becomes a speaker of true knowledge (Al-Sijistānī, 1983, pp. 16-17).

Mouthpieces or speakers for Isma’ilis are the most competent of messengers who were mentioned in Verse 13 of the Shūrā Chapter of the Holy Qūr’ān that says: “He has laid down for you as religion that He charged Noah with, and that We have revealed to thee, and that We charged Abraham with, Moses and Jesus: “Perform the religion, and scatter not regarding it” (Al-Rāzī, 1977, p. 109; Arberry, 1983, pp. 95, 499) in addition to Adam (Al-Rāzī, 1962, pp. 66, 60; Al-Kirmānī, n.d., p. 187; Al-Yaman, 1984, p. 128) and finally the Master of Resurrection who will come on the Day of Resurrection and initiate Dooms Day himself; all of the said messengers are privileged with the fact that each one of them has come with law and orders for his people (Al-Sijistānī & Al-Sijzi, 2000, p. 246; Imran & Zahrah, 1956, pp. 106-107).

The significance of the Mouthpieces or Speakers lies in the fact that each one of them plays a certain role; a role as defined by Da’i al-Rāzī is the management of the people of the world and whatever organization and regulation take place in it. al-Rāzī says that: “The orbit of this world is that he is the one who orders the celestial orbs and what it is included within, as God has entrusted him with holding this universe together and made him a reason for creation and decay in it. So, he assumes this role until his role is over by virtue of the seven organization principles by which the universe is

managed.” This is the truth about the roles in the Upperworld; however, in case of Mouthpieces or Speakers, al-Rāzī has named every one of them a role player as he is ‘The Pole of the World for people, and the central point of the universe around which the affairs of religion are set and the orders of the people’s links to causations are held by which their survival and good conduct in this world and the netherworld are controlled; therefore they have been called Role Players.’ (Al-Rāzī, 1962, pp. 66, 60)

Da’i Ali b. al-Walīd has made symbols to those Speakers; the symbol of Adam is a house, the symbol of Noah is a ship, Abraham’s is a corner, Moses’ is a staff whereas Jesus’ symbol was the Cross which is another proof that the doctrine of the Crucifixion of Christ was prevalent among Isma’ili circles (Al-Hamidī, 1971, p. 219; Al-Walīd, 1985, p. 138; Al-Qurashī, 1991, p. 134).

In addition, there is great similarity between the infallible character of the Isma’ili Imam and the character of Jesus Christ as both of them hold a holy tinge from God. The Isma’ili Imam is infallible by virtue of the sublime support that he receives from the higher spiritual world and his resurrection means the advent of the Day of Resurrection as he is the one who undertakes the initiation of the Day of Resurrection and he judges people himself not God. One of the similarities too is that Bliss and Paradise in the Isma’ili belief is the rise of souls and their proximity to holy sublime world (Mahmud, 2020, p. 256).

4. Other Christian Influences on an Isma’li Sect: Druze as Case in Point

It has been mentioned at the beginning of this paper that the importance of studying the Isma’ili Sect is due to the great number of subjects that emanated under its cloak. Two sects shall be the focus of this part of the paper to examine the Christian influences on their belief.

The Durzī Sect is considered one of the most important Isma’ili sects that maintained its presence since its inception at the time of the Fatimid Caliph al-Ḥākim bi Amrillāh (d. 1021). They have risen to the scene exactly in 407 A.H./1017 A.D. when a number of Persian Isma’ili preachers arrive in Cairo including al-Ḥassan b. Ḥaidarah al-Farghāni al-Akhram, Ḥamzah b. Aḥmad al-Labbād al-Zawzani and Muḥammad b. Isma’īl Anushtakīn

al-Darazi. The three preachers have declared in public that al-Ḥākim bi Amrillāh is a god to be worshipped and they indulged in forcing the Egyptians to believe likewise. It seems that al-Ḥākim bi Amrillāh was satisfied with such a call so that he did not stop them from propagating their call but rather supported them in their efforts though he did not show it in public. The movement was called the Muwaḥhidīn Movement which was later developed into the Dūrzi Doctrine. A serious clash took place between those who were seeking to deify al-Ḥākim bi Amrillāh and the Egyptians and the years from 408-410 A.H. were full of major events that included killings and assassinations. The Egyptians had killed the Da'i Muḥammad b. Isma'īl Anushtakīn al-Darazi while he was walking in the procession of al-Ḥākim bi Amrillāh and the events were finalized with the fire of the city of Fustāṭ which took away about one third of its area and al-Ḥākim was seemingly content with this fire so that it has been said that he had enjoyed watching the city burning (Anān, 1983, p. 299; Al-Abbādī, p. 289; Sayyid, 1992, pp. 35).

It seems that the adherents of the Isma'ili Doctrine themselves as well as the Isma'ili preachers did not accept such a call in anyway, and al-Ḥākim bi Amrillāh had abandoned this call after he secretly supported it. al-Ḥākim summoned the preacher Ḥamīd al-Dīn al-Kirmāni to write him an ultimate refutation of such a claim and an establishment of his imamship, al-Kirmāni wrote down a treatise which he called 'Mabāsīm al-Bisharāt' (The Good Tidings Smiles) as well as another treatise refuting al-Akḥram al-Farghāni and the idea of the divinity of al-Ḥākim bi Amrillāh. Al-Kirmāni also cited in 'Mabāsīm al-Bisharāt' some texts from the Holy Bible that prove that the prophecy of Isiah has become evident in the person of al-Ḥākim bi Amrillāh which means that he is assimilated with Christ or the Mahdī (Al-Kirmāni, 1987, p. 113; Badawi, 1997, p. 585). Anyhow such a call was the reason behind the rise of the Druze Sect.

When the Druze belief is considered, the Christian element is deeply present in such belief. This paper found out that such Christian element found its way to the Druze belief through the main Isma'ili belief as it is evident from the Druze creed of the deification of al-Ḥākim bi Amrillāh as it is stated in direct Druze texts such as "Mīthāq Walī al-Zamān" (Master of Time Pact) by which a person becomes a Durzi and it starts as follows: "I put my trust in our Lord al-Ḥākim the One and Only who has no wives

or number, So and So Son of So and So declares solemnly that.... and that he does not know of anything but the obedience of our Lord al-Ḥākim exalted be him and that obedience is worship and that he does not have any partners ever, present or coming” (Ali, Al-Tamīmī, & Al-Samouqi, 1986, p. 47, 37, 17; Hussein, 1962, p. 104, 17, 118-119). Such creed is so close to the Christian belief of the divinity of Jesus Christ (Taymiyah, 1999, p. 2, 1; 2019, p. 255;). Moreover, the Druze have claimed several persons to be the Messiah or the Maḥdī including al-Ḥākim bi Amrillāh himself (Ali, Al-Tamīmī, & Al-Samouqi, 1986, pp. 47, 37, 17) and they also claimed that he will return at the end of times to judge and condemn the world and scatter his enemies away from his face and subjugate the world in his kingdom (Ali, Al-Tamīmī, & Al-Samouqi, 1986, p. 47, 37, 17). Other Durzī views believe that the Messiah is Ḥamza b. ‘Alī³ (Hussein, 1962, p. 104, 17, 118-119), in addition he was considered to be the Intellectus Universalis with God that is al-Ḥākim bi Amrillāh.

The influences of the Christian dogma appeared in the writings of the Da’i ‘Alī b. Aḥmad al-Ṭa’ī al-Sāmūki al-Durzī (died about 420/1030), in the Constantinople Letter that he sent to Constantine, the Emperor of Byzantium, where he cited the Second Chapter of the Gospel of John: “His mother saith unto the servants, whatsoever he saith unto you, do it.” (John, 1984, pp. 19: 16-37, 2: 5, 2: 19-22) as well as citing the same Chapter 19-22: “19 Jesus answered and said unto them, Destroy this temple, and in three days I will raise it up. 20 Then said the Jews, Forty and six years was this temple in building, and wilt thou rear it up in three days? 21 But he spake of the temple of his body. 22 When therefore he was risen from the dead, his disciples remembered that he had said this unto them; and they believed the scripture, and the word which Jesus had said.” (John, 1984, pp. 636-637) Bahā’ al-Dīn interpreted these three days symbolically and said that the day after these days is when Christ comes, that is Ḥamzah b. ‘Alī, the aforementioned, and he rather applied much of what is mentioned in the Gospel about Christ and his vision of pain and persecution upon Ḥamzah ascribing him all the titles of Jesus Christ. Da’i ‘Alī b. Aḥmad

---

³ One of the most important Druze figure at the time of the rise of the Sect, he is of Persian origin and came to Cairo and was among those who called for the deification of al-Ḥākim bi Amrillāh (408 A.H.) in public, calling himself as his messenger (Al-Zirikly, 2002, p. 2/278; Bağlıoğlu, 2018, p. 122, 189).

al-Ta'ī al-Sāmūki al-Durzī called Ḥamzah b. 'Alī the Holy Spirit, and the Spirit of Truth which appeared to forgive sins, the Son of God and that he is the one who sent Matthew, Mark, Luke and John (Hussein, 1962, p. 104, 17, 118-119).

5. Conclusion

Thorough study of the Isma'ili thought leads us to a clearer understanding of many of the intellectual developments that have taken place in Islamic history and which continue to occur up till today; for example, the Isma'ili thought has been associated with esoteric thought, a large cover under which many of our important sects, opinions and figures are included. Among them comes the Sufi current for instance, therefore focusing on this field of study would bring us lots of explanations that were not clear before. We cannot lose sight of Gnosticism which found a hotbed in the Isma'ili thought, all of which was in an Islamic tinge that was not evidently clear.

The Isma'ili thought has risen as a result of a mixture of foreign Persian, Greek and Indian elements and Arab as well, and this statement is not exaggerated at all. Those who study Isma'ili thought will find the influence of Greek philosophy so clear, especially in the Iranian school, which led the modern philosophical study to include the Isma'ili thought as one of the philosophical research studies that should be investigated alongside the thought of Muslim philosophers such as al-Farābī and Ibn Sīnā among others.

The paper found out clear Christian elements in the Ismaili thought and tried to extract them, those elements that may have caused a strange shock to the well-known and agreed Islamic thought, chief among them is the prevalence of the belief in the doctrine of the Crucifixion of Christ, a doctrine that contradicts the Quranic verse that says: "Yet they did not slay him, neither crucified him, only a likeness of that was shown to them." (Arberry, 1983, p. 95, 499), and I could not in fact find an acceptable explanation of how these elements entered the Isma'ili thought, mainly because of the scarcity of Ismaili sources that reached us and the secrecy and concealment that surround these ideas, but again, the acceptance of the doctrine of crucifixion in Isma'ili thought is similar to that of other ideas that are foreign to Islam, including the issue of reincarnation.

There is a remarkable similarity between the Imam's character in Shi'a thought in general and the Isma'ili in particular, and the character of Christ in Christianity. Both characters have risen, according to both thoughts, from the human level to another level of holiness that is related to the Upper Spiritual World, and both receive the Holy Support 'al-Ta'yiid al-Qudsī' according to Isma'ili terms. The hierarchy of the disciples of both personalities is similar to a great extent and each character enjoys miracles such as foretelling the future, personal marvels among others. In addition, in Isma'ili thought Jesus is one of the Six Mouthpieces or Speakers on which time periods revolve and his symbol is the Cross as it is stated in many Isma'ili sources.

The paper further highlighted the Druze Sect, which has naturally emerged from Isma'ili thought. The study of Druze should be performed within the Isma'ili context, because Isma'ilism is the mother group from which it came out. Clear influences of Christian elements in the Druze Sect have been clearly found, one of which was the spread of the idea of Christian-Mahdiism among the Druze, let alone the use of some Gospel citations by Durzi preachers that were meant to be applied to Jesus Christ but were rather used in connection with the well-known Druze preacher Muḥammad b. Ḥamzah. Such texts were used to confirm that he is the Messiah who should be obeyed by Christians and the same has been applied to al-Ḥakim too as some Druze believe that he will come back as the Christ who will initiate resurrection at the end of days. It is known in the Durzi doctrine that the Druze deify al-Ḥakim bi Amrillāh, and I have cited explicit texts in this context in which many attributes - that can only be attributed to God - are bestowed upon al-Ḥakim bi 'Amrillāh, which reminds us of Christ and the belief in him as God by Christians.

Finally, it can be said that human beings may tend to be physically exaggerating in many situations, in the sense that they exaggerate the status of the person visible in front of them and find him closer to them than the moral forces that require more trouble to think and approach them. Such exaggeration may provide followers of a given sect with moral protection especially for minorities in society; the Isma'ili sects have been classified as extreme Shiites by authors of books on classifications of Muslim doctrines. The Isma'ili sects have been extreme in their belief in 'Alī b. Abī Ṭalib, from being a prominent companion of Prophet Muhammad to

elevating him to a higher degree above human nature; a degree that the Prophet himself does not enjoy. The same issue applies to al-Ḥakim bi ‘Amrillāh and the Durzī belief in him.

Disclosure

The article is exempt from the Ethics Committee Decision. There are no participants. The author received no financial support from any institution and there’s no conflict of interest. No material subject to copyright is included.

Beyan

Bu makale etik kurul kararından muaftır. Çalışmada katılımcı bulunmamaktadır. Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır. Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır. Telif hakkına sebep olacak bir materyal kullanılmamıştır.

References

- Abdul-Hamīd, M. (2002). *Al-aflātūniyah al-muhdatha wa al-tawhīd al-Ismā'īlī*.
- Adamson, P., & Taylor, R. C. (2018). *İslam felsefesine giriş*. (M. C. Kaya, Trans.) Küre Yayınları.
- Al-'Abbādī, A. M. (n.d.). *Fī al-tārīkh al-'Abbasi al-Fatimi*.
- Al-Baghdādī. (1988). *Al-farq bain al-firak*. (M. U. al-Khusht, Ed.) Maktabat Ibn Sīnā.
- Al-Bīrūnī. (1958). *Tahqīq mā li-l-hind min maqūlah maqbūlah fī al-'aql aw mardhūlah*, Majlis Da'irat al-Ma'arif al-'Uthmaniyyah.
- Al-Ġazzālī. (n.d.). *Fadā'ih al-bātīniyyah*. (D. A.-R. Badawi, Ed.) Mu'assasat Dar al-Kutub al-Thaqafiyah.
- Al-Hamidī. (1971). *Kanz al-walad*. (M. Ghalib, Ed.) Farnz Steiz.
- Ali, H. b., Al-Tamimi, I., & Al-Samouqi, B. A.-D. (1986). *Rasa'l al-Hikmah*. Diyar Aql.
- Al-Jawzī, I. (1992). *Al-muntaẓam fī tarīkh al-mulūk wa-al-umam* (Vol. 15). (M. A.-K. 'Atta, & M. A.-K. 'Atta, Eds.) Dar Al-Kutub Al-Ilmiyyah.
- Al-Kirmānī. (1987). *Rasā'il al-Kirmāni: Mabāsīm al-bisharāt*. (M. Ghaleb, Ed.) Al-Mu'assasah al-Jami'iyah li al-Dirasat wa al-Nashr wa al-Tawzi'.
- Al-Kirmānī. (n.d.). *fil hukm bayna al-şādayin şahibay al-ışlāh wal nuşrah*. Kitāb al-Riyadh; Dar al-Thaqāfah.
- Al-Qurashī, D. '-D. (1991). *Zahr al-ma'ānī*. (M. Ghalib, Ed.) Al-Mu'assasah al-Jami'iyah li al-Dirasat wa al-Nashr.
- Al-Rāzī, A.-D. (1963- 1383 AH). *Kitāb al-ışlāh*. (H. Minudjahr, & M. Muhaqaq, Eds.)
- Al-Rāzī, A.-D. (1977). *'A'lām al-nubuwwah*. (S. al-Sāwi, & S. H. Ghulām Riḍā A'wanī, Eds.) Al-Akadimiyah Al-Malakiyyah Al-Iraniyyah Lil Falsafah.
- Al-Shahrastānī. (n.d.). *Kitāb al-milal wa al-nihal*. Mu'assasat al-Halabī.

- Al-Sijistānī. (1983). *Tuhfat al-mustajībīn: Thalathat rasā'il Isma'iliya* (First ed.). ('. Tamer, Ed.) Dar al-Afaq al-Jadidah.
- Al-Sijistānī. (1985). *al-Yanabi'; Kitab al-Yanabi'*. (M. Ghalib, Ed.) al-Maktab al-Tijari li al-Tiba'ah wa al-Nashr.
- Al-Sijistānī. (1986). *Ithbāt al-nubuwwāt*. ('. Tamer, Ed.) Dar al-Mashriq.
- Al-Sijistānī, & Al-Sijzī, D. A. (2000). *Al-Maqālīd* (First ed.). (I. Q. Bunawala, Ed.) Dar al-Gharb al-Islami.
- Al-Ṭabarī. (2001). *Jami' al-bayān 'an ta'wīl 'ayyi al-Qurān* (Vol. 5). (A. b.-M. al-Turki, Ed.) Dar Hajar.
- Al-Walīd, I. (1985). *Jalā' al-uqūl wa zubdat al-mahsūl: Muntakhabāt Isma'iliyah tunshar li awal marrah*. ('. al-'Awwa, Ed.) Matba'at al-Jami'ah al-Souriyah.
- Al-Yaman, D. J. (1984). *Kitāb al-khashf*. (M. Ghalib, Ed.) Dar al-Andalus.
- Al-Dhahabī. (1985). *Siyar a'lām al-nubalā'* (Vol. 15). (S. S. al-Arna'out, Ed.) Mu'assasat al-Risālah.
- Al-Zirikly. (2002). *Al-A'lām* (Vol. 2). Dār al-'ilm li al-Malāyien.
- Anān, M. A. (1983). *Al-Hākīm bi amrillāh wa asrār al-dawlah al-Fātimiyah*. Maktabat al-Khanji; Dar al-Rifa'i.
- Arberry, A. J. (1983). *The Koran interpreted* (1991 ed.). Oxford University Press.
- Badawī, A.-R. (1997). *Mazāhib al-Islāmiyyīn* (Vol. 2). Dar al-'ilm li al-Malayien.
- Bağlıoğlu, A. (2018). *İnanç esasları açısından Dürzilik*. Ankara Okulu Yayınları.
- Blois, F. d. (1986). The 'Abu Sa'idis or so-called "Qarmatians" of Bahrayn. *Proceedings of the Nineteenth Seminar For Arabian Studies held at Oxford on 30th July - 1st August 1985, 16*, pp. 13-21. Oxford.
- Daftary, F. (1996). *Khurāfāt al-Hashāshin wa asātir Al-Isma'iliyin*. (S. a.-D. al-Qasir, Trans.) Dar al-Mada.
- Daftary, F. (2004). *Ismaili literature*. The Institute of Ismaili Studies.

- Gad, A. M. (n.d.). *Athār al-Aflātonīya al-Muhdatha ‘ala bina’ al-İlahiyyāt ‘ind al-İsmā’iliya*. Dar al-Hani.
- Hassan, H. I., & Sharaf, T. A. (n.d.). *Ubaidullah Al-Mahdi: The Isma’ili shi’a imam and the founder of the Fatimid state in Moroccan lands*. Maktabit Al-Nahdha Al-Missriyah, Shubukshi Print House.
- Hizmetli, S. (2001). Karmatiler. In *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Vol. 24). TDV İslâm Araştırmaları Merkezi.
- Hussein, M. K. (1962). *Tā’ifat al-Duruz: Tārikuha wa ‘aqā’iduha*. Dar al-Ma’arif (Egypt).
- Hussein, M. K. (n.d.). *Tā’ifat al-Isma’iliyah*.
- Ibrahim, M. K., & Helmi, M. M. (n.d.). Introduction. In D. A.-D. al-Kirmani, *Kitāb Rāhat al-’aql* (p. 19). Dar al-Fikr al-Arabi.
- Imran, H. b., & Zahrah, D. A.-M. (1956). *Risālat al-usūl wa al-ahkām: Khamas Rasā’il Ismā’iliyah*. (‘. Tamer, Ed.) Manshurat Dar al-İnsaf lil Ta’lif wal Tiba’ah wal Nashr.
- John, S. (1984). The Gospel according to John. In *The Holy Bible in the King James Version* (pp. 636-637). Thomas Nelson Publishers.
- Madkour, I. (n.d.). *Fil falsafah al-İslāmiyah: Manhaj wa tatbiqih* (Vol. 2). Dar al-Ma’arif.
- Mahmoud, R. (2021). Rijal Jamā’at al-Hashāshin wa ‘aqidatihim. *Mizanul-Haqq: Journal of Islamic Studies*, (12), 303-326.
- Mahmud, R. (2020). *Fatimiler döneminde siyasî ve ideolojik bir yapılanma: Kelamî açıdan İsmailî inanç sistemi*. Post Yayınevi.
- Mark, S. (1984). The Gospel according to Mark. In *The Holy Bible* (p. 596). Thomas Nelson Publishers.
- Öz, M. (1992). Ağa Han. In *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Vol. 1). TDV İslâm Araştırmaları Merkezi.
- Öz, M. (1992). Bohrâ. In *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Vol. 6). TDV İslâm Araştırmaları Merkezi.
- Öz, M. (1994). Dürzilik. In *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Vol. 10). TDV İslâm Araştırmaları Merkezi.

- Sayyid, A. F. (1992). *The Fatimid state: A new interpretation*. Al-Dar Al-Missriyah Al-Lubnaniyah.
- Taymiyah, I. (1999). *Al-Jawāb al-sāhīh liman baddal dīn al-Masīh*, 2(1). (A. b. Hassan, A.-A. b. Ibrahim, & H. b. Mohamed, Eds.). Dar al-'Asimah.
- Taymiyah, I. (2019). *Al-Radd 'alā al-shadhīlī fī hizbihi wa mā sanafahu fī adāb al-tarīq*. (A. b. al-Amran, & J. b. Al-Jadie', Eds.). Dar 'Ata'at al-'ilm.
- Virani, S. (2019). Hierohistory in Qāḍī l-Nu'mān's foundation of symbolic interpretation (Asās al-Ta'wīl): The birth of Jesus. *Studies in Islamic Historiography*, (pp. 147–169). https://doi.org/10.1163/9789004415294_007

The Journal of Iranian Studies
E-ISSN: 2651-4370
Vol: 7, No: 1, pp. 101-126
Received: 10.01.2023
Accepted: 14.06.2023
DOI: 10.33201/iranian.1231791

Amini Protests: Vowing for a New Commitment Between Society and State

Merve Çalhan*

Abstract

This article aims to contextualize Iran's recent protests, following the death of 22-year-old Mahsa Amini while in the custody of Iran's so-called morality police. The protests have amounted to be one of the most serious challenge to the regime's uninterrupted legitimacy. The protests have been recorded as the longest standing one compared to the White Wednesdays Movement. Protesters have taken over the streets across the country to stand up for requesting equal rights for women. The attempt has been argued by critics and academics as posing a serious security challenge to presence of Islamic Republic. This courageous experiment could spur more significant developments in Iran over the coming days and weeks and the protesters may pose a major challenge to Iran's entrenched leadership, however prediction of whether the survival of the government is at stake or not, is still very much debatable issue. In the article, distinctive features and reasons of Amini protests and the effects of launching dialogue channels among different segments of the society have been analyzed through main components of political process theory. In this framework of op-eds, reviews and reports which have been published in Iran national and international media platforms were interpreted.

Keywords: Uprisings, Social movements, Social media, Young population, Generation – Z.

---

* Ph.D., Independent Researcher, mervecalhan@yahoo.com, Kocaeli, Türkiye, ORCID: 0000-0002-7230-2441

Amini Protestoları: Devlet ve Toplum Arasında Yeni Bir Mutabakat Sözü

Merve Çalhan*

Öz

Bu makale, 22 yaşındaki Mahsa Amini'nin ahlak polisi tarafından yapılan sorgulaması esnasında ölümünün ardından gelişen olayları analiz etmeyi hedeflemektedir. Protestolar, rejimin kesintisiz meşruiyetine en önemli tehdit olarak nitelendirilmiştir. Protestolar, Beyaz Çarşambalar hareketiyle kıyaslandığında, en uzun soluklu protesto hareketi olarak kayıtlara geçmiştir. Protestocular, kadınlara eşit hak talepleri için sokakları işgal etmişlerdir. Kalkışma yorumcular ve akademisyenler tarafından İran İslam Cumhuriyeti'nin varlığına önemli bir tehdit olarak tartışılmıştır. Bu cüretkar kalkışma denemesi önümüzdeki günlerde, İran'da daha kritik gelişmelere yol açabilir ve protestolar, İran'ın kemikleşmiş liderliğine önemli bir zorluk teşkil edebilir. Ancak, hükümetin devamlılığının tehdit altında olup olmadığı hala oldukça tartışılan bir konudur. Makalede, yaşanan protestoların belirleyici motifleri, protestonun sebepleri ve tecrübe edilen toplumsal hareket dalgasının toplumun farklı segmentleri arasındaki dialog kanallarının açılması üzerindeki etkisi politik süreç teorisinin temel bileşenleri üzerinden değerlendirilmiştir. Bu çerçevede, protestolarla ilgili İran ulusal basını ve uluslararası basında yer alan uzman yorumları, makale ve görüşler yorumlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: İsyanlar, Sosyal hareketler, Sosyal medya, Genç nüfus, Z – kuşağı.

---

* Dr., Bağımsız Araştırmacı, mervecalhan@yahoo.com, Kocaeli, Türkiye, ORCID: 0000-0002-7230-2441

1. Introduction

Iran's post-revolutionary history has been acknowledged by various protests, boycotts, civil disobedience, and freedom rides over the last 40 years caused by economic, political and environmental and other grievances. Widespread discontent arose from degrading women's rights, alleged corruption and youth unemployment rate higher than the world average, inflation, poor public service provision, and the state's delivery of resources to defend Bashar al Assad in Syria and supporting groups such as Lebanese Hezbollah and Palestinian militias rather than satisfying their own citizens. The street protests in Iran illustrated that its foreign policy aspect was rather unpopular in the eyes of public opinion. The Islamic Republic's financial support throughout the region was also a notable source of frustration (Juneau, 2008, p. 9). Smaller demonstrations have become a common pattern rooted in a large spectrum of concerns such as political, religious, ecological and social. Protestors include minorities, bazaaris, merchants, students, women and many others whose rhetoric frequently focuses on condemnation of revolution political elites and the supreme leader himself (Saidi, 2018).

In the early years of the Revolution, post-revolutionary power struggle led to street fighting and armed struggles following the mass execution of political prisoners in 1988. In the second decade of the Revolution, student protests erupted caused by economic grievance among economically disadvantageous and marginalized communities. Throughout Iranian history, two protest waves marked a prominent challenge to the regime's survival: The Green Movement (2009), Dey Protests (2017-2018), and the 2019 Protests. The Green Movement of 2009-2010 was marked as one of the greatest challenges to the regime authority since the 1980s led to resistance in many major cities (Niakooee, 2020, p. 1). Following the massive protests against the rigged election which led through the reelection of Mahmoud Ahmedinejad, security forces attacked dissidents in the streets. It was evaluated as the first popular uprising after the revolution where women, religious communities, and secular groups from all walks of society participated in protests (Tahmasebi-Birgani, 2010, p. 79). According to Dabashi (2010, p. 12), the launching of widespread civil rights movements in 2009, even changed the moral map of the Middle East and disrupted the geopolitics of the region. As Dabashi (2020, p.

12) told, the Green Movement based on the obvious democratic will of a nation showed that sociological landscape of political protest in Iran and global perception of the Middle East is evolving. “As a major cosmopolis, Tehran is now the ground zero of a civil rights movement that will leave no Muslim or Arab country” (Dabashi, 2020, p. 13).

The anti-regime Dey Protests that occurred between December 2017 – January 2018 were spotted as the largest demonstration wave since the Green Movement. Nevertheless, the Dey Protests were distinguished from Green Movement due to the fact that the Dey was not organized and systemized and the protests targeted the regime’s fundamental principles and Supreme Leader Ali Khamenei. While the factions of the Green Movement were largely dwelling on city centers and urban population groups; the factions of the Day Protests came from rural areas and smaller cities. Whereas the Green Movement was an open call to reform the regime’s policies, the Dey Protests aimed at toppling the regime. Both of the movements did not threaten the regime’s survival; however, they have altered the way of protests and opened a new page for the Iranian regime components and society (Saidi & Amir, 2018, p. 1).

Protestors’ main motivations have been based on toppling down the regime components since 2017, rather than focusing on economic stability. In November 2019 a new protest wave erupted in Iran sparked by skyrocketing of fuel prices. According to Fathollah-Nejad (2020, p. 1), the ferment of the 2019 protests had the same pattern of the Dey Protests.

Even though the protests of November, 2019 were evaluated as the bloodiest ones stemmed from pervasive economic dissatisfaction among lower and middle class, slogans eventually targeted the entire ruling system and political elite of the Islamic Republic. Furthermore, 2019 Protests, the number of protestors hit 200.000 which was recorded almost five-fold increase compared to the Dey Protests (Fathollah-Nejad, 2020, p. 4). Nevertheless, public’s growing disappointment with the regime has grown due to the fact that the regime is still unable to wipe out any problem completely that fuels popular discontent. Taking into consideration of three protest waves; the public’s growing disappointment has grown based on the regime’s lack of dealing with any problem completely that fuel popular discontent. While the state’s security apparatus resorts to extreme unproportional force, there is a soaring feature of radicalization

among protesters. Compared to protests erupted in 2017 and 2019, recent protests erupted by Mahsa Amini's custodial death in Tehran; slogans of protesters directed at the coercive apparatus of the regime. As the methods of protesters are evolving over the last four decades, new forms of protest have emerged where the protests' rapid dispersion on different geographies occurred through social media instruments.

Each historical stage faced a specific form of social movement whereas every social structure reveals its unique form of movement (Fadaee, 2012, p. 3). From 1997, a set of political and social reforms were expanded and Iranian society requested for new reforms targeted at the cultural and social landscape of Iran such as modernization of everyday social life, mainstreaming of gender equality and practical accession to social media instruments. Growing demands for reforms contributed to the outbreak of protests. "While protests in Iran are not new, the number and breadth of protests today are significant compared to previous years" (Jones & Newlee, 2019, s. 1)

In light of Iran's contemporary social movement agenda, the paper asks four main questions: What are the distinctive features of Amini protests? What types of grievances have led to recent protests? Do the Amini protests represent a noteworthy challenge to the regime future? Do the Amini protests succeed in initiating dialogue among Iran's different social segments and generations? The proposed research questions were analyzed through the components of political process theory which seems like the best fit in describing the new protest wave in Iran. Due to the fact of the presence of few studies analyzing newly emerged social movements, I intend to compare Amini protests with contemporary social movements belonging to twentieth century.

2. Theoretical Framework

2.1. Theory

McAdam (1982, p. 40-41) argues through political process theory that the structure of political opportunities and mobilizing structures are major determinants of political protests. In order for a political protest to be labeled as a successful collective action is related to the course of movement activity. Political process theory (PPT) outlines five key

components that determine the success or failure of a social movement: political opportunities, mobilizing structures, framing processes, protest cycles and contentious repertoires (Crossman, 2021). *Political opportunities* affect the course of mass mobilization whether it would be repressed or might succeed vis a vis the emerging vulnerabilities driven by the political exclusion of fragile social groups such as women, children and different ethnic groups. Political opportunities give direction to people's collective judgment about mass mobilization activity (Tarrow, 1996, p. 53). "*Mobilizing structures* refer to the already existing organizations (political or otherwise) that are present among the community that wants change. These organizations serve as mobilizing structures for a social movement by providing membership, leadership, and communication and social networks to the budding movement" (Crossman, 2021).

Framing processes are a cultural toolkits to frame the main purpose of movement groups. The role of media instruments is vital in shaping the frame process. Framing leads to laying out protestors' tactics and tools to raise awareness among the general public about the key concerns of the movement (McAdam, 1996, p. 338). The *Protest cycle* describes the time span when the protest wave hits the top as a functional tool to consolidate the solidarity of protestors. The more the protests linger, the more the effects of the protests penetrate through the society (Crossman, 2021).

Contentious repertoires, which refers to the set of means through which the movement makes its claims. These typically include strikes, demonstrations (protests), and petitions. According to political social theory, when all of these elements are present, it is possible that a social movement will be able to make changes within the existing political system that will reflect the desired outcome (Crossman, 2021, parag. 7).

Movements were thought to be responsive to sudden, dramatic disruption in people's lives which motivated them to restore social and psychological order through collective action. Destabilization of existing power relations evolved through political process model of social movements (McAdam & H. Sewell, 2001, p. 91).

2.2. Methodology

In the essay, sources of data were derived from the arguments from essays, discussions, newspaper op-eds & headlines, conventional and unconventional media instruments and social media platforms. The essay output was based on content analysis to identify focus and communication trends of protestors, think-tanks and institutions. As this paper is case-driven, I will not discuss the whole social movement theories. I explored the features of recent Amini protests vis-à-vis previous Iranian protests which have been sparked in a sporadic occurrence in recent years (green movement, dey protests, 2019 protests and Amini protests) from the lenses of political process theory. In addition, the paper analyzes the reactions of Z-generation protestors and their growing relations with social media platforms.

3. Complexities and New Trends in Iran Protests

There have been wide range of protests in Iran's history caused by multiple reasons such as political, economic, environmental and other distresses. "Since the late 2017, there have been hundreds of protests per month led by a range of networks from shopkeepers to students to truckers" (Jones & Newlee, 2019, s. 1-2). Over the years of post-revolutionary Iran history, the characteristic of protestors has changed whereas neoliberal policies affect people from different strata of society. Following the neo-liberal policy shifts since the early 1990s, protests over economic grievances have been triggered primarily by the working class employed in lower-tier occupations. Since Iran's refusal to freeze its uranium enrichment program, additional economic sanctions were approved by the European Union and the United States. Even though deepening economic pressures has relatively little impact on Iran's nuclear enrichment programme, they have a serious effect on Iran's crumbling economy (Habibi, 2008, p. 1). Iran's sluggish economy and troubled currency reaching low rates against the US dollar debilitated the purchasing power of citizens. Due to the dismal economic situation, the regime's accountability progressively has weakened. Retrogressive economic situation has an appearing impact on the fragile segments of the society who are increasingly play a pro-active role in a bid defiance state legitimacy (Saidi & Amir, 2018, p. 1).

Existing political gridlocks and economic crisis, has cultivated new dynamics where the lower strata of the society are increasingly disenfranchised from the state (Saffari, n.d.). Iran experienced series of popular uprisings that took place in the large cities between 1976s-1990s which were largely dismissed because they seemed insignificant compared with the Revolution. In the first decade of the revolution, Iran took a significant number of measures to form a more equitable society with extensive anti-poverty programs acted as a welfare state. In the late 1980s, Iran experienced a gradual shift away from its egalitarian commitments towards an economic liberalization such as privatization of state-owned factories and demolishing ghetto neighbourhoods that sheltered disadvantageous population groups. The unemployed poor, rural migrants, slum dwellers and middle-class jobless groups resorted to collective action to demand work (Bayat, 1997, p. 53-54). Bayat argues in his book called "Street Politics" methodological insights into collective actions of disadvantaged population groups and reveals survival politics of poor during the years of 1997-93. He offers solid empirical data on collective actions of grass-roots activities, local organizations, workers' unions and unemployed poor living in the outskirts of cities and towns and how they make meaningful changes through everyday actions. As Bayat stated in his book on contrary to political elites, ordinary social communities (migrants, urban poors, women, unemployed young people, etc.) are tend to constitute an unofficial political theory; therefore, those ordinary people could possibly create major social transformations and be a provoking factor of a revolution (Bayat, 2008, p. 63). In fact, they make up informal part of civil society as they define their public space based on their reactions to the plight. The political turmoil and social mobilization of Iran's revolutionary upheaval; laid bare street politics; nevertheless, street politics did not start with the revolutionary Iran. They are rather product of repressive political environment. Bayat also refutes the popular belief the poors in developing world, are often atomized and non-ideological. According to Bayat (2008), defensive mobilization of the poor to resist oppressive measure of a regime could pave the way for prerogatives of dominant groups in society. Moreover, it was accepted that rural Iran and economically fragile urban populations residing in southern part of Tehran still consolidating the regime power. During the Green Movement many analysts stressed on the movement belongs to middle and upper class undertaking, so rural and

disadvantageous population groups have took side with regime, protests occurred in December 2017 symbolizing a drastic shift from this alleged argument (Abdoh-Tabrizi, 2018, parag. 2 and 13).

It has been four years since Shirin Ebadi who was awarded Nobel Peace Prize interpreted the 2018 protests as the end of the Islamic Republic. She emphasized the demise of the regime even it may take many years (Edabi, 2018). Based on Axworthy's (2013) arguments stated in his book which guides through recent Iranian history from 1979 Islamic Revolution to the 2009 Green Movement; the fragile legitimacy of the Islamic Republic, along with economic sanctions has led the regime into a major stalemate; nevertheless, this does not mean that regime's imminent breakdown is only a matter of time. Besides, state and society relations are standing on a knife edge since the 19th century. Being deprived of political leadership and relatively weak social alignment of political, ethnic and cultural groups belonging to different segments of the society, the country is unable to consolidate itself against the state. According to Jones and Newlee (2019), protests led to regime change rarely in Iran history; however, unlike previous protests erupted due to the local issues; Amini protestors were motivated to demand a whole regime change rather than limiting themselves to palliative reform agenda. In the following sessions, the contours of recent protests will be discussed through the main components of political process theory.

4. Political Opportunities: Amini Protests as a Women's Stance against Regime's Legitimacy

Political opportunities as a key component of PPT have been discussed through the fragile position of Iranian women and their soaring demands in the society. Consistent demands of women belongs to new generation in the democratization of the political sphere played a significant role from the very beginning of the protests. Women's demands were considered as a solid political opportunity and leverage effect to evaluate the movement as a challenge for the ruling elite of Iran.

Iranian people protested cultural, religious and other concerns throughout history. Women of Iran has arisen as an outspoken actor to raise their voices in a bid against government's far-reaching surveillance tools (Malekpou, 2021). As Malekpou (2021, p. 24) stated, "women slowly become the heroes

of contemporary Iranian reformist movement by removing their hijab, refusing to be made object of the male desire”. Though protests against the hijab have spurred the streets in a sporadic manner to oppose Iran’s law requiring women to wear the hijab since the 1979 Revolution, only one case represented potential flashpoint as a headscarf protest called “White Wednesdays”¹. Then campaign using the hashtag #MyCameraIsMyWeapon instigates women to film and share their public vision without compulsory hijab while singing and dancing in public spaces. Women who participated White Wednesday movement, shot videos while walking on the streets and posted it on social media instruments (Tafakori, 2021). White Wednesdays campaign has not only been triggered as a popular demand to take off hijab in public spaces but also the movement has been manipulated by digital media instruments and succeeded in revealing the gaze of surveillance and policing of women’s clothing. Nevertheless, though hijab is a very much debated issue as women’s right to choose their public appearance, phenomenon also carries emblematic elements that brings into question popular discourses on female bodies and women’s role in the family and society from a broader specturum (Akbari, 2021, p. 184).

It has been four years since the protests that took place in 2017/18 and Amini’s protests raged out of control provoking the whole country with a consensus over anti-regime slogans in 2022. Having been accused of violating Iran’s strict hijab rules Mahsa Amini, a 22-year-old Kurdish woman was arrested by morality police on 13th September 2022. It was alleged that Amini was killed in custody three days later due to the fact that she was beaten in the detention van. Amini’s death led up to ubiquitous protests in multiple cities around the country which were described as the most serious uprising to Iran’s ruling revolutionary elite. Women launched a campaign against the government by taking off their hijabs, wearing white colors, dancing and singing in streets and redefining their traditional identity patterns through social media channels. Protests were even reverberated in Europe and hundereds of people gathered in European cities to give support the protestors in Iran and chanted “women, life and freedom” and carried photographs of Mahsa Amini to denounce

---

¹ “White Wednesdays” (WW) is a campaign name against compulsory hijab which has provoked women to wear white hijab/ scarf every wednesday to show their unity against wearing compulsory hijab (Basmechi, 2019).

Iran regime (Goulimaki, 2022). Small-scale, widespread protests makes it difficult for the government to stop them. Thousands of regime dissidents have been rallying in demonstrations and women are burning their hijabs, cutting their hair in the streets and tearing down the portraits of Iran's Supreme Leader, Ali Khamenei. As the protests fired up, Iranian authorities shut down internet access in order to cut the connections among protesters by shutting off mobile data and disrupting popular social media platforms. Government of Iran aimed at preventing their citizens from accessing and disseminating information via internet; however, young Iranians send voice memos explaining the main motivation of their persistent participation in rapid growing protests (Strzyżyńska, 2022). In addition, students were sentenced to prison, workers went on strikes and large number of journalists and activists have been arrested.

Based on a verdict was confirmed by the Supreme Court of Iran; two of the protesters sentenced to death on the charge of enmity against God, terrorizing people and provoking people to pour into the streets. People were taken into custody for publishing calls for protests on the internet (Human Rights Activists News Agency [HRANA], 2022a). President Ebrahim Raisi condemned the nationwide protests and denounced that they were sparked by Iran's foreign enemies. Raisi also vowed to deal decisively with protestors by calling them a pawn opposing the country's security and tranquility. Based on the arguments of the report called "Iran's Shift toward More Oppressive Government", Iran has become a more authoritarian and repressive state where security forces have built an increasingly sophisticated surveillance state to suppress domestic dissent (Carl, 2021).

5. Mobilizing Structures and Contentious Repertoires: Notable Features of the Protests

Adoption of resounding iconic slogans (such as "down with the oppressor, whether it is a Shah or a Rahbar" and "women, life and freedom") and re-definition of woman dress code in the public sphere through passive resistance served as mobilizing structures. Mass demonstrations and protests refer to contentious repertoires through which the movement makes its claims. The protests featured a variety of creative acts of rebellion

such as burning hijabs and cutting of hair were performed both by women and men. These acts were used to draw attention to international media instruments and to pressure the government to push for launching a reform agenda. The way the protestors mobilized national and international public opinion through social networks was notable in spreading protests across Iran to 80 cities and internationally. Mobilizing structures and contentious repertoires of the protest has been successful in bringing attention to the issues of women rights, and in raising awareness of the need for change. They have also been successful in bringing together and inspiring people from different backgrounds, nationality and ethnicity to act together for a common purpose.

Mobilizing structures have been novel in two aspects: (i) according to reports of mainstream commentators, Iranians from all age groups, ethnic origins and genders have joined in the uprisings but it is mainly younger generations² that have taken to the streets particularly those known as Generation Z (Dagres, 2022; Emirates Policy Center, 2022; Ershad, 2022; Saric, 2022; Teller, 2022; Turani, 2022; Wright, 2022) (ii) Slogans chanted during the protests were initially stimulated by women's rights and freedoms activists in a bid to challenge structural features of the Islamic Republic.

Slogans were analyzed in order to provide insights into protestors' main motivation axes. In previous protests, slogans converged socio-economic and political demands and rather heterogenous. For instance, socio-economic demands fighting back against corruption, unemployment, and income gap were emblematic at 2017/2018 Protests (Fathollah-Nejad, 2020, p. 9). However, in Amini's protests slogans target the ruling elite of Iran as a main challenge to freedom. Iranwire consolidated the popular slogans chanted at demonstrations: "Our Disgrace is Our Incompetent Leader" [*Nangeh Ma, Rahbar-e Aldang-e Ma*]; "Our Disgrace is Our Incompetent Basij" [*Nangeh Ma, Basiji Aldang-e Ma*]; "Undignified Basiji, You are Our ISIS" [*Basiji Bi-Gheirat, Daesh Ma Shomaei*]; "Disgraceful, Disgraceful, Disgraceful" [*Bi-Sharaf, Bi-Sharaf, Bi-Sharaf*]; "Woman, Life, Freedom" [*Zan, Zandegi, Azadi*]; "Freedom, Freedom, Freedom"

---

² Iran has a population of 86,709,959 million with a yearly growth rate %1, 3 based on Worldometer elaboration of the latest United Nations data. According to the same resources, median age of Iran's population is 32, 0 (Worldometer, 2022).

[*Azadi, Azadi, Azadi*]; “We Don’t Want the Islamic Republic” [*Jomhouri Eslami, Ne Mikhahim, Ne Mikhahim*] (Iranwire, 2022). “Woman, life, freedom,” as a women-led uprising’s defining chant has been front in the ongoing protests has become a symbol of the Amini protests. In addition, these chants acquainted with a recent revitalization of secularist demands driven by demographic trends (generation who born after the revolution). As protests are sweping Iran, Tony Blair Insitute conducted a research bu combining network of contacts on the ground which aims at showing trends and opinions of Iranian people on central subjects such as compulsory hijab, political motivations and Western interference in Iran. According to research, dissidents’ secular demands are not solely focused on the compulsory hijab; rather they are directed against ruling system of the Islamic Republic as a whole institutional mechanism. Iranians objecting to compulsory cloth patterns; also are longing for a regime change which might be enabled through reconstruction of a secular state system. Based on polling results, all social groups regardless of their age in Iran are unified in their opposition to the cumpulsory hijab. “78 per cent of Iranians aged between 20 and 29, 68 percent between 30 and 49, and 74 percent aged over 50 are against the mandatory imposition of the hijab” (Aarabi & Shelley, 2022, p. 10).

The compulsory hijab is much more than a piece of cloth in the Islamic Republic; it represents a central pillar of the regime and is the most visible manifestation and symbol of the Islamist ideology – one that is central to its existence. Both the clerical regime and the people of Iran consider the compulsory hijab fundamental to the Islamic Republic. It is for this precise reason that. What we are seeing on the streets today is a continuation of this sentiment, but on a larger scale. All the signs indicate that the protest trend in Iran will continue on its upward trajectory. An overwhelming majority of the Iranian people do not agree with the compulsory imposition of the hijab (Aarabi & Shelley, 2022, p. 21).

Throughout the protests, international mainstream media photographed women waving their headscarves in the air and even cutting their own hair in protests. Images of Iranian women wearing off their hijabs have circulated through international media, are emblematic in recent protests. A great number of women coming out into the streets and men also raised

their voices demanding freedom and calling for women's right. The picture of an Iranian man shaving his head during the demonstrations has become an iconic photograph circulating through both conventional and unconventional media (Cannetti, 2022).

The identity of protestors took to the streets were various and protests were successful to embrace urban elite, high school students, women, workers, marginalized communities and merchants. One of the main characteristics that spotted in the protests has been the sporadic support of the bazaar, merchants, trade unions, and workers. While the protests of bazaar merchants located on northwestern and southeastern regions; Tehran bazaar elites went out on strikes which was quite unusual due to the fact of the government's deep ties with bazaar merchants (HRANA, 2022b). Moreover, even protestors from Europe's cities rallied for Mahsa Amini and women's right. Thousands of people gathered in European capital cities to show solidarity with the protestors (Euronews, 2022). Masha Amini's death has evolved her as a symbol of disobedience against established order (Aarabi & Shelley, 2022).

One of the main characteristics that was spotted in the "Woman, Life, Freedom" protests has been the sporadic support of the bazaar, merchants, trade unions, and workers. While the protests of bazaar merchants located in northwestern and southeastern regions; Tehran bazaar elites went out on strikes which were quite unusual due to the fact of the government's deep ties with bazaar merchants (HRANA, 2022b). Moreover, even protestors from Europe's cities rallied for Mahsa Amini and women's right. Thousands of people gathered in European capital cities to show solidarity with the protestors (Euronews, 2022). Masha Amini's death has evolved her as a symbol of disobedience against established order (Aarabi & Shelley, 2022).

While protests are sweeping through the country in an unprecedented move, various protestor groups took to the stage from different strata of the society. Sit-in protests in Iranian universities grew and students in different levels of education, from elementary to high school, also participated in protests.

Just three weeks after the death of Mahsa (Zhin) Amini, numerous news reports of students (mostly girls) joining the protests were published along with related photos and videos from schools. This added an entirely new dimension to the Iran protests. [...] students have given these protests a new lease on life. The students' protests led to the arrest of dozens of children and the escalation of conflicts between parents and school officials. The young students in cities such as Tehran, Sanandaj, Karaj, Ardabil, Zahedan, Tabriz, Bukan, Saqqez, Kermanshah, Marivan, Shiraz, Shahinshahr, Mashhad, and Quds made schools a hub of protests by writing slogans on the class boards, by tearing off the photos of the current and former leaders of the Islamic Republic from the first pages of textbooks, removing their headscarves and in some cases setting them on fire, sitting-in and not appearing in class, or chanting protest anthems and slogans in school buildings and in the surrounding streets (HRANA, 2022b, p. 36-37).

6. Framing Process: Role of Social Media in Protests

The paper found that social media instruments can be used to frame the movement in a variety of ways. For example, they can be used to create a narrative around the movement, to create a sense of urgency, to create a sense of solidarity and to create a sense of identity. Amini's protests have achieved a dynamic with social media platforms where social solidarity has flourished within cyberspace. As the protests intensified, Iranian authorities cut off internet access to prevent protestors to stay in touch. During the protests, multiple outages affecting mobile networks were reported. Moreover, Iran also ramped up its internet censorship by blocking encrypted DNS services (Basso et al., 2022). Iran was also blocked access to Telegram, Instagram, and Facebook Messenger. According to OONI (2022) data on the testing of social media instruments, between August to December in Iran was observed increased blocking of whatsapp application.

Based on a 2017 study conducted by the government-funded Statistical Center of Iran. The survey laid out at least %73 of Iranian households was heavily censored (Article 19 , 2020). Especially after the Green Movement, social media instruments played an important role in sparking a flare-up of protests in the country; therefore, the state significantly expanded its capabilities by operating the Cyberspace Police (or FATA) in 2011,

promoting facial recognition technology, banning popular social media tools (such as Facebook, Telegram, and Instagram), and consolidating state-controlled internet (G. Jones & Newlee, 2019).

Based on results of a polling data conducted by Iranian Students Polling Agency (ISPA), 73.6% of Iranians over 18 years of age are frequent users of social media instruments. Even though the popular social media platforms such as Facebook and Twitter are routinely blocked in and have heavily restricted internet access overall (ISPA, 2021). Getting frustrated by internet shutdowns, so called “generation-z” as introduced as a major driving force of the protests, shot Tiktok and YouTube videos to circulate their demands globally (Bizaer, 2022; Bozorgmehr, 2022; Ghobadi, 2022; Rafizadeh, 2022; Tharoor, 2022).

As Kahraman mentioned (2020, p. 116), young generation mostly use their electronic devices to communicate with friends and family and they obtain information and form their opinions via social media instruments. They are eager to express themselves on-line social media platforms where Iran’s government has dealt with the internet with an iron fist by blocking the most visited web sites, social media and messaging application tools (Dagres, 2022). Prevalance of the mass protests via social media instruments was analyzed along with a total disillusionment of young Iranian population groups who are frustrated by long process of negotiations and economic isolation accompanied by decades of economic mismanagement. Amini’s young protestors hold the Iranian ruling elite responsible for degrading domestic socio-economic conditions in Iran. Moreover, this generation also experienced a COVID-19 pandemic and how Iranian Ayatollah Ali Khamenei initially banned import of pandemic vaccines despite Iran have the largest numbers of confirmed cases of pandemic in the Middle East (Jackson, 2021; Jafari, 2021; Dagres, 2022). Even though supreme leader Khamenei is eager to indoctrinate Iran’s youth with various regime organs; propaganda instruments of the regime are not effective enough to persuade young population groups. Moreover, the state’s political trajectory is not promising to launch extensive socio-economic reforms needed to meet the soaring demands of dissatisfied population groups. Iranian youths are disappointed in the Iranian Shiism³ professed by the regime and

---

³ Iranian Shi’ism is introduced as the guardian of oppressed (*mustazaf*) population groups dominated in Iran’s foreign policy discourse (Karaoğlu, 2022, p. 198).

traditional clergy and it might be interpreted that numbers of manipulated or marginalized Iranian youth are rising based on the widespread protests occurring almost every year.

7. Protest Cycle: Long Time Span of the Protest Wave

The protest cycle is a process of mobilization, organization, and consolidation of the protest movement. The protest cycle begins with mobilization, which is the process of gathering people to join the protest. Following the death of Masha Amini, the first protests were held in Saqez, in Kurdistan, at Amini's funeral. Protests rapidly spread to Iranian cities and universities across the country. Amini's death has sparked widespread protests for over 100 days. While the numbers are uncertain, activists report that at least 19,200 people have been detained and 516 protesters killed (House of Commons Library, 2023, p. 4). The protests have been met with a heavy-handed response from the Iranian government, with reports of security forces using live ammunition, tear gas, and water cannons to disperse protesters (The Guardian, 2022).

As of January 2023; a fragile stalemate has emerged since the protests began in September, 2022. Widespread protests have largely been replaced by smaller, more localized demonstrations. These protests are often organized by local activists in small groups scattered around Tehran and other cities with little coordination (Rasmussen, 2023). The stalemate has been maintained by a combination of factors. On the one hand, the regime has been able to rely on its security forces to contain the protests and prevent them from escalating. On the other hand, the protesters have been able to maintain their momentum by continuing to organize and mobilize various social protests both in Iran and around the world. The stalemate between the regime and the protesters is a situation in which neither side is able to overwhelm the other. The relative decline in the number of protests does not necessarily mean that the revolutionary process has come to an end. It is possible that the revolutionary process is simply in a period of relative calm, and that the number of protests will increase again in the future (Japan Times, 2023). People are now using more creative and decentralized tactics to express their dissent using digital platforms to organize protests and share information. Amini protests marked as a

turning point in Iran's social movement history due to the fact that social media has become a powerful tool for activists to spread their message and organize protests.

8. Conclusion

In the paper, Amini protests were evaluated from the components of PPT in order to decide on whether the protests were successful or not. Five key components of the theory were analyzed based on distinctive features of the protests. Women's demands were considered as a solid *political opportunity* and leverage effect to evaluate the movement as a challenge for the ruling elite of Iran. Re-definition of the dress code of women in public sphere through passive resistance and concrete support from all social strata of the society has been marked as *mobilizing structures* in manipulating the protestors. Unlike previous protests, the protestors' main source of motivation is neither economic nor an alleged fraud such as in the 2009 presidential elections. The protestors' main slogans concentrate on human dignity and freedom. Mass demonstrations and protests refer to *contentious repertoires* through which the movement makes its claims. The protests featured a variety of creative acts of rebellion such as burning hijabs and cutting of hair were performed both by women and men. The people from all levels of society are increasingly dissociated themselves from the regime apparatus in the Aminis's protests. The uprising has amounted to be one of the most serious challenge to the regime's uninterrupted legitimacy since the revolution and has been labelled as the largest protest wave in the regime's history. The paper found that social media instruments constituted one of the strongest part of the *framing process*. Amini's protests have achieved a dynamic with social media platforms where social solidarity has flourished within cyberspace. Even though the government cracked down on the use of internet; Amini protests were able to leverage social media to communicate and to create a sense of solidarity. Following the protests started over, mass social media campaigns have been launched to take a solid stance in advocating women's right to public spaces by frequently posting videos of women strolling without hijab and burning their hijab as a symbolic gesture of longing for freedom. The most frequent theme in the videos is the commentary on dominant discourses on women bodies, the way their appearance in public space and freedoms. Although

hijab-related protests—including videos of women taking off their hijab in public spaces, their confrontation with morality police and authorities' crackdown on activists, specific coverage of resistance movements such as bazaar merchants, student groups, workers' union and men comprises a considerable part of the news covered by international media. Furthermore, even men have joined women in their struggle against equality and young population from all walks of life who are desperate about their future have joined protests sweeping cities and villages. The role of social media consists in disseminating of women's claims to both national and international terrains as a functional tool of solidarity. Internet has allowed the protestors to spread their voices including freedoms and the liberation female body and advance their rights and equality.

The protest cycle begins with mobilization, which is the process of gathering people to join the protest. The protests have been recorded as the longest standing one compared to the White Wednesdays Movement which encouraged women to wear white scarves and post their photos on social media platforms. Protests remain scattered through the country but have evolved into a more persistent and inclusive manner over time. It seems that Iranian authorities were not sufficiently prepared to evade the permeating feature of the protests.

The protests were novel for two aspects: On one side of the spectrum, while protestors in earlier protests such as Dey demonstrations and gasoline protests belonged to core part of the regime's support base including lower, lower-middle and working classes; the protestors of Amini's unrest belongs to different communities and socioeconomic strata. Unlike previous protests, the protestors' main source of motivation is neither economic nor an alleged fraud such as in the 2009 presidential elections. The protestors' main slogans concentrate on human dignity and freedom. On the other side of the spectrum, though the protests have swept all parts of the society, protestors belong to the generation-z were in the front lines. Many young protestors under the age of twenty-five who are avowedly alien to the mindset of the regime political and religious elite took the streets.

The protests have been successful in bringing attention to the issues of women rights, and in raising awareness of the need for change. They have also been successful in bringing together people from different backgrounds and perspectives to protest together for a common cause. Furthermore,

the protests also have established a communication channel among social groups from various ethnic, gender, religious identities and generations. As sociologist Saeed Madani said “one would not able to imagine any future for Iran that does not bear the mark of the Mahsa movement” (Sinaae, 2023, parag. 5). The nationwide uprising is alive, though the manner through which people are expressing their dissent has transformed due to the authorities’ lethal crackdown during the fall. They have changed the narrative that the Islamic Republic has imposed over several decades regarding who Iranians are and what they want.

Iran’s latest wave of street protests have been argued by critics and academics as they pose a serious security challenge to presence of Islamic Republic, even though the protests are nothing new in Iran. According to Dabashi (2010), in the shade of sporadic uprising, the future of the Islamic Republic was neither dark nor promising. The protests could hava a potential for spurring fundemantal change or not is not sure. This courageous experiment could spur more significant developments in Iran over the coming days and weeks and the protesters may pose a major challenge to Iran’s entrenched leadership, however prediction of the survival of the government whether is at stake or not is still very much debatable issue.

Disclosure

The article is exempt from the Ethics Committee Decision. There are no participants. The author received no financial support from any institution and there’s no conflict of interest. No material subject to copyright is included.

Beyan

Bu makale etik kurul kararından muaftır. Çalışmada katılımcı bulunmamaktadır. Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır. Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır. Telif hakkına sebep olacak bir materyal kullanılmamıştır.

References

- Aarabi, K., & Shelley, J. (2022). Protests and polling insights from the streets of Iran: How removal of the hijab became a symbol of regime change. *Tony Blair Institute for Global Change*. <https://institute.global/sites/default/files/articles/Protests-and-Polling-Insights-From-the-Streets-of-Iran-How-Removal-of-the-Hijab-Became-a-Symbol-of-Regime-Change.pdf>
- Abdoh-Tabrizi, E. (2018, February 01). Iran's mass protests beyond class boundaries. *Open Democracy*. <https://www.opendemocracy.net/en/north-africa-west-asia/iran-s-mass-protests-beyond-class-boundaries/>
- Akbari, A. (2021). The threat of automating control: Surveillance of women's clothing in Iran. In A. Završnik, & V. Badalič (Eds.), *Automating Crime Prevention, Surveillance, and Military Operations* (p. 183-203). Springer.
- Article 19. (2020). *Iran: Tightening the net 2020 after blood and shutdowns*. Free Word Centre.
- Axworthy, M. (2013). *Revolutionary Iran, a history of the Islamic Republic*. Penguin Books.
- Basmechi, F. (2019). *Hijab laws and white wednesdays: A qualitative analysis of attitudes toward compulsory hijab laws and anti-compulsory hijab movement*. https://www.researchgate.net/publication/344149698_HIJAB_LAWS_AND_WHITE_WEDNESDAYS_A_Qualitative_Analysis_of_Attitudes_toward_Compulsory_Hijab_Laws_and_Anti-Compulsory_Hijab_Movement
- Basso, S., Xynou, M., Filasto, A., & Meng, A. (2022). Iran blocks social media, app stores and encrypted DNS amid Mahsa Amini protests. *Open Observatory of Network Interference*. <https://ooni.org/post/2022-iran-blocks-social-media-mahsa-amini-protests/>
- Bayat, A. (1997). Un-civil society: The politics of the 'informal people'. *Third World Quarterly*, 18(1), 53-72. <https://www.jstor.org/stable/3992901>.
- Bayat, A. (2008). *Sokak siyaseti: İran'da yoksul halk hareketleri*. Phoenix Yayınevi.

- Bizaer, M. (2022, October 05). Iran's rising generation Z at the forefront of protests. *MEI@75*. <https://www.mei.edu/publications/irans-rising-generation-z-forefront-protests>
- Bozorgmehr, N. (2022, October 16). The revolutionary ambitions of Iran's generation Z. *Financial Times*. <https://www.ft.com/content/9ef27dcc-38ed-472d-b198-d223bb7e888b>
- Brinkhof, T. (2022, December 14). Iran's protest culture. *Jstor Daily*. <https://daily.jstor.org/irans-protest-culture/>
- Cannetti, T. (2022, November 07). An awakening moment: Why Iranian men are supporting the 'women, life, freedom' protests. *SBS News*. <https://www.sbs.com.au/news/article/an-awakening-moment-why-iranian-men-are-supporting-the-women-life-freedom-protests/z9xt9txsj>
- Carl, N. (2021, December 12). Whatever it takes to end it: Iran's shift toward more oppressive governance. *American Enterprise Institute*. <https://www.aei.org/wp-content/uploads/2021/12/Whatever-it-takes-to-end-it.pdf?x91208>
- Cholov, M. (2022, October 24). Protests spread in Iran as president Raisi vows to crack down. *The Guardian*. <https://www.theguardian.com/world/2022/sep/24/protests-spread-in-iran-as-president-raisi-vows-to-crack-down>
- Dabashi, H. (2010). *Iran, the green movement and the USA: The Fox and the Paradox*. Zed Books.
- Dagres, H. (2022, November 1). Meet Iran's gen Z: The driving force behind the protests. *Foreign Policy*. <https://foreignpolicy.com/2022/11/01/iran-protests-gen-z-mahsa-amini-social-media/>
- Edabi, S. (2018, January 12). Der sturz des regimes hat begonnen [the demise of regime has started]. (M. Hesse, Interviewer). *Frankfurter Rundschau*. <https://www.fr.de/kultur/sturz-regimes-begonnen-10985953.html>
- Emirates Policy Center. (2022, October 09). 'Generation Z' leading the change in Iran: Regime's fears and plans to confront it : <https://epc.ae/en/details/scenario/-generation-z-leading-the-change-in-iran-regime-s-fears-and-plans-to-confront-it>

- Ershad, A. (2022, October 14). Iran: generation Z at the heart of the protest movement . *The Observers*. <https://observers.france24.com/en/middle-east/20221014-iran-generation-z-at-the-heart-of-the-protest-movement>
- Euronews. (2022, October 29). *Iran protests: Europe's cities rally for Mahsa Amini and women's rights*. <https://www.euronews.com/2022/10/29/iran-protests-europes-cities-rally-for-mahsa-amini-and-womens-rights>
- Fathollah-Nejad, A. (2020). *The Islamic Republic of Iran four decades on: The 2017/18 protests amid a triple crisis*. The Brookings Institution.
- G. Jones, S., & Newlee, D. (2019, November 08). Iran's protests and the threat to domestic stability. *Center for Strategic & International Studies (CSIS) - CSIS Briefs*. <https://www.csis.org/analysis/irans-protests-and-threat-domestic-stability>
- Ghobadi, P. (2022, October 14). Iran protests: Iran's gen Z realize life can be different. *BBC News*. <https://www.bbc.com/news/world-middle-east-63213745>
- Goulimaki, L. (2022, September 24). Hundreds rally in European cities to denounce Iran regime. *i24 News*. <https://www.i24news.tv/en/news/international/europe/1664049524-hundreds-rally-in-european-cities-to-denounce-iran-regime>
- Habibi, N. (2008, 10). The Iranian economy in the shadow of economic sanctions. *Brandeis University Middle East Brief*, 31, 1-7. <https://bit.ly/3WRkIUX>
- Human Rights Activists News Agency [HRANA]. (2022a). *Iran protests in 2022*. <https://www.en-hrana.org/wp-content/uploads/2022/12/82-Day-WLF-Protest-in-Iran-2022-English.pdf>
- HRANA. (2022b, December 18). *Twelve people arrested allegedly for "publishing calls for protests on the internet"*. <https://www.en-hrana.org/twelve-people-arrested-allegedly-for-publishing-calls-for-protests-on-the-internet/>
- Iranwire . (2022, September 22). "Bi-sharaf!": A guide to the slogans heard at protests in Iran *society and culture*. <https://iranwire.com/en/society/107735-guide-to-the-slogans-heard-at-protests-in-iran/>

- ISPA. (2021, 02). *73.6 percent of people over the age of 18 in the country currently use social media/whatsapp messenger ranks first*. <http://ispa.ir/Default/Details/fa/2282>
- Jackson, F. (2021, January 09). Iran bans import of UK and US COVID-19 vaccine, saying they are completely untrustworthy. *France 24*. <https://www.france24.com/en/middle-east/20210109-iran-bans-import-of-uk-and-us-covid-19-vaccines-saying-they-re-completely-untrustworthy>
- Jafari, S. (2021, December 04). The young Iranians fed up with nuclear talks, never ending sanctions. *Middle East Eye*. <https://www.middleeasteye.net/news/iran-nuclear-talks-sanctions-young-iranians-fed-up>
- Jones, S., & Newlee, D. (2019, 11). Iran's protests and the threat to domestic stability. *Center for Strategic & International Studies*. https://csis-website-prod.s3.amazonaws.com/s3fs-public/publication/Jones_IranProtestsStability_FINAL.pdf
- Juneau, T. (2018). Iran's costly intervention in Syria: A pyrrhic victory. *Mediterranean Politics*, 1-19. <https://doi.org/10.1080/13629395.201.1479362>
- Kahraman, A. (2020). The relationship of generation Z with digital technology. *International Anatolian Journal of Social Sciences*, 4(2), 113-134. <https://dergipark.org.tr/en/pub/ulasbid/issue/54857/756877>
- Karaoğlu, O. (2022, December 19). Şii siyasi düşüncesi ve Şii teopolitiği. In O. Karaoğlu, & N. Erhan (Eds.), *İran: Bir Ülkenin Akademik Anatomisi* (p. 179-207). İnkilap Yayınevi.
- Knoema. (2021, December 13). *Communication statistics of Iran*. <https://knoema.com/IRCOM2018/communication-statistics-of-iran?regionId=IR>
- Malekpou, M. (2021). My camera is my weapon: The discursive development of Iranian women and cyber-feminism. *International Journal of English and Comparative Literary Studies*, 2(2), 15-28. <https://doi.org/10.47631/ijecls.v2i2.224>
- Motamedi, M. (2022, October 07). *Who is the dictator? Asks Iran's Raisi as protests continue*. *Aljazeera*. <https://www.aljazeera.com/>

news/2022/12/7/whos-the-dictator-asks-irans-raisi-as-protests-continue

- Niakooee, S. A. (2020). Explaining the crisis of the green movement in Iran (2009-2017). *Democracy and Security*, <https://doi.org/10.1080/17419166.2020.1716733>
- OONI. (2022). *OONI measurement aggregation toolkit (MAT)*. https://explorer.ooni.org/chart/mat?probe_cc=IR&test_name=web_connectivity&since=2022-11-01&until=2022-11-30&axis_x=measurement_start_day
- Rafizadeh, M. (2022, October 07). Iran's regime main challenge comes from generation Z. *Arab News*. <https://www.arabnews.com/node/2176686>
- Saffari, S. (n.d.). Iran protests: Chancing dynamics between the Islamic Republic and the poor. *Diverseasia*. <http://diverseasia.snu.ac.kr/?p=324>
- Saidi, M. (2018, December 18). More protests, no progress: The 2018 Iran protests. *American Enterprise Institute*. <https://www.aei.org/research-products/report/more-protests-no-progress-the-2018-iran-protests/>
- Saidi, M., & Amir, D. (2018, December 18). More chants, more protests: the dey Iranian anti-regime protests. *Critical Threats*. <https://www.criticalthreats.org/analysis/more-chants-more-protests-the-dey-iranian-anti-regime-protests>
- Saric, I. (2022, October 07). "No going back": Gen Z at the forefront of protests in Iran. *Axios*. <https://www.axios.com/2022/10/17/iran-protests-gen-z-mahsa-amini-death>
- Shahi, A., & Abdoh-Tabrizi, E. (2020). Iran's 2019 -2020 demonstrations: The changing dynamics of political protests in Iran. *Asian Affairs*, *1*(1), 1-41. https://www.academia.edu/36779736/Iran_Protests_Changing_Dynamics_between_the_Islamic_Republic_and_the_Poor
- Statista. (2022, January 18). *Iran: age structure from 2011 to 2021*. <https://www.statista.com/statistics/294213/iran-age-structure/>
- Strzyżyńska, W. (2022, September 22). Iran blocks capital's internet access as Amini protests grow. *The Guardian*. <https://www.theguardian.com/world/2022/sep/22/iran-blocks-capitals-internet-access-as-amini-protests-grow>

- Tafakori, S. (2021). Digital feminism beyond nativism and empire: Affective territories of recognition and competing claims to suffering in Iranian women's campaigns. *Journal of Women in Culture and Society*, 47(1), 47-80. <https://doi.org/10.1086/715649>
- Tahmasebi-Birgani, V. (2010). Green women of Iran: The role of the women's movement during and after Iran's presidential election of 2009. *Constellations An International Journal of Critical and Democratic Theory*, 17(1), 78-86. <https://doi.org/10.1111/j.1467-8675.2009.00576.x>
- Teller, N. (2022, October 11). Gen Z are standing up to iran's regime. *The Jerusalem Post*. <https://www.jpost.com/opinion/article-719328>
- Tharoor, I. (2022, October 07). The gen Z rebellion against Iran's regime. *Washington Post*. <https://www.washingtonpost.com/world/2022/10/07/gen-z-rebellion-against-irans-regime/>
- Turani, B. (2022, September 21). Regime's might versus determination of Iran's generation z. *Iran International*. <https://www.iranintl.com/en/202209216336>
- Worldometer. (2022, December 16). *Iran population*. <https://www.worldometers.info/world-population/iran-population/>
- Wright, R. (2022, October 26). Iran's new protest generation. *The New Yorker*. <https://www.newyorker.com/culture/photo-booth/irans-new-protest-generation>

Mehmed Hurşîd Paşa'nın Seyâhatnâme-i Hudûd Adlı Eserine Göre Osmanlı-İran Sınır Aşiretleri: Celali, Zilanlı, Haydaranlı ve Sıbki Aşiretleri

İbrahim Çakır*

Öz

Osmanlı Devleti'nin Doğu sınırlarında yer alan Bayezid Sancağı ve civarında bulunan aşiretlerden Celali, Zilanlı, Haydaranlı ve Sıbki aşiretleri, XIX. yüzyılda Osmanlı-İran ilişkilerinde önemli bir yere sahip olmuşlardır. Bu aşiretlerden kaynaklı olanlar da dâhil, iki devlet arasında sorun kaynağı olan meselelerin görüşülmesi için 1843-47 yılları arasında yapılan Erzurum Konferansı'nda bir tahkik komisyonu kurulmuştur. İki devlet arasındaki sınırları tespit ederek sorunlara sebep olan meseleleri bir çözüme kavuşturmayı amaçlayan komisyonda Osmanlı ve İranlı yetkililerin yanı sıra İngiliz ve Rus mümessilleri de yer almıştır. Bu yönüyle uluslararası bir hüviyet kazanan komisyona Osmanlı Devleti adına kâtip olarak katılan Mehmed Hurşîd Paşa, komisyon üyeleriyle beraber 1848-1852 yılları arasında Basra Körfezi ile Bayezid Sancağı arasındaki bölgeleri gezmiş ve seyahati boyunca gördüklerini ve edindiği bilgileri Seyâhatnâme-i Hudûd adlı eserinde kaleme almıştır. Hurşîd Paşa'nın gördüğü ve eserine dâhil ettiği konulardan biri de çoğunluğu Bayezid Sancağı ve civarında yer alan Celali, Zilanlı, Haydaranlı ve Sıbki aşiretleridir. Hurşîd Paşa aşiretler hakkında verdiği bilgileri çoğunlukla bizzat gözlemlerine dayalı olarak ifade etmektedir. Fakat bazı noktalarda rivayetlere dayanarak bilgiler verdiği de olmuştur. Bu makalede, eserde bahsi geçen bu dört aşiret hakkında bilgi verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Celali, Zilanlı, Haydaranlı, Sıbki, Bayezid Sancağı.

* Doktora Öğrencisi, İnönü Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Bölümü, ibrhmckr.2018@gmail.com, Malatya, Türkiye, ORCID: 0000-0002-9863-2510

The Journal of Iranian Studies
E-ISSN: 2651-4370
Vol: 7, No: 1, pp. 127-150
Received: 07.01.2023
Accepted: 16.06.2023
DOI:10.33201/iranian.1230814

Ottoman-Iranian Border Tribes in Mehmed Hurshid Pasha's Work Titled Seyâhatnâme-i Hudûd: Celali, Zilanli, Haydaranli and Sibki Tribes

İbrahim Çakır*

Abstract

The Celali, Zilanli, Haydaranli and Sibki tribes around and in Bayezid Sanjak, located in the eastern borders of the Ottoman Empire, had an important place in the Ottoman-Iranian relations in the 19th century. An investigation commission was established at the Erzurum Conference held between 1843-47 to discuss the issues that were the source of problems between the two states, including the problems caused by these tribes. In addition to Ottoman and Iranian officials, British and Russian representatives took part in the commission, which aimed to examine and resolve the issues that caused problems, by observing the borders between the two states. Mehmed Hurşid Pasha, who joined the commission, which gained an international identity with this aspect, as a clerk on behalf of the Ottoman Empire, visited the regions between the Persian Gulf and Bayezid Sanjak with the members of the commission between 1848-1852 and wrote down what he saw and acquired during his travels in his work called Seyâhatnâme-i Hudûd. One of the subjects that Hurşid Pasha saw and included in his work was the Celali, Zilanlı, Haydaranlı and Sibki tribes, most of which were located around and in the Bayezid Sanjak. Hurşid Pasha mostly expresses the information he gives about tribes based on his own observations. However, at some points, he also gave information about the rumors. In this article, information is given about these four tribes mentioned in the work.

Keywords: Celali, Zilanli, Haydaranli, Sibki, Sanjak of Bayezid.

---

* Ph.D. Student, İnönü University, Social Sciences Institute, Department of History, ibrhmckr.2018@gmail.com, Malatya, Türkiye, ORCID: 0000-0002-9863-2510

1. Giriş

Arapça kökenli bir kelime olan aşiret, kabileyi karşılayan bir isim olarak da kullanılmıştır. Bunun yanı sıra kabilenin altında, daha küçük bir topluluğu ifade etmektedir. Aşiret Türkçede genel olarak göçebe topluluklar için kullanılmıştır. Osmanlı döneminde ise boylardan küçük ve cemaatlerden büyük toplumsal yapılanmaları ifade etmiştir. Osmanlı vesikalarında çoğunlukla konar-göçer veya yörük olarak adlandırılan topluluklar, yukarıdan aşağıya doğru sırasıyla, boy (kabile), aşiret, cemaat, oymak, mahalle ve oba (aile) şeklinde bir ayrıma tâbi tutulmuştur (Halaçoğlu, 1991, s. 1).

Osmanlı toplum yapısı içinde önemli bir yere sahip olan aşiretler tarih boyunca birçok soruna sebep olmuşlardır. Bu sorunların temel nedenleri, aşiretlerin genelde konar-göçer bir yaşam tarzına sahip olmaları sebebiyle mevsimine göre yaylak ya da kışlak mekânlara göç ettikleri sırada yerleşik ahaliye zarar vermeleri¹ ve vergi hususunda tam bir kontrole tabi tutulamalarıydı. Konar-göçer aşiretler sabit bir yerde meskûn olmadıklarından temel geçim kaynakları hayvancılık idi. Yıl içinde farklı coğrafyalarda bulunur, bazen yaylak ve kışlak için birbirinden çok uzak bölgelere gidip gelirlerdi. Şöyle ki, yaylak için Erzurum ve civarına giden bir aşiretin, kışlak için Suriye çöllerine kadar indiği oluyordu (Orhonlu, 1963, s. 11). Sınır bölgelerindeki bu sorunlara bir de yaylak-kışlak mekânlar için komşu ülkenin sınırlarına girme meselesini eklemek gerekmektedir. Bu husus bilhassa Osmanlı-İran sınırları söz konusu olduğunda göze çarpmaktadır (Uluerler, 2015, C. 25, s. 250.). Nitekim sınır mevkillerinde yer alan Haydaranlı, Sıbki, Celâlî ve Zılanlı aşiretlerinin yazın Osmanlı topraklarına, kışın ise İran topraklarına göçmeleri sebebiyle iki devlet arasında sürekli sorunlar meydana gelmiş (Uluerler, 2009, s. 271) ve bu sorunlar bazen iki devleti savaşın eşiğine getirecek kadar büyümüştür.²

¹ Doğru sınırlarında bulunan aşiretlerin yerleşik ahaliye verdikleri zararlar hakkında ayrıntılı bilgi için bkz: (Uluerler, 2015, s. 17-18).

² Konar-Göçer aşiretlerin Osmanlı Devleti ile İran arasında sebep oldukları sorunlar hakkında ayrıntılı bilgi için bkz: (Uluerler, 2015, s. 26-29). Bu husus hakkında Osmanlı arşivlerinde de bir hayli bilgi bulmak mümkündür. Mesela 1821'de Zılanlı aşireti Bayezid'de yağma yaparak iki devlet arasında sorun çıkmasına sebep olmuştur. Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Hatt-ı Hümayun (HAT), 815-37282. 1835'te Celâlî aşiretinin vermiş olduğu hasardan dolayı yine iki devlet arasında sorunlar baş göstermiştir. BOA, Hatt-ı Hümayun (HAT), 1315-51269. Osmanlı arşivlerinde bunun gibi daha pek çok örnek bulmak mümkündür.

Osmanlı Devleti ile İran arasında Nadir Şah döneminden itibaren ciddi anlamda bir savaş veya çatışma meydana gelmemiştir. XVIII. yüzyılın sonuyla XIX. yüzyılın büyük çoğunluğunda iki devlet arasındaki en büyük sorunu işte bu aşiretler meselesi teşkil etmiştir. Bu meseleden ötürü iki devlet karşı karşıya gelmiş ve 1827'de Erzurum Anlaşması'nı imzalayarak aşiretler sebebiyle meydana gelen sorunlara ve diğer anlaşmazlıklara bir çare bulmaya çalışmışlardır (Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi [BOA], Hatt-ı Humayun [HAT], 770-36176). Fakat yapılan anlaşma bu sorunlara çare olmamış, aşiretlerin sebep oldukları sorunlar mütemediyen artmıştır. Bundan dolayı 1843-47 yılları arasında iki taraf arasında yapılan görüşmeler neticesinde İkinci Erzurum Anlaşması imzalanmıştır. Bu anlaşmaya göre, soruna sebep olan aşiretlerin durumu ve hangi tarafa ait olup da nasıl bir nizama tâbi tutulacakları ve yine iki taraf arasında sorunlu olan bölgeler hakkında araştırma yapmak üzere İngiltere ve Rusya mümessillerinin de katılacağı uluslararası bir tahkik komisyonu kurulmuştur (Mehmed Hurşid Paşa, 1997, s. XXIII).³

Anlaşmanın gereği olarak kurulan komisyonun üyeleri, 1848-1852 yılları arasında, dört yıl boyunca Basra Körfezi ile o dönemde Erzurum Eyaleti'ne tâbi olan Bayezid Sancağı arasındaki bölgeleri dolaşarak durumu tespit etmeye çalışmışlardır. Bu süre zarfında, heyet, Basra Körfezi'nden başlayarak Basra, Bağdad, Şehrızor, Musul ve Van eyaletleri; Osmanlı-İran sınırları üzerinde yer alması hasebiyle Bayezid Sancağı; görülebilen yerler ile şehir, nahiye kaza, köy, dağ, çöl, nehir, akarsu ve göller; görülen yerlerin ahali, geçim kaynakları, yetiştirdikleri ürünler ve bilhassa o döneme kadar durumları hakkında derli toplu bilgiler yazılmamış, bundan dolayı haklarında çeşitli rivayetler söylenmiş olması sebebiyle hakiki vaziyetleri

---

³ İngiltere ve Rusya mümessillerinin ve bu iki devletin İstanbul'da bulunan sefirlerinin Osmanlı ve İran arasındaki sorunların çözümü için yapılan görüşmelerde ve tahkik komisyonun kararlarında ne kadar aktif oldukları ve verilen kararları ne derece etkiledikleri Mehmed Hurşid Paşa'nın yazdığı bir layihada açıkça görülmektedir. Bu layiha aynı zamanda Hurşid Paşa'nın bu mesele üzerine yazdığı bir eleştiri niteliğindedir. Layihada iki devlet arasında sorunlu bölgelere gidış sebepleri ve yapılan faaliyetler ayrıntılı olarak anlatılmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Mehmed Hurşid Paşa, *Tahdid-i Hudud-i İraniyye Me'muriyetiyle fi 28 Safer Sene (12)65 ve fi 11 Kanun-u Sâni Sene (12)64 Tarihinde Taraf-ı Devlet-i Aliyye'den İ'zam Buyurulmuş Olan Müteveffa Derviş Paşa ile Birlikte Bulunan Ankara Valisi Esbak Müteveffa Hurşid Paşa Tarafından Kaleme Alınmış olan Layiha*, Mahmud Bey Matbaası, Dersaadet (İstanbul), 1300. Bu eser İBB Atatürk Kitaplığı'nda dijital ortama aktarılmıştır.

anlaşılammış olan şehirli ve Kürt aşiretler ile kabileleri hakkında geniş bilgiler edinerek durumu gerekli yerlere rapor etmiştir (Mehmed Hurşîd Paşa, 1997, s. 2).

Tahkik Komisyonu içinde Osmanlı tarafından kâtip olarak yer alan Vilâyet Mektûb-i Hariciye Kalemi'nden Mehmed Hurşîd Paşa, tüm bu bilgileri *Seyâhatnâme-i Hudûd* adını verdiği eserinde bir araya getirmiştir. Altı bölüm ve bir hatimeden oluşan eserin birinci bölümünde Basra Eyaleti, ikinci bölümünde Bağdad Eyaleti, üçüncü bölümünde Şehrîzor Eyaleti, dördüncü bölümünde Musul Eyaleti, beşinci bölümünde Van Eyaleti ve son bölümünde Bayezid Sancağı hakkında bilgi verilmektedir.

Tahkik Komisyonu'na Osmanlı Devleti adına temsilci olarak katılan Derviş Paşa da komisyon üyeleriyle birlikte yapılan çalışmaları *Devlet-i Aliyye ile İran Devleti Beyninde Hudûd Layihası* adıyla kaleme alarak 1853 Şubatı'nda hükûmetine takdim etmiştir (Kurşun, 2000, s. 93 vd.). Daha sonra 1871 ve 1906 tarihlerinde *Hudûd-i İraniyye'ye Dair* adıyla iki defa basılan eserin giriş kısmındaki şu ifadeler tahkik komisyonun çalışmalarını ifade etmesi bakımından önem taşımaktadır:

Tahdid-i hudûd-i İraniyye'ye me'mur ferik saadetlü Derviş Paşa hazretlerinin müddet-i me'muriyetinde istihsal eylediği ma'lûmata göre devleteyn memaliki beyninde gerek tarafeyn teb'ası meyanında şimdiki mütearef olan ve gerek muahedat-ı kadimede mezkûr ve münderic olan ve mahalleri erbab-ı vukufundan ve ba'zı senedat-ı mülkiyeden hudûd-i kadime oldukları istintac kılınan hudûdun ibtidasından intihasına kadar memer hutuiyle hudûd-i mezkûre üzerinde bulunan aşâyirin ahvaline ve hududca arız olmuş olan iğtişâşat ve teşvişât keyfiyyatına dair bend bend kaleme alıp fi C sene 1269/1853 tarihinde arz ve takdim eylediği müzekkiredir. (Derviş Paşa, t.y., s. 161-162)

Seyâhatnâme-i Hudûd'da büyük bir kısmının Bayezid Sancağı'nda meskûn olduğu fakat bir kısmının da İran ve Rusya topraklarında yer aldığı ifade edilen Celali, Zilanlı, Haydaranlı ve Sıbki aşiretleri hakkında Osmanlı arşivlerinde pek çok belge bulunmaktadır. Bu belgelerde verilen bilgiler çoğunlukla aşiretlerin çıkardıkları sorunlarla alakalıdır. Ancak arşiv belgelerinde adı geçen aşiretler hakkında derli toplu bilgiler bulmak oldukça zordur. Bundan dolayı o dönemde yazılan ana kaynak değerindeki eserlere

müracaat edilmesi gerekmektedir. Şöyle ki, aşiretlerin demografik yapıları, yaşam tarzları ve meskûn oldukları bölgeler gibi bilgileri arşivlerden elde etmek bazen imkân dâhilinde fakat çoğunlukla imkânsızdır. Ana kaynaklarda ise bu hususlar hakkında bilgi edinmek daha kolaydır. İşte bu eserlerden biri Mehmed Hurşid Paşa'nın *Seyâhatnâme-i Hudûd* adlı eseridir.

XIX. yüzyılın ortalarında Bayezid Sancağı ve civarında bulunan aşiretler hakkında bilgi veren üç önemli eser bulunmaktadır. Bunlardan birincisi ele aldığımız *Seyâhatnâme-i Hudûd*'dur. İkincisi, komisyonda Osmanlı temsilcisi olarak bulunan Derviş Paşa'nın *Tahdid-i Hudud-i İraniyye* adlı eseri, sonuncusu ise yine Mehmed Hurşid Paşa tarafından kaleme alınan ve gerek tahkik komisyonunun çalışmaları gerekse Rusya ve İngiltere temsilci ve sefirlerinin müdahaleleri hususunda ayrıntılı bilgiler verdiği layihadır. Alakalı meseleler hakkında yapılan araştırmalar incelendiğinde bu sonuncu eserden pek fazla istifade edilmediği görülmektedir. Hâlbuki Mehmed Hurşid Paşa'nın layihası bahsedilen dönem ve konu açısından pek çok konuya açıklık getirecek bilgiler ihtiva etmektedir. Bu makalede, *Seyâhatnâme-i Hudûd* başta olmak üzere, arşiv kaynakları ile adı geçen ana kaynaklar ve birtakım araştırma ve inceleme eserler kullanılarak XIX. yüzyılın ortalarında çoğunluğu Bayezid Sancağı ve civarında meskûn olan aşiretlerin nüfusları, geçim kaynakları, yaşam tarzları, buldukları bölgeler ve devletlerarasındaki konumları gibi pek çok konu ele alınmıştır. Mehmed Hurşid Paşa'nın eseri esas alınmakla beraber, zaman zaman Derviş Paşa'nın eseriyle mukayese edilerek aralarındaki benzerlik ve farklılıklar da gösterilmiştir.

Adı geçen esere göre Bayezid Sancağı ve civarında yer alan Celali, Zilanlı, Haydaranlı ve Sıbki aşiretleri hakkında bilgi verilmeden önce bu aşiretlerin genel durumları hakkında bazı bilgiler verilmesi gerekmektedir. Kaynakların ittifakla belirttikleri üzere, XIX. yüzyılın ortalarında büyük bir kısmı Bayezid Sancağı ve civarında, diğer bir kısmı İran ve Rusya topraklarında yer alan bu dört aşiretin tamamı Kürt kökenlidir, yani Ekrad taifesindedir (BOA, HAT, 445-22266; Halaçoğlu, 2009, s. 218, 328; Mehmed Hurşid Paşa, 1997, s. 262-266; Sykes, 1908, s. 459; Türkay, 2001, s. 67, 84, 128). Bilindiği üzere Anadolu'daki hâkimiyetini uzun bir mücadeleden sonra tesis eden Osmanlı Devleti, hâkimiyetine aldığı topraklarla birlikte buralarda yaşayan aşiretleri de bünyesine katmıştır. Bu aşiretlerden biri olan Celali aşireti, Osmanlı Devleti'nin doğu bölgelerinde, bilhassa İran ve Irak sınır-

larında konar-göçer bir yaşam tarzı sürmekteydi. Bu yaşam tarzına uygun olarak yazın Osmanlı, kışın İran topraklarına giren Celali aşiretinin hangi devlete tâbi olduğunu anlamak zor görünmektedir. Nitekim Osmanlı arşiv belgelerinde de bu aşiretlerin zaman zaman İran taraflarında, bazen de mevsim şartlarının zorlaması sebebiyle Rusya topraklarında buldukları ifade edilmektedir (BOA, HAT, 311-37227). Ancak yaylak ve kışlaklara giderken bir kısmının geride kaldığı ya da taife halinde hareket ettikleri, yani bütün aşiretin aynı anda hareket etmediği göz önüne alınırsa, bu aşiretin her iki devlete de tâbi olmadığı, mevsim nerede olmayı gerektiriyorsa oraya göç ettiğini ifade etmek yanlış olmayacaktır. İncelediğimiz eserde Bayezid Sancağına tabi gösterilmekteyse de (Mehmed Hurşîd Paşa, 1997, s. 262-266) İran'la yapılan müzakerelerde İran tarafı bu ve diğer sorun çıkarıcı aşiretleri kendisine tâbi aşiretlerinden saymıştır.⁴ Bazı Osmanlı belgelerinde ise özellikle sorun çıkarıcı taifelerin “Celali taifesi” şeklinde telakki edilerek İranlı oldukları ifade edilmiştir (BOA, İ.HR., 16-787).

XIX. yüzyılda büyük bir kısmı Bayezid Sancağı ve civarında bulunan Celali aşireti de diğer pek çok Kürt aşiretleri gibi bir takım taifenin bir araya gelmesiyle oluşmuştur. Aşiretin, XIX. yüzyılın sonlarındaki hane sayısına bakıldığında, 1200 hane Osmanlı topraklarında, 880 hane İran topraklarında ve yaklaşık 300 hane Rusya topraklarında olmak üzere toplamda 2380 haneden müteşekkil olduğu anlaşılmaktadır (Karataş & Kul, 2012, s. 346). Sykes (1908, s. 459)'a göre ise bu dönemde Celali aşireti toplamda 4000 haneye sahiptir. Celali aşireti taifeleri, Osmanlı topraklarında buldukları sırada, bilhassa Bayezid Sancağı'nda çok fazla zarara sebep olmuşlardır (Aykun, 1995, s. 26-28). İran topraklarında olup İran hükûmetiyle ters düşen Celali taifeleri Osmanlı topraklarına sığınmaktaydılar. Bu taifeleri takip eden İranlıların Osmanlı hudutlarına girmeleri de iki taraf arasında sorunlara sebep olmaktaydı (BOA, C..HR., 171-8511). Aynı zamanda Bayezid Sancağı'nda bulunan Celali taifelerinden bazı kimselerin bölgeye yakın olan İran toprağı Maku'ya girerek orada zarara sebep olmaları da diğer bir sorun idi (BOA, HR.MKT, 202-58).

⁴ 1843'te yapılan Erzurum Konferansı'nda iki devlet arasında sorunlara sebep olan konuların ele alınması amacıyla Osmanlı Devleti ile İran murahhasları arasında yapılan müzakerelerde her iki taraf da bu dört aşireti mevzu bahis etmiş, kendi tâbiyetlerinde olduklarını ileri sürmüştür (Aykun, 1995, s. 153-168).

Osmanlı topraklarında olan Celali taifeleri Bayezid ve Kars sancaklarının yaylaklarında yaşarken, İran tarafında olanlar kışın Hoy ve Maku kışlaklarında, baharda Abagay (Abgay) yaylaklarında bulunuyorlardı. Rusya topraklarında olanlar ise kış aylarında Revan ve civarında, bahar ve yaz aylarında ise Alakis yaylalarıyla Osmanlı toprağı olan Bayezid Sancağı taraflarında yaşamaktaydılar (Fener, 2015, s. 158).

Kaynaklarda Bayezid Sancağı'nda bulunan aşiretlerden biri olarak gösterilen Zilanlı/Zeylanlı aşiretinin Diyarbakır'dan buraya göç ettiği ifade edilmektedir (Mehmed Hurşid Paşa, 1997, s. 265). 1843-1847 yılları arasında Osmanlı Devleti ile İran arasında yapılan Erzurum Konferansı müzakerelerinde Osmanlı elçisi Enverî Efendi'nin ifadesine bakılırsa, Zilanlı aşireti kesin olarak Osmanlı tebaasındandır (Aykun, 1995, s. 155; BOA, HR.MKT, 29-63). Osmanlı belgelerinde de açıkça Zilanlı aşiretinin aslen Osmanlı tebaasından olduğu vurgulanmaktadır (BOA, HR.MKT, 29-63). Zilanlı aşireti de Celali aşireti gibi birtakım taifelerden oluşmakta, bu taifeler bir arada yaşamayıp kimisi Osmanlı, kimisi İran ve kimisi Rusya tarafında yer almaktaydı (BOA, HAT, 811-37227). Bu aşiret, konar-göçer yapısı sebebiyle bazen mevsimin durumuna bağlı olarak bulunduğu devlet sınırlarından çıkarak diğer devletin sınırlarına geçmiştir.⁵ Kalabalık bir yapıya sahip olması, Zilanlı aşiretini bu devletler nezdinde önemli bir konuma getirmiştir. Nitekim bu devletlerin kendi menfaatleri için Zilanlı aşiretini yanına çekmeye çalıştıklarına dair bilgiler bulunmaktadır (BOA, HAT, 1029-42833).

XIX. yüzyılda Osmanlı-İran sınır bölgelerinde yer alan Zilanlı aşireti mensupları iki devlet arasında gasp ve yağma başta olmak üzere birtakım hadiseler çıkararak sorunlara sebep olmuştur (BOA, HAT, 815-37282). Bunun yanı sıra, Zilanlı Hüseyin Ağa ile oğlu Kasım Ağa'nın Osmanlı Devleti'ne pek çok hizmeti olmuş ve bu hizmetleri karşılığında kendilerine ihsanda bulunulmuştur (Kaya, 2017, s. 2598).⁶ Yüzyılın ortalarında aşiretin, Os-

---

⁵ Mesela, daha önceleri bir Zilanlı taifesi Osmanlı topraklarından çıkarak İran'a gitmiş, daha sonra 1849'da Nuri Ahmed Ağa önderliğinde İran'dan kalkarak Osmanlı toprağı olan Kars'a yerleşmiş, Osmanlı idarecileri de bu taifeye iyi muamelede bulunmuşlardır (BOA, A.}AMD, 13-35). Aynı şekilde Zilanlı Mir aşiretinin eski reisi Ahmed Ağa da taifesiyle birlikte İran'a gitmiş, daha sonra tekrar Osmanlı topraklarına dönmüştür (BOA, (A.}MKT.MVL), 18-34).

⁶ 1852 Ağustosunda Kasım Ağa'ya hizmetlerinden dolayı dördüncü rütbeden Mecidiye Nişanı tevcih edilmiştir (BOA, A.}DVN.MHM, 18-52).

manlı toprakları olan Kars Sancağı ile Kağızman kazasında 940, Rusya'ya tâbi Revan'da 1650, İran'a bağlı Maku'da ise 100 hanesi bulunmaktaydı (Fener, 2015, s. 157).

Haydaranlı ve Sıbki aşiretleri de diğerleri gibi taifelerden oluşmaktaydı. Bu dönemde Haydaranlı aşiretinin toplamı yaklaşık 1150 hane idi (Fener, 2015, s. 153-154; Karataş & Kul, 2012, s. 346). Aslen Diyarbakır Eyaleti'ndeki Meyyafarikin (Silvan) Sancağına bağlı olan Haydaranlı aşireti, önceleri Şikaki aşiretinin bir koluydu. Bir müddet sonra buradan kalkarak Muş, Malazgirt, Erciş ve Van taraflarına gitmiştir. Konar-göçer bir yaşam tarzı süren aşiret, yazın Osmanlı, kışın İran topraklarında bulunmaktaydı.⁷ Sıbki aşireti de diğerleri gibi bazı taifelerden oluşmaktaydı (Fener, 2015, s. 155-156; Karataş & Kul, 2012, s. 346). Sıbki aşiretinin hane sayısı veya nüfusu hakkında kesin bilgiler bulunmamakla beraber, kaynaklarda 550-600 arası haneye sahip olduğu hakkında bilgiler bulunmaktadır (Derviş Paşa, t.y., s. 157; Mehmed Hurşîd Paşa, 1997, s. 264). Sıbki aşiretini diğer üç aşiretten ayıran en önemli özelliği, taifelerinin büyük bir kısmının Yezidi olmasıdır (Mehmed Hurşîd Paşa, 1997, s. 264; Karataş&Kul, 2012, s. 346). Bu iki aşiret de zaman zaman göç etmek ya da işlediği suçlardan dolayı mahkûm olmamak için İran'a kaçıp sığınmıştır (BOA, HAT, 445-22266; BOA, A.}MKT.NZD, 2-41). 1823'te imzalanan Erzurum Anlaşması'nda, Sıbki ve Haydaranlı aşiretinin veya bunlardan herhangi bir taifenin İran tarafına geçmesi durumunda Osmanlı Devleti tarafından menedileceği ve geri döndükleri takdirde kabul edilmeyecekleri ifade edilmiştir.⁸ Fakat bu iki aşiretin bazı taifeleri bu maddenin aleyhinde hareket ederek İran tarafına geçmeye ve daha sonra tekrar Osmanlı tarafına dönmeye devam etmişlerdir (BOA, HAT, 718-34245). Üstelik antlaşmada ifade edilen hükümler

⁷ "...fi'l asl Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye'nin aşayir-i Ekrâdi'ndan olan Haydarî aşireti bir müddet mütamadiden berü Muş ve Malazgird ve Erciş sancaklarında ve bazı seneler dâhi İran memâlikî olan Hoy ve ... sancakların müsata olunub..." (BOA, HAT, 4-105).

⁸ "Beynü'd-devleteyn münaza'-i fiha olan Haydaranlı ve Sebiklü aşiretlerinden el-yevm Devlet-i Aliyye toprağında bulunanlar bu tarafta oldukça İran hudûduna tecavüz ile hasârat ederler ise men' ve terbiyesine serhadân-i Devlet-i Aliyye me'murları taraflarından dikkat olunup eğer tecâvüzî hareketten bunlar ferağat etmez ve serhadân me'murları tarafından takyid olunamaz ise ba'de izin tasahhublarından keff-i yedd oluna ve eğer kendi rıza ve ihtiyarlarıyla yine İran ülkesine geçerler ise Devlet-i Aliyye bunları men' etmeyup ve oltarafa geçtikten sonra tekrar Devlet-i Aliyye topraklarına geçerler ise kat'a tasahhub ve kabul olunmaya..." (*Muahadat Mecmuası*, 1297, s. 3).

iki devlet tarafından da tam olarak yerine getirilmemiştir (Derviş Paşa, t.y., s. 161-162).

2. Seyâhatnâme-i Hudûd'da Aşiretler

2.1. Celali Aşireti

Seyâhatnâme-i Hudûd'da Celali aşiretinin Osmanlı toprağı olan Bayezid Sancağına tâbi olduğu ifade edilmektedir. Burada konar-göçer hayatı yaşayan aşiretin Osmanlı toprakları dışında yaşayan taifelerinden bir kısmı İran ve diğer kısmı Rusya tarafında bulunmaktaydı (Mehmed Hurşid Paşa, 1997, s. 262). Sykes (1908, s. 459) ise bu aşiretin hem konar-göçer ve hem de yerleşik bir yaşam tarzına sahip olduğunu ifade etmektedir. Aşiret, bölgede bulunan diğer aşiretler gibi birtakım taifelere bölünmüştür. Bu taifeler şunlardır: Hâlikânlı, Sâkânlı, Belhkânlı, Mısırkânlı, Banuki, Cenukânlı, Hasan Suranlı ve Kızıl Paşuhlu'dur (Mehmed Hurşid Paşa, 1997, s. 262). Tahkik Komisyonu'nun Osmanlı tarafından baş mümessili olan Derviş Paşa da Celali aşiretinin taifeleriyle ilgili olarak aşağı yukarı aynı bilgileri vermektedir (Derviş Paşa, t.y., s. 160-161). Aşiretin bu şekilde taifelerden meydana gelmesi Osmanlı Devleti ile İran arasında sorunlara sebep olmuştur. Şöyle ki, farklı taifelerden oluşması sebebiyle aşiret toplu olarak bir yerde bulunmamakta, bir kısmı Osmanlı topraklarında iken, diğer bir kısmı İran'da ve hatta bazen Rusya topraklarında yer almaktaydı. 1840'ta İran'dan Osmanlı topraklarına gelen aşiret mensupları Bayezid sancağındaki ahaliye ve iki devlet arasındaki güzergâhı kullanarak ticaret yapan kervanlara zarar vermişlerdir. Zarara sebep olan bu taifenin bir kısmı İran'a teslim edilmiş fakat diğer bir kısmı Bayezid'den Pasin sancağına kadar olan geniş bir coğrafyada yerleşik ahaliye zarar vermeye devam etmiştir (BOA, C..HR., 171-8705). Nitekim Bayezid sancağı mutasarrıfı Mehmed Behlül Paşa'nın ifadesine göre; Bayezid'den harekete geçen Celali aşireti mensupları Kars ve civar köylerdeki ahalinin mallarını gasp etmişlerdir. Bundan dolayı İran'dan gelmiş olan taifelerin geri gönderilmesi gerektiğini hükûmete bildirmiştir (BOA, C..HR., 171-15208). Bu dönemde sadece yerleşik ahali değil, bazen aşiretin kendisi de zarar görmüştür. Nitekim 1814'te sancak mutasarrıfı İbrahim Paşa çevredeki aşiretlerin sürülerini gasp etmiş ve 100'den fazla Celali aşireti mensubunu hapsedirmiştir (Kaya, 2017, s. 2599).

Seyâhatnâme-i Hudûd'da adı geçen taifelerin her birinin hane sayısı ve Osmanlı, İran ve Rusya tarafındaki toplam nüfusları hakkında bilgiler verilmektedir. Bu bilgileri, müellifin 1848-1852 yılları arasındaki müşahedelerine dayalı olarak sunduğunu unutmamamız gerekir. Nitekim zamanla aşiretin hane ve nüfus sayısında artış ya da azalmalar muhakkak ki meydana gelmiştir. Eserde göre, 250'si Osmanlı tarafında, 260'ı İran tarafında ve 40'ı Rusya tarafında bulunmak suretiyle, Halikânlı, toplamda 550 hanelik bir taifedir (Mehmed Hurşid Paşa, 1997, s. 262). Bu durum Halikânlı Taifesi'nin kalabalık bir yapıya sahip olduğunu göstermektedir.

Sâkânlı Taifesi'nin yekûnu, 230'u Osmanlı topraklarında, 200'ü İran'da ve 50'si Rusya tarafında olmak üzere 480 haneyi bulurken; Belhkânlı Taifesi toplamda 560 hane olup 250'si Osmanlı tarafında, 150'si İran'da ve 160'ı Rusya topraklarında bulunmaktadır. Eserde Mısırkânlı ve Banuki taifelerinin hane sayıları bir arada gösterilmektedir. Her iki taife Osmanlı'da 30, İran'da 110, Rusya'da 20 hane olmak üzere toplamda 160 haneden oluşmaktadır. Cenukânlı Taifesi toplamda 200 hane olup tamamı Osmanlı tarafında bulunmaktadır. 240 hane olan Hasan Suranlı Taifesi'nin 200 hanesi Osmanlı, 10'u İran ve 30'u Rusya tarafında yer almaktadır. Bu taifelerden sonuncusu olan ve Rusya tarafında hanesi olmayan Kızıl Paşuhlu Taifesi 190 haneden müteşekkil olup, bunların 40'ı Osmanlı tarafında, kalan 150'si ise sınıra yakın İran tarafında bulunmaktadır (Mehmed Hurşid Paşa, 1997, s. 262). Derviş Paşa ise -birkaçı dışında-taifelerin hane sayıları bakımından farklı bir tablo sunmaktadır. Ona göre; taifelerin çoğu Osmanlı, İran ve Rusya topraklarında olmak üzere üç farklı ülkede ve bu ülkelerde de farklı bölgelerde yaşamaktadır. Halikânlı 480, Sâkânlı 550, Belhkânlı 560, Cenukânlı 200, Hasan Suranlı 240, Kızıl Paşuhlu 190 haneden müteşekkildir. Derviş Paşa ayrıca Hurşid Paşa'nın bir arada gösterdiği Mısırkânlı ve Banuki taifelerinin hane sayılarını ayrı ayrı göstermektedir; Mısırkânlı 160, Banuki ise 120 haneden oluşan Celali taifeleridir (Derviş Paşa, t.y., s. 160-161).

Bu bilgilerden yola çıkarak, aşiretin, büyük kısmı Bayezid Sancağı'nda olan 1.200 hanesinin Osmanlı topraklarında, 880 hanesinin İran topraklarında ve kalan 300 hanenin de Rusya topraklarında olduğu ortaya çıkmaktadır. Ayrıca, verilen bilgilerden, aşiretin konar-göçer bir yapıya sahip olduğu ve her bir taifenin de kendi içinde bir bütünlük sağlayamayıp üç devletin topraklarında dağınık bir halde yaşadıkları anlaşılmaktadır. Aşire-

tin taifelerinden hane bakımından en büyük olanı Belhkânlı ve ardından on hane kadar farkla Hâlikânlı Taifesi'dir. Derviş Paşa'ya göre ise Belhkânlı ile Hâlikânlı Taifeleri arasında seksen hane fark vardır (Derviş Paşa, t.y., s. 160-161). En küçük olanı ise bir arada verilen ve toplamı 160 hane olan Mısırkânlı ve Banuki taifeleridir.

Eserde verilen bilgilerden, XIX. yüzyılın ortalarında Celali aşiretinin toplamda 2.380 haneden mürekkep olduğu görülmektedir. Eserde hane sayısı hakkında bu şekilde kesin bilgiler verilirken nüfus, daha doğrusu demografik yapı hakkında kesin bir bilgi verilmemektedir. Fakat her bir hanenin ortalama dört-beş kişiden oluştuğu düşünülürse, aşiretin ortalama 10.000 ile 12.000 arasında değişen bir nüfusa sahip olduğu öne sürülebilir. Derviş Paşa'nın verdiği rakamlarla da nüfus aşağı yukarı aynı hesaplanmaktadır.

Osmanlı topraklarında yer alan taifeler kış mevsimlerinde Bayezid Sancağı, Tanbat Mağaraları, Hamur⁹ Kazası ve Kars Sancağına bağlı Gövoğlu ve civardaki kazalarda yaşamakta, yaz mevsimlerinde ise Bayezid Sancağına yakın Kazlugöl adlı yer ile Ebgay sahrasının kuzey kesimlerindeki Aladağ'da ve yine Kars'a bağlı bazı yerlerde bulunmaktadır. İran tarafında yer alan Celali aşireti taifeleri kış mevsimlerinde Maku ile Makü ve Bayezid yakınlarındaki Akgöl denilen yerde, yaz mevsimlerinde ise Van Sancağına bağlı Ebgay denilen bölgenin yaylaklarında yaşamaktadırlar. Rusya tarafına geçmiş olanlar ise kış ve yaz mevsimlerinde Revan'a bağlı Elâgez ile Revan ve Bayezid Sancağı arasında yer alan Pirli ve Mâm Zeydi adlı bölgeler arasında mevsimin uygun gördüğü yerlere göç edip dururlardı (Mehmed Hurşid Paşa, 1997, s. 262-263). Aşiretin çoğunlukla taifeler halinde kışlak ve yaylak için farklı yerlere göç ettiği hususunda Derviş Paşa da aynı bilgileri vermektedir. Bu meselede sadece yer adlarında bazı ufak farklılıklar göze çarpmaktadır (Derviş Paşa, t.y., s. 161).

Görüldüğü üzere Celali aşireti taifeleri ne bir bütünlüğe sahiplerdi ne de belli bir yerde bir araya gelebilmişlerdi. Konar-göçer bir yaşam tarzına sahip olmaları sebebiyle belli bir yerde meskûn olmayıp yıl içinde farklı yerlerde bulunmaları gayet tabiidir. Fakat burada dikkat edilmesi gereken husus, taifelerin, mevsimin gerekliliklerine göre, genelde üç devletin de

---

⁹ Diğer adı Patnos olan Hamur Kazası, bugünkü Van sınırları içerisinde yer almaktadır. 1845'te kaza haline getirilip Erzurum Eyâleti'ne tabi Bayezid Sancağına bağlanmıştır (Sezen, 2006, s. 219).

topraklarında bulunuyor olmalarıdır. Yukarıda, taifelerden İran tarafında bulunanlardan bazılarının yaz mevsiminde göç ederek Van Sancağına bağlı yaylaklara geldikleri ifade edilmişti. Bu durum, Celali aşiretinden bazı taifelerin yaylak ve kışlak için yer değiştirmekle kalmayıp devlet değiştirdiklerini de göstermektedir. Örneğin; Mehmed Hurşîd Paşa'nın komisyon görevlisi olarak bölgede müşahadelerde bulunduğu bir sırada İran tarafından gelen bazı Celali taifeleri Bayezid Sancağına yerleşmişlerdir (BOA, A.}AMD, 24-63; BOA, A.}MKT.UM., 21-9).

Mevsime bağlı olarak yapılan yer değiştirme meselesi Osmanlı Devleti ile İran'ı defalarca karşı karşıya getirmiştir. Gasp, yağma, adam kaçırma, yaralama ve öldürme gibi hususlar sadece Osmanlı Devleti'nin değil, İran'ın da uğraşmak zorunda kaldığı meselelerden olmuştur (BOA, HR.MKT., 202-58). Aslında bu durum hem Osmanlı hem de diğer devletlerin bu aşiretin vergiye tâbi tutulması hususunda sorunlar yaşadıklarını göstermektedir. Yazın vergi toplanılan fakat kışın yerinde olmayıp başka bir devletin topraklarına göç etmiş bulunan bir aşiret veya aşiret taifesinden vergi almanın zorluğu elbette devletleri uğraştıran sorunlar olmuştur. Bunun yanı sıra, gidiş geliş sırasında yerleşik ahaliye verdikleri zararlar da hesaba katılırsa, aşiretin veya taifelerinden herhangi birinin ortaya çıkardığı sorunlar daha iyi anlaşılır (BOA, C..HR., 171-8507). Eylül 1849'da Osmanlı Devleti tarafından verilen bir mazbatayla o yıl içinde Celali aşiretinin asker göndermekten muaf tutulması belki de bu zorluklardan dolayı alınan bir karardır (BOA, A.}MKT.MLV, 19-68).

Osmanlı Devleti ile İran arasındaki münasebetlerde önemli bir yere sahip olan Celali aşireti kalabalık bir yapıya sahip olması sebebiyle iki tarafın da ihtiyaç duyduğu bir aşiret olmuştur. Şöyle ki, İran'ın Osmanlı Devleti'nden ele geçirdiği Yarımkaya, Şikeftahlı, Kuluşkan, Dikme, Kozlu ve Seleb adlı nahiyelerin yeniden Osmanlı topraklarına katılması için yapılan girişimlerde Celali aşiretinin en kalabalık taifesi olan Belhkanlı (Belhiki) taifesinin büyük yardımları olmuş ve bu sayede adı geçen yerler yeniden Osmanlı topraklarına katılmıştır (Mehmed Hurşîd Paşa, 1300, s. 38-39).

2.2. Zılanlı Aşireti

Celali ve diğer aşiretler gibi birtakım taifelerden oluşan Zılanlı aşiretinin taifeleri şunlardır: Redikânlı, Eyleyanlı, Aliyanlı, Dilhıranlı, Kürdikânlı,

Kelturanlı, Şeyh Bızınî, Cemaledinli, Bizkânlı, Süveydanlı, Birikânlı, Karaçorlu, Milliyan veya Millivan, Azizi, Çekemanlı, Matanlı, Salanlı, Karahacılar ve Hazekânlı (Mehmed Hurşîd Paşa, 1997, s. 264). Hurşîd Paşa ile aynı komisyonda yer alan Derviş Paşa son taifenin adını Karakânlı olarak vermekle birlikte, diğer taifeleri aynı şekilde göstermektedir (Derviş Paşa, t.y., s. 158-159).

Eserde Zılanlı aşiretinin kökeni hakkında şu bilgilere yer verilmektedir: Aşiret hakkında bilgi sahibi olan birinin rivayet ettiğine göre, Zılanlı aşireti bir zamanlar Diyarbakır taraflarında meskûn iken daha sonraları buradan kalkarak Erzurum ve Kars eyaletlerine gelip yerleşmiştir. Zamanla nüfusları iyice çoğalıp da bu bölgelerdeki yaylak ve kışlaklar kendilerine kâfi gelmeyince aşiretin bir kısmı Revan taraflarına göç etmek zorunda kalmıştır. Böylece iki kola bölünen aşiretin Revan taraflarında olan kısmı, bu bölge Ruslar tarafından ele geçirilince, aşiret ağası Zılanlı Hüseyin Ağa ve ahalisi bunların hükmü altına girmek istemeyerek tekrar göç etmek zorunda kalmış ve buradan kalkarak Osmanlı hâkimiyetinde bulunan Bayezid Sancağına gelerek bölgeyi mesken tutmuştur. Burada yaklaşık bir buçuk sene geçirdikten sonra yine Rusların harekete geçmesi üzerine, Hüseyin Ağa maiyetini ve ahalisini alarak İran hâkimiyetindeki Hoy'a geçmiş ve yaklaşık altı-yedi yıl boyunca Hoy civarındaki Karini adlı yerde ikamet etmiştir (Mehmed Hurşîd Paşa, 1997, s. 265).

Zılanlı aşireti Karini'de meskûn iken Erzurum valisi Hacı Kâmilî Paşa tarafından Kars'a nakledilmek istenmiş fakat bunu öğrenen ve önemli bir aşiretini kaybetmek istemeyen İranlılar, o taraflarda bulunan aşiretin ağalığını yapan Hüseyin Ağa'nın oğlu Kasım Ağa ve maiyeti ile Hüseyin Ağa'nın bir zevcesini rehin alarak Hoy'da göz hapsinde tutmuşlardır. Buna rağmen Hüseyin Ağa'nın Kars'taki Kağızman kazasına gelip yerleşmesi üzerine İranlılar Kasım Ağa'yı Tahran'a, oradan da Luristan'a götürmüşlerdir (Mehmed Hurşîd Paşa, 1997, s. 265). Zılanlı Hüseyin Ağa, Osmanlı topraklarına geldikten sonra devlete pek çok hizmette bulunmuştur. Osmanlı Devleti de Hüseyin Ağa'nın sadakatinden emin olarak bazı görevleri uhdesine vermiştir. 1842'de İran'dan gelen bazı aşiretler Malazgirt ve Eleşkirt kazalarından çok sayıda hayvan ve malı gasp ederek İran'a götürmüşlerdir. Osmanlı hükûmeti malların iadesi için Hüseyin Ağa'yı görevlendirmiştir (Kaya, 2017, s. 2598).

Kasım Ağa Luristan'da beş-altı sene kadar göz hapsinde kalmıştır. Bu sırada Hüseyin Ağa Kağızman'da vefat edince, İranlılar fırsattan istifade ederek Kasım Ağa'yı Luristan'dan Tahran'a getirmiş ve burada çok iyi ağırılarak Kars ve civarında kalan aşireti geri getirmesi karşılığında ziyadesiyle mükâfatlandıracaklarını bildirmişlerdir. Kasım Ağa, bu vaatler üzerine, İranlıları tatmin etmeyi de hesaplayarak, Maku'da kalan ailesini, akrabalarını, ahalisini ve babasının zevcesini kurtarmak için Kars ve civarında bulunan akrabaları ve aşiretten yüz hane kadarını yanına alarak Hoy taraflarına getirip yerleştirmiştir. Burada bir kış mevsimi geçirdikten ve İranlıların da isteğini yerine getirdikten sonra kendisinin ve babasının maiyetini yanına alarak aşiretiyle beraber Osmanlı topraklarına geçerek Bayezid Sancağına yerleşmiştir (Mehmed Hurşid Paşa, 1997, s. 265).

Kasım Ağa, aşiretiyle beraber Bayezid'e gelip yerleştiği sırada, Anadolu'da bulunan Osmanlı ordusu serdarı Reşid Paşa ve Erzurum valisi Hamdi Paşa'nın bazı uygunsuz hareketlerini Osmanlı hükûmetine bildirmesi üzerine bu ikisiyle ters düşmüş ve İstanbul'a çağırılmıştır. Burada yapılan tahkikat neticesinde bir kabahati olmadığı anlaşılınca tekrar aşiretinin başına geçmesine müsaade edilerek Bayezid'e gönderilmiştir. Buradan Kağızman'a giden Kasım Ağa, 1852 yılından itibaren Osmanlı Devleti'ne hizmet etmiş (Mehmed Hurşid Paşa, 1997, s. 265) ve bu hizmetleri karşılığında Osmanlı hükûmeti tarafından kendisine dördüncü rütbeden Mecidiye Nişanı verilmiştir (BOA, A.}DVN.MHM, 18-52; A.}MKT.MHM, 97-25; A.}AMD, 69-18).

XIX. yüzyılın ortalarında Kasım Ağa'nın tâbiyetinde bulunan Zilanlı aşiretinin beş yüz hanesi Osmanlı topraklarındaki Kars Sancağı'nda bulunurken, bunun tam iki misli olan yaklaşık bin hanesi Rusya tarafında, Revan'da bulunmaktaydı. Revan'da bulunan Zilanlı aşiretinin bir kısmı yazın Peyirlü, Mam Zeydi ve Sineki yaylaklarında, bunlardan az olan diğer bir kısmı Revan'a bağlı Elâgez yaylaklarında hayatını sürdürmekteydi. Birikânlı taifesinden yaklaşık yüz elli hane İran taraflarında bulunmakta, kışın Maku taraflarındaki kışlaklarda, yazın ise Ebgay taraflarındaki yaylaklarda geçirmekteydi (Derviş Paşa, t.y., s. 158-159; Mehmed Hurşid Paşa, 1997, s. 265-266). Bir rivayete göre Osmanlı'daki beş yüz, Rusya'daki bin ve İran'daki yüz elli haneye ilaveten Zilanlı aşiretinin yaklaşık bin hanesi daha bulunmaktaydı. Yine bir başka rivayete göre sadece Bayezid Sancağı'nda iki bin kadar Zilanlı hanesi mevcut idi (Mehmed Hurşid Paşa, 1997, s. 266).

İlk verilen bilgilere göre, yani Rusya'da 1.000, Osmanlı'da 500, İran'da 150 olmak üzere aşiretin toplam hane sayısı 1.650'dir. Bu arada şuna da dikkat etmek gerekir ki, bu sayılar muhtemelen belli bir sayıya ulaşması için yuvarlak bir hesapla verilmiştir. Buna göre, yukarıda uyguladığımız hesaplamaya tâbi tutarsak, yani her hanenin ortalama dört-beş kişiden oluştuğunu düşünürsek, Zilanlı aşiretinin toplam nüfusu 7.000-8.000 arasında değişiklik göstermektedir. İkinci rivayeti de eklersek, yani hane sayısını 1.000 kadar artırırsak, 12.000-13.000 arasında bir nüfusa sahip olduğu görülür. Son rivayet doğruysa, yani sadece Bayezid sancağında 2.000 hane varsa, aşiretin toplam nüfusu 25.000-30.000'e kadar çıkar. Aşiretin taifeleri hakkında küçük farklılıklar dışında aynı bilgileri veren Derviş Paşa, hane bakımından pek fazla bilgi vermemektedir. Derviş Paşa, hane hakkında bilgi verirken konu hakkında bilgi sahibi birine ulaşamadığından aşiretin hane sayısını tam olarak tespit edemediğini ifade etmektedir (Derviş Paşa, t.y., s. 159). Bu bilgiler ışığında Zilanlı aşiretinin hane ve tahmini nüfusu hakkında kesin bir saptamada bulunmak zor görünmektedir.

Bayezid ve Kars taraflarında buldukları belirtilen Zilanlı aşireti Kürt kökenli olup aşiret mensuplarından bazıları Türkçe ve Farsçayı bilmekteydi. Yukarıda belirtilen taifeler dışında Zilanlı aşiretine tâbi Ay Rumeli isimli bir başka taife daha vardır. Bu taife de eskiden Diyarbakır taraflarında yerleşik iken, daha sonraları Revan'a ve buradan kalkarak Bayezid Sancağı'nın Karakilise adlı nahiyesine gelmiştir. Bu taife bekçilikle iştiğal etmektedir. Geri kalan taifeler ve diğer Kürt aşiretleri ekseriyetle koyun, at ve kısrak beslemekte, sanat ve ticaretleri de hayvancılık doğrultusunda şekillenmekteydi. Bunların bir kısmı ise hırsızlıkla geçimini sağlamaktaydı (Mehmed Hurşîd Paşa, 1997, s. 265). Zilanlı aşireti Osmanlı Devleti'nde pek fazla sorun çıkarmamıştır. Aksine, Osmanlı yetkililerinin aşireti zor durumda bıraktıkları görülmektedir. Osmanlı arşivlerinde bu mesele hakkında pek çok bilgi bulunmaktadır. Mesela Kars müftüsü ve adamları Zilanlı aşiretine karşı uygunsuz hareketlerde bulunmuşlar, durumun öğrenilmesi üzerine müftü ve adamları sürgün edilmişlerdir (BOA, A.}DVN.SMHM.d, 115-3001). Zilanlı aşiretine karşı bazen bizzat idareciler de olumsuz hareketlerde bulunmuşlardır. 1814'te Bayezid Sancağı mutasarrıfı İbrahim Paşa Zilanlı aşiretinin üzerine asker göndererek 6.000 kadar küçükbaş, 5.000 kadar büyükbaş hayvanlarını gasp etmiştir (Kaya, 2017, s. 2599).

2.3. Haydaranlı Aşireti

Seyâhatnâme-i Hudûd'da Haydaranlı aşireti hakkında pek fazla bilgi bulunmamakta fakat aşireti oluşturan taifeler ve toplam hane sayısı gibi temel verilere yer verilmektedir. Buna göre; Haydaranlı aşireti, Âdemanlı, Şeyh Hasenan, Mârhori veya Marahori, Hamdikânlı, Dürtuyî, Âkubî ve Hilekkî adlı taifelerden oluşmaktaydı (Mehmed Hurşîd Paşa, 1997, s. 263). Derviş Paşa ise bu hususta farklı bilgiler vermektedir. Ona göre Haydaranlı aşireti bazı asıl taifelerden, bu taifelerin bazıları da oymaklardan oluşmaktaydı. Aşiretin asıl taifeleri; Halikânlı (Halki), Bişmiyan, Laçkiyan, Dartopiyan, Süran Akoyan, Âsiyan, Seçarekyan, Şeyh Hasenan, Hamdikânlı ve İdmanlı idi. Bunlardan Hamdikânlı tairesi Atmankân, Male Meyre, Marahori ve Benuşetekân oymaklarından, İdmanlı tairesi ise Huveydanlı, Kalikân, Mikâilyan, Meru'ıyan, Yekran, Za'tuviyan, Asikân, Şeyhkân, Caferiyan, Şemsikân, Baduiyan, Kasikan ve Tacduyan oymaklarından müteşekkildi (Derviş Paşa, t.y., s. 154-155).

Aşiretin Âdemanlı, Hamdikânlı, Mârhori ve Âkubî taifelerinden birer adet olmak üzere toplamda 400 kadar hane, yaz ve kış aylarında Bayezid Sancağı'nda bulunmakta, 600 kadar hane ise Van ve Erciş kazalarında yer almaktaydı. Bunlar dışında yukarıda isimleri geçen taifelerin her birinden olmak üzere yaklaşık 150 hane Haydar Ağa adlı aşiret ileri gelenlerinden birinin reisliğinde İran tarafında yer almaktaydı. Bu son grup kış aylarında Hoy civarındaki Karini'ye, yaz aylarında ise Ebgay'a göç ederek hayatını idame ettirmeye çalışmaktaydı. Bu grubun bir diğer farklı yanı, bazen Osmanlı, bazen İran topraklarına göç ederek gittiği yerde hâkim olan devletin tabiiyetine girmesidir (Mehmed Hurşîd Paşa, 1997, s. 263). Derviş Paşa (t.y., s. 156) da Haydaranlı aşireti taife ve oymaklarının bir kısmının Osmanlı, bir kısmının da İran topraklarında yaşadıklarını ifade etmektedir.

Yukarıda verilen bilgilere göre, Haydaranlı aşireti, 1.000'i Osmanlı ve 150'si İran topraklarında olmak üzere toplamda 1.150 haneden müteşekkildir. Derviş Paşa ise hane sayısını 2000 olarak vermektedir (Derviş Paşa, t.y., s. 155). Hurşîd Paşa'nın verdiği bilgileri baz alırsak Haydaranlı aşiretinin bu dönemde nüfusu yaklaşık 5.000-6.000 arasında değişmektedir. Fakat Derviş Paşa'nın verdiği bilgileri dikkate alırsak aşiretin nüfusu daha fazla olup yaklaşık 8.000-10.000 civarındadır. Eserde verilen bilgilerden, Haydaranlı aşiretinin Osmanlı topraklarında yaşayan taifelerinin büyük bir kısmının Van ve Erciş'te yer aldığı da anlaşılmaktadır. Hâlbuki Mehmed

Hurşid Paşa -kendi ifadesine göre- bu bölgelere gitmemiştir. Bu durum müellifin bu bilgileri rivayet yoluyla veya o bölgede konu hakkında bilgi sahibi olan birinden almış olabileceğini göstermektedir.

Haydaranlı aşireti de diğer aşiretler gibi yerleşik ahaliye sorun çıkarmıştır (BOA, HR.MKT, 253-85). Fakat mutasarrıfların da aşirete zarar verdikleri olmuştur. Mesela 1804'te Bayezid mutasarrıfı Mahmud Paşa, Haydaranlı aşireti ile bölgedeki diğer aşiretlere karşı harekete geçerek yüklü miktarda mal ve hayvanlarını gasp etmiştir (BOA, C..DH.), 24-1196). Benzer şekilde Muş mutasarrıfı da Temmuz 1833'te Haydaranlı aşiretinden yüklü miktarda para almıştır (BOA, HAT, 625-30883; 722-34418; 790-36880). Aşiretlerin kendi aralarında yaşadıkları sorunlar da Osmanlı Devleti'ni meşgul etmiştir. Diğer aşiretlerle olan kavgalarının önlenmesi için Osmanlı Devleti tarafından Haydaranlı aşiretinin diğer aşiretlerden uzak bir yere iskânı meselesiyle alakadar olunmuştur (BOA, A.}MKT, 149-46; İ..MSM., 52-1345; İ..MVL., 132-3551; A.}MKT.MVL, 12-66). Haydaranlı mensupları sadece Osmanlı ahalisine değil, İranlılara da zarar vermişlerdir. İran tarafında meskûn olanların orada çıkardıkları sorunlar bir yana, Osmanlı idaresinde yaşayanların İran tarafına geçerek ahaliye zarar vermesi iki taraf arasında sorunlara sebep olmuştur (BOA, HR.SYS, 2931-95). İki tarafın birbirlerine verdikleri zararların yanı sıra, aşiretin bazen Osmanlılara yardımları da olmuştur. Mesela Ekim 1833'te eski Muş mutasarrıfı Emin Paşa, Diyarbakır Eyaleti'ne tâbi Atak kazasının yerel beyleriyle birlikte Muş Sancağına bağlı Bogılan/Büğülen kazasına karşı saldırıda bulununca, Muş mutasarrıfı Hüseyin Paşa Haydaranlı ve Hasenanlı aşiretlerinden yardım alarak mukabelede bulunmuş ve Emin Paşa ile adamlarını mağlup etmiştir (BOA, HAT, 446-22291). Ayrıca Haydaranlı aşiretini kendi tâbiyetinde tutma meselesi de iki devletin önem verdiği bir husus olmuştur (BOA, HAT, 789-36774; İ..HR., 56-2606; İ..MVL., 323-13765).

2.4. Sıbki Aşireti

Sıbki aşireti de tıpkı diğerleri gibi birtakım taifelerden meydana gelmektedir. Toplamda on sekiz adet olan bu taifeler şunlardır: Mikatilli, İsa Dezanlı, Botıyanlı, Şemsiki, Killeyi, Çilanili, Birimi, Mânikânlı, Mame Zeydi, Piyrehal, Dereceki, Hüseyinî, Hâl Hüseyini, Mirankî, Sitorki ya da Siturki, Buhalo ya da Buhalu, Piyrebâd, Mala Atey (Mehmed Hurşid Paşa, 1997,

s. 263). Hurşîd Paşa'nın isimlerini verdiği bu taifeler -yazım farklılıkları dışında- Dervîş Paşa tarafından da teyit edilmektedir (Dervîş Paşa, t.y., s. 156-157).

Sıbki aşiretini diğer aşiretlerden ayıran özellik, aşireti meydana getiren taifelerden büyük bir kısmının Yezidî olmasıdır. Mikatilli, İsa Dezanlı, Botıyanlı, Şemsiki, Killeyni, Çılanili, Manikânlı, Mame Zeydî, Piyrehal, Dereceki, Hasiynî, Miranki, Sitorki ve Buhalo taifeleri Yezidîdirler. Male Atey taifesinin Yezidî mi yoksa Müslim mi olduğu hakkında bilgi bulunmamasına, geri kalan birkaç taifenin ise Müslim olduğu bilinmektedir (Mehmed Hurşîd Paşa, 1997, s. 263).

Hurşîd Paşa'nın belirttiğine göre, Sıbki aşireti iki farklı inanca mensup fakat aynı ırktan olan taifelerden oluşmaktadır. Aşiretin hangi taifesinin hangi ırktan olduğu hakkında bilgi edinmek için bir takım araştırmalar yapılmışsa da konuya vâkıf bir kimse bulunmadığı için kesin bir sonuca ulaşılamamıştır (Mehmed Hurşîd Paşa, 1997, s. 263-264). Sıbki aşireti hakkında Hurşîd Paşa ile aşağı yukarı aynı bilgileri veren Dervîş Paşa, aşiretin dinî inancı hakkında herhangi bir bilgi vermemektedir. Bu taifelerin hepsinin daha önce Yezidî olduğu, bazılarının sonradan Müslim olmayı tercih ettiği muhtemeldir. Dervîş Paşa (t.y., s. 157) aşiretin Osmanlı, İran ve Rusya topraklarında hanelerinin bulunduğunu ifade etmekle iktifa ederken, Hurşîd Paşa bu hususta daha ayrıntılı bilgiler vermektedir: Aşiretin 250 hanesi yaz ve kış aylarında Bayezid Sancağı'ndaki Eleşkirt kazasına bağlı Ayıntab nahiyesinde, 300 hanesi Rusya topraklarında bulunmaktadır. Rusya tarafındakiler kış aylarında Revan'daki kışlaklarda, yaz aylarında yine Revan'a bağlı Elâgez yaylaklarında yaşamaktadır. Birkaç yıl önce iki üç kadar Sıbki hanesi İran topraklarına geçerek Makû'de yaşamaya başlamıştır (Mehmed Hurşîd Paşa, 1997, s. 263-264).

Bu bilgilerden yola çıkarak aşiretin büyük bir kısmının Yezidî olduğu anlaşılmaktadır. Bunun yanı sıra, hane sayısı olarak verilen rakamlar doğru ise, 550-600 arası bir hane olduğu ve bunun da 2.000-3.000 arası bir nüfusa tekabül ettiği kuvvetle muhtemeldir. Şunun da altını çizmek gerekir ki, diğer aşiretlerin taifeleri Sıbki aşiretine oranla daha az olmasına rağmen hane ve nüfus bakımından daha kalabalık yapılara sahiptirler. Hâlbuki taifeleri daha çok olan Sıbki aşiretinin nüfus bakımından da daha kalabalık olması gerekmektedir. Eğer tahminimiz doğruysa, müellif ya eksik bilgiler edinmiş ya müşahedelerini tam olarak yapmamış, ya da herhangi başka bir

sebepten dolayı aşiretin diğer kısımları hakkında eserinde bilgi vermemiştir. Derviş Paşa (t.y., s. 157) bu duruma açıklık getirmektedir: “Sıbki aşireti hane miktarı hakkında kesin bilgilere sahip bir kimseye denk gelinemediği için bilinenlerin verilmesiyle iktifa edildi”. O sırada aşiretin bir kısmının İran topraklarında olduğu ve bu sebepten dolayı Paşa'nın hane sayısı olarak sadece Osmanlı ve Rusya topraklarında olanlardan haberdar olarak buna göre bilgi vermiş olması da muhtemeldir. Nitekim diğer aşiretler hakkında bilgi verilirken İran tarafında olanlardan da bahis açılmış fakat Sıbki aşiretinin İran'da olan kısmı hakkında herhangi bir bilgi verilmemiştir.

Osmanlı-İran sınır bölgelerinde sürekli yer değiştiren Sıbki aşiretini tâbiyetinde tutma meselesi Osmanlı Devleti'nin önem verdiği bir konu olmuştur. Bunun için İran'dan gelen veya bir yerden başka bir yere göç eden Sıbki taifelerinin uygun bir mevkie iskân ettirilmesi hususuna ihtimam gösterilmiş ve bu aşiretin İran tarafına geçmesine engel olunmaya çalışılmıştır (BOA, HAT, 718- 34245; A.}MKT.MHM., 91-59).

3. Sonuç

Mehmed Hurşid Paşa'nın 1848-1852 yılları arasında bizzat gezerek gördüğü yerleri, aşiretleri, olayları ve diğer hususları anlattığı *Seyâhatnâme-i Hudûd* adlı eserinde Bayezid Sancağına tabi gösterilen Celali, Zilanlı, Haydaranlı ve Sıbki aşiretleri Ekrad taifelerinden olup çoğunluğu konar-göçer bir hayat sürmüştür. Osmanlı-İran sınırlarında bulunan bu aşiretler, zamanın ve mevsimin şartlarına göre bir o tarafa bir bu tarafa geçmişler, Rusya'nın Revan ve civarını ele geçirmesinden sonra bir kısmı konar-göçer yaşam tarzının gerekliliğine uygun olarak Rusya topraklarına geçmiştir. Rusya'nın aşiretlerin yaşadığı bölgelere doğru nüfuzunu genişletmesi hem Osmanlı ve hem de İran açısından yeni sorunlara sebep olmuştur. Nitekim bu döneme kadar aşiretlerin konar göçer olmaları hasebiyle Osmanlı ve İran arasında çıkardıkları sorunlara bu dönemden itibaren Rusya da dâhil olmaya başlamıştır.

Yaylak ve kışlak için yıl içinde göç eden bu aşiretler farklı taifelerden meydana gelmişlerdir. Çoğunluğu Müslüman olan bu aşiret taifelerinden bazıları Yezidi'dir. Eserde sadece Zilanlı aşiretinin aslen Diyarbakır'da meskûn iken daha sonraları buradan kalkarak Doğu'ya doğru; Bayezid, Van ve Kars'a ve buralara bağlı kaza ve nahiyelere geldiği söylenmekte,

diğerleri hakkında aslında hangi topraklarda, hangi devletin tâbiyetinde olduğuna dair herhangi bir bilgi verilmemektedir. Bu da Osmanlı Devleti ile İran arasında sıklıkla tartışma ve sorun kaynağı olan bu aşiretlerin aslında hangi devlete tâbi oldukları ve hangisinden yana bir tavır takındıkları meselesini karanlıkta bırakmaktadır. Fakat adı geçen aşiretlerin taifeleri, hane sayıları, tahmini nüfusları, nerelerde meskûn oldukları hakkında bilgi sahibi olmak mümkündür. Ayrıca bazılarının dinî yapısını da öğrenebilmekteyiz. Nitekim Sıbki aşireti taifelerinden büyük çoğunluğun Yezidî, küçük bir kısmının Müslüman olduğu ortaya çıkmaktadır.

Tüm bunlara ilaveten, müellifin bizzat gezip gördüğü durum hakkında bilgi vermesi eserin kıymetini artıran hususlardandır. Nitekim müellifin kendisinin de belirttiği üzere, aşiretler ve diğer meseleler hakkında genelde bizzat gördüklerini anlatırken, eksik veya pek bilinmeyen hususlarda konuya vâkıf kişilerden bilgi edinmeye çalışmıştır.

Beyan

Bu makale etik kurul kararından muafır. Çalışmada katılımcı bulunmamaktadır. Çalışma için herhangi bir kurum veya projeden mali destek alınmamıştır. Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır. Telif hakkına sebep olacak bir materyal kullanılmamıştır.

Disclosure

The article is exempt from the Ethics Committee Decision. There are no participants. The author received no financial support from any institution and there's no conflict of interest. No material subject to copyright is included.

Kaynakça

- Aygun, İ. (1995). *Erzurum konferansı (1843-1847) ve Osmanlı-İran hudut antlaşması*, (Kayıt No: 42643), [Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi]. YÖK Tez Merkezi.
- BOA, Bâb-ı Âsâfi Divan-ı Hümâyun Mühimme Kalemi (A.}DVN.MHM.), 18-52.
- BOA, Cevdet Dahiliye (C..DH.), 24-1196.
- BOA, Cevdet Hariciye (C..HR.), 171-8507; 171-8511; 171-15208.
- BOA, Divan-ı Hümâyun Sicillatı Mühimme Defterleri (A.}DVNSMHM.d...), 115-3001.
- BOA, Hariciye Nezareti Mektûbî Kalemi Evrâkı, (HR.MKT.), 29-63; 202-58; 253-85.
- BOA, Hariciye Nezareti Siyasi Kısmı Belgeleri (HR.SYS.), 2931-95; 2931-104.
- BOA, Hatt-ı Hümâyun (HAT), 4-105; 445-22266; 446-22291; 625-30883; 718-34245; 722-34418; 789-36774; 790-36808; 811-37227; 815-37282; 901-39612; 1029-42833; 1315-51269.
- BOA, İrade Hariciye (İ..HR.), 16-787; 56-2606; 68-3297.
- BOA, İrade Meclis-i Vâlâ (İ..MVL.), 132-3551; 323-13765.
- BOA, İrade Mesail-i Mühimme (İ..MSM.), 52-1345.
- BOA, Meclis-i Vâlâ (MVL), 253-86.
- BOA, Mektûbî Kalemi Nezaret ve Devair Evrâkı (A.}MKT.NZD.), 2-41.
- BOA, Sadâret Divan-ı Hümâyun Mühimme Kalemi Evrâkı (A.}DVN.MHM), 18-52.
- BOA, Sadâret Kektûbî Kalemi Umum Vilayet Evrâkı (A.}MKT.UM.), 21-9.
- BOA, Sadâret Mektûbî Kalemi Evrâkı (A.}MKT.), 149-46.
- BOA, Sadâret Mektûbî Kalemi Meclis-i Vâlâ Evrâkı (A.}MKT.MVL), 12-66; 18-34; 19-68.
- BOA, Sadâret Mektûbî Kalemi Mühimme Evrâkı (A.}MKT.MHM.), 91-59; 97-25.

- Derviş Paşa, (t.y). *Tahdid-i Hudud-i İraniyye*, İBB Atatürk Kitaplığı.
- Fener, A. (2015). *Hadd-i hudud-ı saltanat-ı seniyye: Derviş Paşa'nın Tahdid-i Hudud-ı İraniye adlı eseri ışığında Osmanlı-İran sınırı*, (Kayıt No.429346), [Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Medeniyet Üniversitesi]. YÖK Tez Merkezi.
- Halaçoğlu, Y. (1991). Aşiret, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 4(9), Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Halaçoğlu, Y. (2009). *Anadolu'da aşiretler, cemaatler, oymaklar (1453-1650)*, C. 1, Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Karataş, Y., & Kul, E. (2012). XIX. yüzyılın sonlarında Bayezid Sancağı'ndaki aşiretler ve iskân politikası, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 1(48), 343-364. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/ataunitaed/issue/2887/39955>
- Kaya, H. (2017), 19. yüzyılın birinci yarısında aşiretler ve demografik yapı: Bayezid Sancağı, *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 6(5), 2594-2612. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/itobiad/issue/31500/339228>
- Kurşun, Z. (2000). Mehmed Hurşid Paşa'nın *Seyahatnâme-i Hudud* adlı eserine göre XIX. yüzyıl ortalarında Bâyezid Sancağı, *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, 2, 93-114, <https://tkidergisi.com/tki-dergisi/mehmed-hursid-pasanin-seyahatname-i-hudud-adli-eserine-gore-xix-yuzuyil-ortalarinda-bayezid-sancagi>
- Mehmed Hurşid Paşa, (1300). *Tahdid-i hudud-i İraniyye me'muriyetiyle fi 28 safer sene (12)65 ve fi 11 kanun-u sâni sene (12)64 tarihinde taraf-ı Devlet-i Aliyye'den i'zam buyurulmuş olan müteveffa Derviş Paşa ile birlikte bulunan Ankara valisi esbak müteveffa Hurşid Paşa tarafından kaleme alınmış olan layiha*, Mahmud Bey Matbaası.
- Mehmed Hurşid Paşa, (1997). *Seyâhatnâme-i hudûd*, Haz. Alâattin Eser, Simurg Yayınları.
- Muahadat Mecmuası*, (1297). C. 3, Ceride-i Askeriye Matbaası.
- Orhonlu, C. (1963). *Osmanlı İmparatorluğunda aşiretleri iskân teşebbüsü (1691-1696)*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.

- Sezen, T. (2006). *Osmanlı yer adları*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Yayın Nu: 21.
- Sykes, M. (1908). The Kurdish tribes of the Ottoman Empire, *The journal of the royal anthropological institute of great Britain and Ireland*, 38, 451-486. <https://doi.org/10.2307/2843309>
- Türkay, C. (2001). *Başbakanlık arşivi belgelerine göre Osmanlı İmparatorluğu'nda oymak, aşiret ve cemaatler*, İşaret Yayınları.
- Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, (BOA), Bâb-ı Âsafî amedi kalemi (A.}AMD), 13-35; 24-63; 69-18.
- Uluerler, S. (2009). *XIX. yüzyılın ilk yarısında Osmanlı-İran siyasî ilişkileri (1774-1848)*, (Kayıt No.227497), [Doktora Tezi, Fırat Üniversitesi]. YÖK Tez Merkezi.
- Uluerler, S. (2015). Osmanlı-İran sınır tespiti ve güvenliği açısından bazı aşiretlerin çıkardığı sorunlar, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 25(2), 249-268. <https://doi.org/10.18069/fusbed.94536>
- Uluerler, S. (2015). *Osmanlı – İran sınır ve aşiret (1800-1854)*, Sonçağ Yayınları.

Afrîğ Hanedanı: Hârezmşâh II. Muhammed'in Soyağacı Üzerine Bir İnceleme

Aykut Özbayraktar*

Öz

Bu makale 386/996 senesinde iktidardan düşürülerek idam edilen Hârezmşâh II. Muhammed'in Bîrûnî tarafından üç parça halinde kaydedilen soyağacını incelemektedir. Mezkûr soyağacından Hârezmşâh II. Muhammed'in M. 305 yılından başlayarak 22 nesil boyunca Hârezm'e kesintisiz bir şekilde hükmeden köklü bir hanedanın son temsilcisi olduğu anlaşılmaktadır. Bîrûnî'ye göre Afrîğ'den neşet eden bu silsile İrânî kökenli olup Sâsânî Hanedanının uzantısıdır. Ancak Bîrûnî, soyağacında kaydettiği isimlerin hükümdarlar olup olmadıklarına dair net bilgiler vermemiştir. Bu nedenle söz konusu şecere, Hârezm hükümdarlarının kronolojik listesi gibi algılanmaktadır. Diğer taraftan Bîrûnî'nin sunduğu listedeki birçok isme günümüze intikal edebilen sikkelerdeki yazıtlarda rastlanmamaktadır. Bu durum Bîrûnî'nin kaydettiği şecerenin şüphyle karşılanması sonucunu doğurmuştur. Sunduğumuz makale, Hârezmşâh II. Muhammed'in soyağacındaki kişi adlarını Bîrûnî'ye alternatif yazılı kaynaklar ve nümismatik bulgular ile sorgulamaktadır. Sonuç olarak şeceredeki yedi ismin tarihi şahsiyetler ve hükümdarlar oldukları; bu şecerenin Hârezm'e hakim olan hükümdarların sıralı bir listesi değil, II. Muhammed'in soyundan geldiği atalarından ibaret sayılması gerektiği; zira şecerede adları zikredilmeyen hanedan mensubu Hârezmşâhların da bulunduğu, tahtın Afrîğ'den II. Muhammed'e intikal sürecinin açıklanabildiği ve Bîrûnî'nin kaydettiği bilgilerin tutarlı oldukları anlaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Orta Asya, Hârezm, Afrîğ hanedanı, Hârezmşâh II. Muhammed, Bîrûnî.

* Dr. Öğr. Üyesi, Amasya Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, aykut.ozbayraktar@amasya.edu.tr, Amasya, Türkiye, ORCID: 0000-0001-9804-7875.

Afrīgh Dynasty: A Study on Khwārazmshāh Muhammad II's Genealogy

Aykut Özbayraktar*

Abstract

This article examines the genealogy of Khwarazmshah Muhammad II who was dethroned and executed in 386/996 recorded in three parts by Bīrūnī. From the genealogy, it is understood that Khwarazmshah Muhammad II was the last representative of a deep-rooted dynasty that ruled Khwarazm uninterruptedly for 22 generations, starting from 305 A.D. According to Bīrūnī, this lineage originating from Afrīgh is of Iranian origin and is an extension of the Sassanid Dynasty. However, Bīrūnī did not give clear information about whether the names he recorded in his family tree were rulers. For this reason, the genealogy in question is perceived as a chronological list of Khwarazm rulers. On the other hand, many names in the list presented by Bīrūnī are not found in the inscriptions on the coins that have survived to the present day. This situation led to the fact that the genealogy recorded by Bīrūnī was viewed with suspicion. The article we present questions the names of the people in the family tree of Khwarazmshah Muhammad II with alternative written sources and numismatic findings to Bīrūnī. As a result, the seven names in the genealogy are historical figures and rulers; this genealogy should be regarded as consisting of Muhammad II's descendants, not an ordered list of the rulers who ruled Khwarazm; because it has been understood that there are also Khwarazmshahs who are members of the dynasty whose names are not mentioned in the genealogy, that the process of the succession of the throne from Afrīgh to Muhammad II can be explained and that the information recorded by Bīrūnī is consistent.

Keywords: Central Asia, Khwarazm, Afrīgh dynasty, Khwarazmshah Muhammad II, Bīrūnī.

---

* Assist. Prof., Amasya University, Sciences & Arts Faculty, Department of History, aykut.ozbayraktar@amasya.edu.tr, Amasya, Türkiye, ORCID: 0000-0001-9804-7875.

1. Giriş

Tarihi Hârezm bölgesi 386/996 yılında kanlı bir iç savaşa ve iktidar değişimine tanıklık etmiştir. Sâ mânîlerin vassalı olarak Hârezm'de hükmeden mahalli hükümdar Hârezmşâh II. Muhammed Hârezm'in Gurgânc (el-Cürcâniye, günümüzde Köhne Ürgenç) şehrini yerel idareden bağımsız ve doğrudan Sâ mânîlere tâbi olarak yöneten Emîr I. Me'mûn tarafından tahttan indirilerek halka açık bir şölen sırasında idam edilmiştir (Utbî, 1334 H.Ş. s. 105-107). Bu suretle Hârezm bölgesi, 408/1017 yılına kadar devam eden Me'mûnî Hanedanı iktidarının egemenliğine girmiştir.

Hârezmli alim Ebû'r-Reyhân Muhammed b. Ahmed el-Bîrûnî, 362/973 yılında doğmuş ve ufak bir çocukken saraya alınarak Hârezmşâh II. Muhammed'in ailesi tarafından yetiştirilmiştir. İlmi tahsilini hanedan mensubu ünlü matematik–astronomi bilgini Ebû Nasr Mansûr b. Alî b. Irâk'ın gözetiminde almıştır (Özcan, 2013, s. 14-15). Bîrûnî, Hârezmşâh II. Muhammed'in ölümünden dört yıl sonra 390/1000 senesinde kaleme aldığı *el-Âsârü'l-bâkiyye mine'l-kurûni'l-hâliyye* adlı kitabında Hârezmşâh II. Muhammed'in 22 isimden müteşekkil soyağacını şöyle aktarmıştır:

أبي عبد الله محمد ابن أحمد بن محمد بن عراق بن منصور بن عبد الله بن
تركسبائه بن شاورشفر ابن أسكجموك بن أزكاجوار بن سبري بن سخر بن
أرثموخ بن بوزكار ابن خامكري بن شاورش بن سخر بن ازكاجوار
أسكجموك بن سخشك بن بغره بن أفرغ. (Bîrûnî, 2008, s. 41-42)

Bîrûnî tarafından kaydedilen mezkûr soyağacındaki ilk altı isim Müslümanlar tarafından yaygın şekilde kullanılan Arapça kişi adlarıdır. Geri kalan isimler Hârezmce olup Arap harfleriyle kayıt altına alınmışlardır. Bîrûnî, Hârezmce adların nasıl telaffuz edileceğini gösterebilecek hareketler kullanmadığı için bu isimlerin doğru okunuşları belirsizdir ve aşağıdaki telaffuzlar önerilebilir:

Ebû Abdullâh Muhammed (II) b. Ahmed b. Muhammed (I) b. Irâk b. Mansûr b. Abdullâh b. Türksibâse (Türkesbâse ?) b. Şâvuşfer (Şâvşefer ?) ibn Askacamûk (II) b. Azkâcvâr (II) b. Sabrî (Sebrâ, Sibrî ?) b. Sahr (II) b. Arsamûh b. Bûzkâr (Bûzekâr ?) ibn Hâmkerî b. Şâvuş b. Sahr (I) b. Azkâcvâr (I) b. Askacamûk (I) b. Sahsek b. Bağra (Buğra ?) b. Afrîğ.

Bîrûnî (2008, s. 41, 46), şeceresi yanında Hârezmşâh II. Muhammed'in ailesinin antik köklerine de değinmiştir. Bu soyun ilk atası Afrîğ'in İskender'den 616 yıl sonra Hârezm'e gelerek başkent el-Fîr (el-Fîl, sonraki adı Kâs/Kât) şehrini kurduğunu, onun *Kraliyet Ailesinin* (yani Sâsânîlerin) mensubu ve kisraların torunu olduğunu, bu konuda hiç kimsenin şüphe duymadığını ve Afrîğ'in vefatından sonra onun oğullarının Şâh unvanıyla tahta çıktıklarını bildirmiştir. Bîrûnî tarafından "İskender'den 616 yıl sonra" şeklinde verilen tarihin M. 305'e tekabül ettiği kabul edilmektedir (Sachau, 1873, s. 14, 24, 26). Mezkûr tarih referans alınarak Hârezmşâh II. Muhammed'in vefat ettiği 386/996 senesine kadar 691 yıl boyunca Hârezm'de hükmettiği anlaşılan bu nesep modern zamanda tarih araştırmacıları tarafından *Âl-i Afrîğ* (Afrîğ Hanedanı/Ailesi) ismiyle anılmaktadır (Bosworth, 1984, s. 743).

Uzun yıllar saray mensupları arasında bulunan Bîrûnî'nin Hârezmşâh II. Muhammed ve ailesini yakinen tanıdığı ve onlara karşı derin bir sevgi beslediği anlaşılmaktadır. Nitekim Bîrûnî cebren tahttan indirilerek hükümdarlara layık olmayacak şekilde öldürülen Hârezmşâh II. Muhammed için şehit sıfatını kullanmıştır (Bîrûnî, 2008, s. 41). Sarayla yakınlığı dikkate alınarak Bîrûnî'nin Hârezmşâh II. Muhammed'in soyuna ve ailenin antik kökenlerine dair verdiği bilgiler güvenilir kabul edilebilir. Zira Bîrûnî, mezkûr bilgileri kraliyet sarayında bizzat hanedan mensuplarından elde etmiş gibi görünmektedir. Ayrıca Bîrûnî'nin Hârezmşâh II. Muhammed'in asaletinden söz ederken menfaat beklentisi içinde olduğu veya objektif kalamadığı da düşünülemez çünkü onun kitabını kaleme aldığı 390/1000 yılında Afrîğî iktidarı halihazırda tarih sahnesinden çekilmiştir. Ancak Bîrûnî'nin Afrîğ Hanedanına dair kayıtları önemli bir eksikliğe sahiptir. Bîrûnî, şecerede isimlerini zikrettiği kişilerin tarihi şahsiyetler ve hükümdarlar olup olmadıklarını ve Hârezmşâh iseler yaşadıkları ya da hükmettikleri yılları belirtmemiştir. O, yalnız II. Askacamûk'un Hârezm bölgesini fetheden Emevîlerin Horasan Valisi Kuteybe b. Müslim tarafından 93/712'de iktidara getirildiğinin ve Arsamûh'un Hz. Muhammed'in bi'seti (M. 610) sırasında tahtta bulunduğunun bilgisini vermiştir. Hatta hanedanın bânîsi Afrîğ'in iktidarı dönemini dahi "Büyük İskender'den sonra 616. yıl" gibi anlaşılması zor bir seneye tarihlendirmiştir (Bîrûnî, 2008, s. 41). Bunlardan daha önemli bir eksiklik ise yazılı kaynaklarda, Bîrûnî'nin kitabı hariç, takribi yeni asır boyunca Hârezm'de hükmeden antik soylu bir hanedana dair herhangi bir bilgiye rastlanmamasıdır. Öyle ki Afrîğ Hane-

danı ismi bile modern çağda tarih araştırmacıları tarafından bânîsi Afrîğ'e nispetle kullanılmaktadır ve kaynaklarda hiçbir şekilde anılmamaktadır. Mezkûr problemler Hârezmşâh II. Muhammed'in yirmi iki nesil (691 yıl) boyunca hükmeden antik bir hanedanın son temsilcisi mi olduğu, yoksa bu heybetli şecerenin soyluluk iddia etmek için uydurulan bir isim listesinden mi ibaret olduğu sorusunu ortaya çıkarmaktadır.

Hârezm bölgesi tarihi üzerine modern araştırmaların öncülerinden biri olan C. E. Sachau (1873, s. 33), 1873 yılında kaleme aldığı *Zur Geschichte und Chronologie von Khwârizm* adlı eserinde Bîrûnî'nin Afrîğ Hanedanına dair kayıtlarının Bîrûnî'ye alternatif kaynaklar tarafından ne kadar desteklendiğini görmek için nümismatik çalışmaları beklemek gerektiğini belirtmişti. Onu takip eden bir buçuk asırlık uzun bir zaman zarfında Hârezm sikkelelerini araştıran nümismatlar, Bîrûnî tarafından kaydedilen şecerenin doğrulanması noktasında kullanışlı olabilecek önemli bulguları elde etmişlerdir.

Sunulan bu makalede Hârezmşâh II. Muhammed'in Bîrûnî tarafından kayda geçirilen soyağacı, Bîrûnî'nin *el-Âsârü'l-bâkiyye*'sine alternatif yazılı tarihsel kaynaklara ve nümismatik bulgulara dayanılarak incelenmektedir. Şecerede adları anılan kişilerin tarihi şahsiyetler ve Hârezmşâhlar olup olmadıkları sorgulanmaktadır. Hârezmşâh olanların kronolojileri belirlenerek soyağacında isimleri zikredilmediği halde hanedan mensubu olup Hârezm bölgesini yönettiği tespit edilenler ile ilgili de bilgiler verilmektedir. Bu suretle Hârezmşâhlık tahtının ve unvanının hanedan bânîsi Afrîğ'den hanedanın son üyesi Hârezmşâh II. Muhammed'e nasıl intikal ettiği açıklanmaktadır.

Hârezmşâh II. Muhammed'in şeceresi üç kısma ayrılarak üç başlık altında incelenmiştir. Birinci başlıkta Hârezmşâh II. Muhammed'in IV/X. asırda yaşayan ilk üç atasına yer verilmiştir. Onları “yakın atalar” olarak niteleyebiliriz. İkinci başlıkta 93-283/712-896 seneleri arasında süregelen erken İslâmî dönemdeki atalar ele alınmıştır. Onları “uzak atalar” olarak niteleyebiliriz. Üçüncü başlıkta ise M. 305-711 yılları arasına tekabül eden ve şecerenin yarından fazlasını oluşturan son 12 ataya değinilmiştir. Onları da “İslam öncesi atalar” olarak niteleyebiliriz.

2. Hârezmşâh II. Muhammed'in Yakın Ataları (Irâk Ailesi)

Hârezmşâh II. Muhammed'in atalarından babası Ahmed, dedesi I. Muhammed ve büyük dedesi Irâk'ın tarihi şahsiyetleri ve hükümdarlıkları Bîrûnî'ye alternatif kaynaklar tarafından herhangi bir şüpheye yer bırakmayacak şekilde doğrulanmaktadır. Hârezmşâh II. Muhammed ile birlikte bu dört hükümdar 284-386/897-996 yılları arasında Sâ mânîlere vassal olarak Hârezm'e egemen olmuştur ve Bîrûnî de bir şiirinde onları Âl-i Irâk (Irâk Ailesi/Hanedanı) adıyla tesmiye etmiştir (Yâkût Hamavî, 1993, s. 2334).

Hârezmşâh II. Muhammed'in babası Ahmed'in Hârezmşâh tahtına geçtiği ve uzun süre saltanat sürdüğü onun tarafından darp edilip günümüze gelebilen çok sayıda sikkeye doğrulanmaktadır. Hârezmşâh Ahmed'in mevcut sikkelerinin en eski tarihli, 384/959 yılında bastırılan bir gümüş dirhemdir ve onun en geç tarihli parası, 366/976 senesinde darp edilmiş bakır bir felstir (Linder-Welin, 1961, s. 174-176). Bu suretle Hârezmşâh Ahmed'in en azından mezkûr tarihler arasında tahtta bulunduğu anlaşılmaktadır. Onun ne zaman vefat ettiği belirsizdir ancak 381/991 yılından önce hayatını kaybettiği kesindir. Çünkü Utbî (1334 H.Ş., s. 90), Hârezmşâh Ahmed'in oğlu ve halefi Hârezmşâh II. Muhammed'in 382/992 yılında Sâ mânî Emîri II. Nûh'a destek verdiğinden bahsetmiştir. 382/992 yılı aynı zamanda Hârezmşâh II. Muhammed'in de yazılı kaynaklarda ilk kez zikredildiği tarihtir.

Hârezmşâh II. Muhammed'in dedesi I. Muhammed tarafından darp ettirilmiş herhangi bir sikke bilinmemektedir ya da onun sikkeleri henüz keşfedilmemiştir. Ancak onun Hârezmşâh unvanını alarak Hârezm bölgesini yönettiği Bîrûnî'nin *el-Âsârü'l-bâkiyye* adlı eserine alternatif bir yazılı kaynak tarafından doğrulanmaktadır. Abbâsî Halifesi el-Muktedir tarafından İtil Bulgar Devleti Hükümdarı Almış Han'a gönderilen elçilik heyetinde vazifeli olan Seyyah İbn Fadlân (2003, s. 37-49) 309/921 yılında Hârezm'in başkenti Kâs şehrinde transit geçiş izni istemek ve yolculuğa hazırlanmak için Hârezmşâh I. Muhammed ile yapılan görüşmeye bizzat katıldığından *er-Rihle* isimli eserinde bahsetmiştir. İbn Fadlân'ın tanıklığı Hârezmşâh I. Muhammed'in IV/X. yüzyılın ilk çeyreğinde iktidarda bulunduğuna alternatif bir delil teşkil etmektedir.

Hârezmşâh II. Muhammed'in büyük dedesi Irâk'ın hükümdarlığı hem Bîrûnî'ye alternatif yazılı kaynaklar hem de nümismatik verilerle doğrulanmaktadır. Anonim *Târih-i Sîstân* (1381 H.Ş, s. 250-252) adlı kitapta Sâmânî ve Saffârî orduları arasında 284/897 yılında cereyan eden savaşlar esnasında Hârezmşâh Irâk b. Mansûr'un Sâmânîleri desteklediği ve Sâmânîlerin vassalı olmaya rıza gösterdiği bilgisine yer verilmiştir. Ayrıca Hârezmşâh Irâk'ın genellikle mahalli yöneticiler tarafından kullanılan *مولى أمير المؤمنين* unvanıyla 280/893 yılında basılmış bakır felsleri çağımıza ulaşabilmiştir (Ismailov vd., 2022, s. 284; Koçnev, 2002, s. 258). Mezkûr felslerden Hârezmşâh Irâk'ın 280/893 yılından önce tahta geçtiği anlaşılmaktadır. Halefi Hârezmşâh I. Muhammed'in 309/921 yılında tahta bulunması Hârezmşâh Irâk'ın bu tarihten evvel öldüğünü göstermektedir.

3. Hârezmşâh II. Muhammed'in Uzak Ataları (Azkâcvâr Ailesi)

Hârezmşâh II. Muhammed'in şeceresi herhangi bir tarih ihtiva etmemektedir ancak soyağacının müellifi Bîrûnî, kronoloji oluşturmak için kullanılabilir bazı referans noktaları kaydetmiştir. Bîrûnî (2008, s. 41), 93/712 yılında Hârezm'i fetheden Kuteybe b. Müslim'in silsilede adı geçen II. Askacamûk'u tahta çıkardığı bilgisini kaydetmiştir. Bu kayıttan hareketle Mansûr, Abdullâh, Türksibâse, Şâvuşfer, II. Askacamûk ve II. Azkâcvâr 93-283/712-896 yılları arasında süregelen erken İslâmî dönemdeki uzak atalar olarak tasnif edilebilirler. 184 miladi sene süren bu devrede Hârezmşâhlar iktidarı 93-205/712-820 yılları arasında Emevî ve Abbâsî halifelerinin Horasan'a tayin ettiği valilerin ve 205-283/820-896 senelerinde Horasan'a verasetle intikal edecek şekilde hükmeden Tâhirî emirlerinin vassalı statüsünde bulunmuştur.

Bîrûnî tarafından kaydedilen şecereye göre Hârezmşâh II. Muhammed'in erken İslâmî evredeki ilk atası Mansûr'dur. O, Hârezmşâh Irâk'ın babasıdır. Mansûr'un iktidarına Bîrûnî'ye alternatif bir yazılı kaynakta ya da sikkede delil bulunamamıştır ancak şecerede Mansûr'un babası olarak gösterilen Abdullâh'ın hükümdar olduğunu düşündüren bazı nümismatik verilerden bahsetmek mümkündür.

Hârezm sikke kalıntıları arasında ismi Hârezmceden transliterasyonu wy/xk'nşw'r (wzk'nşw'r) şeklinde yazılan ve Azkâcvâr şeklinde telaffuz edilen Hârezm hükümdarı tarafından darp edilen gümüş dirhemler önemli bir

yer tutmaktadır. Hârezm nümismatiği üzerine kapsamlı bir çalışma yürüten B. I. Vainberg (1977, s. 62), Hârezm sikkeleri için araştırmacılar tarafından genel kabul gören bir tasnif yapmış ve hükümdar adı Azkâcvâr olan sikkeleri teknik özellikleri ve simgeleri bakımından ГVI ve Г11 şeklinde iki grupta sınıflandırmıştır. Vainberg, Г11 tipi gümüş sikkeleri çıkaran Azkâcvâr'ı Kuteybe b. Müslim'in 93/712 senesinde Hârezm'i fethi sırasında hükümette bulunan ve Bîrûnî'nin kaydettiği soyağacında da ismi yer alan II. Azkâcvâr olarak tanımlamıştır ve ГVI tipi gümüş dirhemleri basan Azkâcvâr'ı Abdullâh Azkâcvâr diye nitelemiştir (Vainberg, 1977, s. 41, 62-63, 81, 91-93). ГVI tipi gümüş sikkelerin sahibinin Abdullâh Azkâcvâr şeklinde anılmasının sebebi onun dirhemlerinin bir kısmında hükümdarın ismi olarak hem Abdullâh hem de Azkâcvâr'ın bulunmasıdır. Abdullâh Arap harfleriyle kazanmışken; Azkâcvâr Aramî kökenli Hârezmce alfabeyle nakşedilmiştir. Abdullâh Azkâcvâr ismi diğer nümismatlar tarafından da yaygın şekilde kullanılmaktadır ve iki isimli dirhemlerin Hârezm hükümdarı Azkâcvâr'ın tahtta bulunurken İslam'ı benimseyerek tarihte birçok muhtedide görüldüğü gibi Abdullâh Müslüman ismini aldığı ve paralarında eski ve yeni isimlerini birlikte zikrettiği şeklinde yorumlanmaktadır (Fedorov, 2004, s. 20-21; 2006a, s. 125-129; 2006b, s. 352; Vainberg, 1977, s. 62, 81; Zeimal, 1994, s. 263). Azkâcvâr'ın tahtta bulunurken Müslüman olarak Abdullâh adını aldığı bilgisini son derece makul olarak değerlendirebiliriz. Hârezm sikkelerine dair yakın zamanda yayınlanan güncel bir araştırmaya göre Abdullâh Azkâcvâr 166-170/783-787 seneleri arasında kesin olarak belirlenemeyen bir tarihte tahta çıkmıştır ve onun sikkeleri en geç 207/822'ye tarihlenebilmiştir (Fedorov & Kuznetsov, 2011, s. 86-87). Mezkûr tarihler, Abdullâh Azkâcvâr'ın Abbâsîlerin ilk döneminde yaşadığı ve hükmettiği anlamına gelmektedir.

Söz konusu iki isimli gümüş sikkeleri zamanımıza intikal eden Hârezmşâh Abdullâh Azkâcvâr, soyağacında Mansûr'un babası ve Irâk'ın dedesi olarak gösterilen Abdullâh olmalıdır. Şecerede İslamî bir isme sahip olan ilk kişinin Abdullâh olduğu dikkate alındığı zaman tahtta bulunurken Müslüman olup Abdullâh ismini alan Hârezmşâh Azkâcvâr bu tanıma kusursuz bir şekilde uyar. Nitekim Vainberg (1977, s. 81, 91-92) de onu Bîrûnî'nin kaydettiği soyağacında Hârezmşâh II. Muhammed'in dedesinin dedesi olarak karşımıza çıkan Abdullâh ile özdeşleştirmektedir. Fakat bu noktada kronolojik bir problem de belirmektedir. Nümismatik araştırmalara göre Hârezmşâh Abdullâh Azkâcvâr'ın günümüzde mevcut sikkelerinin en so-

nuncusu, en geç 207/822'ye tarihli olabilir. Elbette ki bu onun zikredilen tarihte öldüğü anlamına gelmez. Yine de onun mevcut en erken tarihli gümüş sikkelerinin en geç 170/787 yılına tarihlenebildiği dikkate alındığında, onun hayatının ve iktidarının 207/822 senesinden sonra daha uzun zaman devam etmemiş olabileceği varsayılabilir. Diğer taraftan Hârezmşâh Irâk'ın 280/893 yılında Hârezm tahtında bulunduğu delalet edecek bakır felsleri vardır (Ismailov vd., 2022, s. 284). Elbette Hârezmşâh Irâk'ın tahta mezkûr tarihten uzun yıllar önce çıkmış olduğu düşünülebilir ancak onun iktidarının Hârezmşâh Abdullâh Azkâcvâr'ın hemen ardından başladığı düşünülemez. Zira o ikisinin arasında en fazla 71 yıllık bir zaman farkı vardır. Eğer Hârezmşâh Abdullâh Azkâcvâr, Hârezmşâh Irâk'ın dedesi idiyse bu durumda yaklaşık olarak 207-280/822-893 seneleri arasında Hârezm bölgesine kimin hükmettiği, Hârezmşâh unvanının ve iktidarın Abdullâh Azkâcvâr'dan Irâk'a nasıl intikal ettiği, zincirin eksik halkasının Mansûr olup olmadığı gibi sorular ortaya çıkmaktadır.

2013 yılında keşfedilen gümüş bir dirhem, Hârezmşâh Abdullâh Azkâcvâr'ın akabinde Hârezm tahtına Ca'fer adlı bir hükümdarın geçtiğini göstermektedir. Hârezmşâh Ca'fer, büyük ihtimalle Hârezmşâh Abdullâh Azkâcvâr'ın oğullarından biriydi. Nitekim bu dirhem, Abdullâh Azkâcvâr dirhemlerinin kalıpları kullanılarak darp edilmiştir. Öyle ki kalıptan Hârezmce harfleriyle yazılı kenar yazıtındaki Azkâcvâr adı dahi silinmemiştir. Kalıba yalnız '*Emîrû'l-Mü'minîn'in Mevlâsı Ca'fer b. Melik onu [darp ettirmeyi] emretti*' anlamında iki satırlık Kûfi bir ibare yazılmıştır ve dirhemın arka yüzü kısmında Hârezmşâh Ca'fer'in vassalı bulunduğu Tâhirî Emîri Abdullâh b. Tâhir'in ismi Arapça yazılmış şekilde ilave edilmiştir. Sikkenin üzerindeki ibarede geçen Ca'fer b. Melik adı iki farklı manada anlaşılabilir. Arapça كمال kelimesi hükümdar, kral, şah anlamlarını ihtiva eder fakat bu kelime Orta Çağ İslam dünyasında şahıs adı olarak da yaygın kullanılmıştır. Şu halde Ca'fer b. Melik adı, *Melik'in oğlu Ca'fer* şeklinde alınabileceği gibi *Şâh'ın oğlu Ca'fer* şeklinde de anlamlandırılabilir. Eğer Ca'fer b. Melik adı Şâh'ın oğlu Ca'fer anlamıyla varsayılır ise ismi zikredilen Şâh, Hârezmşâh Abdullâh b. Azkâcvâr'dan başkası olamaz. Zira Hârezmşâh Ca'fer'i Abdullâh Azkâcvâr'ın oğlu olarak kabul etmek kronolojik bakımdan bir problem teşkil etmemektedir. Nitekim Hârezmşâh Ca'fer bağlı bulunduğu üst siyasi otorite olarak Tâhirî Emîri Abdullâh b. Tâhir'in ismini de siyasi geleneklere ve kural-lara uygun olarak sikkesinde anmıştır. Tâhirî Emîri Abdullâh b. Tâhir'in

214-230/829-844 seneleri arasında, tarihi Horasan bölgesinin hükümdarı olduğu dikkate alındığı zaman söz konusu dirhem in mezkûr tarihler arasında basılan paralardan biri olduğu anlaşılmaktadır (Kuznetsov & Fedorov, 2013, s. 145-146). Diğer taraftan Hârezmşâh Abdullâh Azkâcvâr ise bir gümüş dirheminde vassalı bulunduğu Tâhirî Emîri Tâhir b. Hüseyin'i onun tarafından kullanılan 'Zü'l-Yemîneyn' unvanını yazmak suretiyle zikretmiştir (Fedorov & Kuznetsov, 2011, s. 87). Horasan'da Tâhirî iktidarının bânîsi olan Tâhir b. Hüseyin, 205-207/821-822 seneleri arasında saltanat sürmüştür. Onun ölümünün akabinde oğlu Talha b. Tâhir Horasan tahtına geçerek 213/828 senesine kadar hükmetmiştir. Talha b. Tâhir'in akabinde kardeşi Abdullâh b. Tâhir 214/829'de iktidara gelmiştir (Kurt, 2010, s. 403). Ca'fer ve Abdullâh Azkâcvâr'ın iktidarlari arasındaki yıl yakınlığını ve sikkeleri arasında benzerliği dikkate alarak bu ikisini baba-oğul ve selef-halef olarak kabul edebiliriz.

Hârezmşâh Ca'fer'in iktidarının ne zaman sona erdiği ve onun halefinin kim olduğu belirsizdir. Muhtemelen onun adı bilinmeyen bir oğlu ya da kardeşi Mansûr, Hârezmşâh Ca'fer'in vefatının akabinde Hârezm tahtına geçmiştir. Hârezmşâh Ca'fer'in halefi sikke kestirmemiş veya paraları henüz keşfedilememiş olabilir. Her durumda Hârezmşâh unvanının Ca'fer'den sonra bir şekilde 280/893 senesinden evvel, bilinmeyen bir tarihte Abdullâh Azkâcvâr'ın torunu Irâk b. Mansûr'a intikal ettiği anlaşılmaktadır. Nitekim Hârezmşâh Irâk'ın 280/893 yılından kalmış bakır fels tipi sikkeleri bilinmektedir (Ismailov vd., 2022, s. 284).

Hârezmşâh II. Muhammed'e ait soyağacında Abdullâh (Azkâcvâr)'ın babası olarak kaydedilen Türksibâse'nin tarihi bir şahsiyet ve hükümdar olduğuna delalet edebilecek Bîrûnî'nin kitabına alternatif bir yazılı kaynak ve sikke henüz mevcut değildir ya da bilinmemektedir. Her ne kadar S. P. Tolstov (1938, s. 135; 1948, s. 188), Müslüman Horasan valilerinin isimlerinin zikredildiği bazı sikkelerin Türksibâse'ye ait olabileceği ihtimalini ileri sürmüş olsa da R. N. Frye (1949, s. 20) bunun sadece bir tahmin ve S. P. Tolstov'un sikke yazıtlarını Bîrûnî'nin sunduğu şeceredeki isimlere uydurma ve uyarlama yönteminin bir devamı niteliğinde olduğunu düşünmektedir. Öte yandan listede Türksibâse'nin babası olarak karşımıza çıkan Şâvuşfer'in tarihi bir şahsiyet olup iktidarda bulunduğu hem yazılı kaynaklar hem de gümüş dirhemler ile doğrulamaktadır.

Hârezmşâh Şâvuşfer'in darp ettirdiği çok sayıda sikke günümüze intikal edebilmiştir. Onun adı dirhemlerinde Hârezmce ve Soğdça nakşedilmiştir ve herhangi bir Arabî yazıtı, tarihi veya bağlı olunan üst otoritenin (ya da Horasan valilerinin) adlarını ihtiva etmemektedir (Kuznetsov, 2014, s. 10-15). Bu nedenle Hârezmşâh Şâvuşfer'in iktidar devrini sikke kalıntılarından hareketle tam olarak tayin etmek mümkün olmamaktadır. İslamî bir isme sahip olmamasından ve sikkelerinde Arapça yazıtlar bulunmamasından yola çıkarak onun gayrimüslim olduğu tahmin edilebilir. Öte yandan Çin kronikleri, Hârezmşâh Şâvuşfer'in saltanat yılları hakkında bazı ipuçları arz ederler. Çin hanedan yıllıklarına göre Hârezm hükümdarı, Çin İmparatoruna farklı tarihlerde üç kez elçi heyetleri göndermiştir ve bu heyetler Çin sarayına haraç olarak nadir bulunan eşyalardan oluşan değerli hediyeler nakletmişlerdir. Çin'e söz konusu hediyeleri sevk eden Hârezm hükümdarının adı kroniklerde birbirine benzer üç ayrı surette yazılmıştır ve Çince transliterasyonları Shao-shi-fen, Shao-shy-fyn ve Shao-fen'dir. Bu isimlerin Şâvuşfer isminin Çince yazılışları oldukları anlaşılmaktadır. Hârezm heyetleri Çin sarayına Çin takvimine göre Tianbao'nun onuncu yılında ve Tianbao'nun yirminci yılının mart ve mayıs aylarında (M. 750, 753, 755 yılları) gelmişlerdir. Elçiler Çin takvimindeki Baoying yılında (M. 762) geri dönmüşlerdir (Ying, 2000, s. 348).

Kroniklerden Çin sarayıyla diplomatik ilişki kurduğu görülen Hârezm hükümdarının Bîrûnî'nin kaydettiği soyağacında adı zikredilen ve dirhemleri bulunan Hârezmşâh Şâvuşfer olduğu açıkça anlaşılmaktadır. Bu kabul konuyla ilgilenen nümismatlar tarafından da ittifakla tasdik edilmiştir (Fedorov, 2005, s. 173-174; Frye & Henning, 1957, s. 232; Tolstov, 1938, s. 134; 1948, s. 188; Vainberg, 1977, s. 61-62, 81). Hârezmşâh Şâvuşfer'in iktidar devri 132/750 yılından daha evvel başlamış ve 144/762 senesi dolaylarında sona ermiş gibi görünmektedir. Nitekim Çin sarayında misafir olarak kalan Hârezm elçilerinin Hârezmşâh Şâvuşfer'in ölümü nedeniyle M. 762 yılında ülkelerine geri döndükleri düşünülebilir. Elbette ki Hârezmşâh Şâvuşfer mezkûr tarihte hayatını kaybetmemiş ve iktidarı daha uzun yıllar devam etmiş de olabilir. Fakat Hârezmşâh Şâvuşfer'in saltanatı en geç 166/783 senesine kadar sürmüş olmalıdır. Çünkü nümismatik bulgulardan onun torunu Hârezmşâh Abdullâh Azkâcvâr'ın 166-170/783-787 yılları arasında iktidarda bulunduğu ispatlanmıştır (Fedorov & Kuznetsov, 2011, s. 86-87). Hârezmşâh unvanı Şâvuşfer'in akabinde torunu Abdullâh Azkâcvâr'a intikal etmiş olabileceği gibi ikisi arasında Türksibâse'nin saltanat devri de

ihtimal dahilindedir fakat bu konuda herhangi bir delil henüz bilinmemektedir.

Hârezmşâh II. Muhammed'in şeceresinde Şâvuşfer'in babası olarak gösterilen II. Askacamûk'u tarihi bir şahsiyet ve hükümdar olarak gösterebilecek Bîrûnî'nin *el-Âsâr*'ına alternatif bir yazılı kaynak ya da dirhem bilinmemektedir. Ancak daha evvel de belirtildiği üzere II. Askacamûk'un babası olarak gösterilen II. Azkâcvâr'ın tarihi şahsiyeti ve hükümdarlığı nümismatik bulgularla doğrulanmaktadır (Frye & Henning, 1957, s. 232). Hârezm sikkeleri üzerine kapsamlı kitabında B. I. Vainberg (1977, s. 41, 62-63, 81, 91-93) de Г11 tipi gümüş dirhemler darp eden Hârezmşâh Azkâcvâr'ı Bîrûnî'nin listesinde zikredilen II. Azkâcvâr olarak tanımlamıştır. Fakat M. Fedorov (2006b, s. 351-352), söz konusu dirhemlerin II. Azkâcvâr'a atfedilmesine karşı çıkmıştır.

Bîrûnî (2008, s. 41), hem II. Askacamûk hem de II. Azkâcvâr ile alakalı olarak önemli bir detayı kaydetmiştir. Ona göre Hârezmliler ülkelerinin 93/712 yılında fethini takiben irtidat etmişlerdir. Bîrûnî'nin bahsettiği irtidadı dinden dönmek olarak değil, sulh anlaşmasını ihlal etmek şeklinde anlamamız gerekmektedir. Zira Hârezm halkının fethin hemen akabinde İslamiyet'i benimseyip Müslüman olması pek olası değildir. Hatta ilk Müslüman Hârezmşâh dahi iktidarı Abbâsîler ile muasır olan Abdullâh Azkâcvâr'dır. Kuteybe b. Müslim, Hârezmlilerin sulhu bozmaları üzerine Hârezm'e ikinci kez askeri sefer düzenleyerek bölgenin yeniden fethini başarmıştır. Hârezm'de kontrolü sağlayan Kuteybe b. Müslim'in isyankar grubunu şiddetli bir şekilde cezalandırdığı ve II. Askacamûk'u Hârezmşâh olarak atadığı Bîrûnî tarafından bildirilmektedir.

Eğer II. Askacamûk Hârezm'in yeniden fethinden sonra tahta çıkarıldıysa şu halde bölgenin ilk fethi sırasında ve akabinde Hârezm tahtında II. Azkâcvâr'ın bulunuyor olması iktiza etmektedir. Öyleyse Hârezm'de hükümdar değişmesine yol açan sebebi açıklamak gerekmektedir. Konuyla ilgili olarak Belâzurî (1987, s. 592), Hârezm'in ilk fethinde Kuteybe b. Müslim tarafından tahtta bırakılan ve ismi belirtilmeden 'Hârezm Meliki' diye anılan Hârezmşâh'ın Kuteybe'nin bölgeyi terk etmesinden sonra kendi halkı tarafından öldürüldüğü bilgisini kaydetmiştir. Görünüşe göre; Bîrûnî'nin irtidat olarak nitelediği hadise, Kuteybe b. Müslim ile ittifak halindeki Hârezmşâh'ın kendi halkı tarafından öldürülmesidir. Belâzurî'nin kaydı Bîrûnî'nin verdiği Kuteybe b. Müslim tarafından Hârezm'e yeniden

hükümdar tayin edildiği bilgisini dolaylı olarak desteklemektedir. İlk fetihten sonra katledilen Hârezmşâh II. Azkâcvâr olduğu ve ikinci fethin ardından Kuteybe b. Müslim tarafından II. Askacamûk'un tahta geçirildiği anlaşılmaktadır. O halde Hârezmlilerin II. Azkâcvâr'ı öldürmelerinin sebebini bu noktada açıklamamız icap etmektedir.

Taberî (1967, s. 469-471) adını belirtmeden Hârezm Meliki diye andığı ve 93/712 yılından önce bölgede hükmeden hükümdarın kardeşi Hürrezâd (veya Hürzâd) ve diğer muhalifleri karşısında ciddi bir otorite problemi yaşadığından bahseder. Söz konusu Hârezmşâh, Kuteybe b. Müslim'e bir mektup yazarak muhaliflerinin bertaraf ve hükümdarlığının tasdik edilmesi koşuluyla ülkeyi teslim etmeyi, Müslümanlara vassal olmayı ve yüklü bir meblağ haraç ödeme yapmayı önererek Kuteybe'yi Hârezm'i fethetmeye çağırmıştır. Halihazırda Semerkand üzerine bir sefer yapmaya hazırlanan Kuteybe b. Müslim'in bu teklifi kabul ettiği ve müttefiki Hârezmşâh'ın da desteğiyle Hârezm'e ani bir baskın vererek bölgeyi kontrol altına aldığı kaydedilmektedir. İkili anlaşmaya riayet eden Kuteybe, müttefiki Hârezmşâh'ın düşmanlarını ve muhaliflerini bertaraf etmek için binlerce insanı topluca katletmiş ve Hârezmşâh'ın iktidarını onaylamıştır. Bu yardımın karşılığı olarak Hârezmşâh daha önce vadettiği ödemeyi yapmış ve Müslüman Horasan valilerine vassal olmayı kabul etmiştir. Kuteybe, Hârezm'den Semerkand'a yönelerek hareketini sürdürmüştür.

Ne Belâzurî ne de Taberî, Kuteybe ile ittifak halindeki Hârezm hükümdarının adını zikretmiştir. Her ikisi de onu Hârezm Meliki diye anıtmışlardır. İbn A'sem (1991, s. 155), Kuteybe ile ittifak kuran Hârezmşâh'ın ismini Cağân suretinde kaydetmiştir. Ya'kûbî (2010, s. 209) ise onun adını Sa'îd b. Venevfâr şeklinde yazmıştır. Bîrûnî (2008, s. 42)'nin sunduğu soyağacından öğrenildiğine göre mezkûr hükümdarın adı II. Azkâcvâr'dır. Alternatif kaynaklardan İbn A'sem ve Ya'kûbî'nin zikrettikleri isimleri doğrulamak mümkün görünmemektedir ancak Azkâcvâr'ın sikkeler tarafından tasdik edildiği vurgulanmalıdır (Vainberg, 1977, s. 41, 62-63, 81, 91-93).

İslam fetihlerinden bahseden yazılı tarihi kaynaklarda Hârezm'in fethi hakkında verilen bilgiler Bîrûnî'nin II. Azkâcvâr ve onun halefi II. Askacamûk ile alakalı kayıtlarını desteklemektedirler. Sadece hükümdarın ismi konusunda farklılıklar söz konusudur. Sonuç olarak Hârezm'in birinci fethinin Hârezmşâh II. Azkâcvâr ile Kuteybe b. Müslim arasındaki gizli bir

ittifak ve anlaşmaya bağlı olarak gerçekleştiği, Kuteybe'nin Hârezm'den ayrılmasından sonra Hârezmlilerin düşman ile işbirliği yaparak ülkenin bağımsızlığından vazgeçen ve muhaliflerini bertaraf etmek uğrunda binlerce insanın öldürülmesine sebep olan hükümdarlarını öldürdükleri, bunun üzerine Kuteybe b. Müslim'in Hârezm'e karşı ikinci askeri hareketi düzenleyerek bölgeyi yeniden kontrol altına aldığı ve isyancıların cezalandırılmasının ardından eski müttefikinin oğlu II. Askacamûk'u yeni Hârezmşâh olarak tayin ettiği anlaşılmaktadır.

4. Hârezmşâh II. Muhammed'in İslam Öncesi Ataları (Afrîğ Ailesi)

Bîrûnî tarafından verilen soyağacına göre Sabrî, II. Sahr, Arsamûh, Bûzkâr, Hâmkerî, Şâvuş, I. Sahr, I. Azkâcvâr, I. Askacamûk, Sahsek, Bağra ve Afrîğ Hârezmşâh II. Muhammed'in Hârezm bölgesinin Müslümanlar tarafından fethinden önce yaşamış olan atalarıdır. Mezkûr şahısların tarihi şahsiyetler olup olmadıklarını İslam tarihi kaynaklarından hareketle doğrulamak mümkün değildir. Diğer taraftan söz konusu isimler, İslam öncesi döneme ait olup günümüze intikal eden Hârezm sikkelerinin üzerlerinde yazan hükümdar adlarıyla da uyuşmamaktadırlar. Sadece S. P. Tolstov (1938, s. 137-138; 1948, 189-191) eski Hârezm tarihi ve nümismatiğine dair eserlerinde bazı sikkeler üzerindeki isimleri Bîrûnî tarafından kaydedilen şeceredeki İslam öncesi atalardan birkaç tanesiyle ilişkilendirmiştir. Bir sikkenin üzerinde Hârezmce yazılmış bir hükümdar adını s'hr suretinde Latin harflerine translitere eden S. P. Tolstov, onun M. VII. asrın birinci yarısında hükmettiğini düşündüğü II. Sahr'ı andırıldığını kaydetmiştir. Diğer bir sikkenin üzerindeki yazıtı Hârezmceden Latin harflerine xnqry ya da xnry suretinde translitere eden S. P. Tolstov, bu adı da Bîrûnî'nin kaydettiği şecerede adı zikredilen ve M. VI. yüzyılın ikinci yarısında hükmettiğini düşündüğü Hâmkerî'ye tekabül edebileceğini belirtmiştir. Başka bir Hârezm sikkesi üzerindeki Hârezmce yazılan hükümdar adını sywş veya şywş şeklinde translitere eden S. P. Tolstov, onun da soyağacında Şâvuş'a denk geldiğini ve M. VI. asrın başlarında tahtta bulunmuş olabileceğini bildirmiştir. Bu suretle sikkelerde bulunan üç hükümdar ismini Bîrûnî'nin kaydettiği şeceredeki İslam öncesi atalardan üçüyle bağdaştırmıştır.

S. P. Tolstov'un zikredilen yazıt okumalarının nümismatlar arasında yaygın kabul göremediğini belirtmek gerekir. R. N. Frye (1949, s. 20), S. P.

Tolstov'u sikkeler üzerinde Hârezmce yazılmış hükümdar adlarını Bîrûnî tarafından kaydedilen şeceredeki isimlere uydurma/uyarlama yöntem ve gayreti dolayısıyla eleştirmiştir. V. A. Livshits (1965, s. 20-21; 1968, s. 442-444), şeceredeki İslam öncesi isimlerin mevcut sikkeler üzerindeki hükümdar adlarıyla uyuşmamasından hareket ederek Bîrûnî'nin antik Hârezm tarihine ve hükümdarlarına dair bilgilerinin güvenilir olmadığı görüşünü savunmuştur. B. I. Vainberg (1977, s. 81-82), Bîrûnî'nin kaydettiği hükümdar adlarında küçük farklılıklardan ziyade nadir rastlantılardan söz edilebileceğini ve listenin İslam fethinden önceki kısmının bazı isimlerin tekrarlanmasıyla oluşturulduğunu belirtmiştir. Yine de şecerenin İslamî döneme ait kısmının doğru olduğu konusunda kesin bir sonuca ulaşıldığını ifade etmiştir. S. P. Tolstov (1938, s. 144-145), Bîrûnî'nin kaydettiği gibi birbiri ardınca iktidara gelen Hârezm hükümdarlarının teşkil ettiği Afrîğ Hanedanının varlığını ve egemenliğini açıkça kabul etmiştir. M. Fedorov ise önceden V. A. Livshits ve B. I. Vainberg'in etkisinde kalarak Afrîğ Hanedanıyla ilgili yanlış bir kanaate vararak Bîrûnî'nin kaydının tarihsel gerçekliğini reddettiğini ancak daha sonraki araştırmalarında düşüncelerini yeniden gözden geçirerek Afrîğ Hanedanının var olduğu ve Bîrûnî'nin kaydettiği bilgilerin güvenilir sayılması gerektiği görüşüne vardığını kaydetmiştir (Fedorov & Kuznetsov, 2011, s. 86).

S. P. Tolstov'un İslam öncesi üç atayla ilişkilendirilen sikke yazıtı okumaları tartışmalı olmakla birlikte soyağacındaki ilk ata olan ve hanedanın bânîsi olarak gösterilen Afrîğ'in tarihi şahsiyeti ve hükümdarlığı nümismatlar arasında yaygın kabul görmektedir (Fedorov, 2004, s. 17-18, 22; 2005, s. 169-170; Fedorov & Kuznetsov, 2011, s. 86; Frye, 1950, s. 106; Tolstov, 1948, s. 189; Vainberg, 1977, s. 58-59; Zeimal, 1994, s. 263;).

Afrîğ'i tarihi bir şahsiyet kabul edersek Hârezm'de iktidarın hanedanın bânîsi sayılan Afrîğ'den 93/712 yılındaki İslam fethi sırasında hayatta ve tahtta bulunan II. Azkâcvâr'a nasıl intikal ettiği problemiyle karşı karşıya kalınmaktadır. M. Fedorov ve A. Kuznetsov (2011, s. 87), bu problem için uygun bir izah sunmuşlardır. Afrîğ'in devrinin M. 305'te başladığını ve II. Azkâcvâr'ın M. VIII. asrın başlarında tahta geçip 93/712'de öldürüldüğünü varsayarak ve nümismatik bulgulara dayanarak derledikleri Hârezm hükümdarları listesine göre Afrîğ ile II. Azkâcvâr arasında tahta çıkan kişiler ve onların tahmini iktidar dönemleri şöyledir:

- I. Biwarsar – İktidarı M. IV. yüzyılın üçüncü çeyreği
Kawi (ya da Rawi) – İktidarı M. IV. yüzyılın son çeyreği
II. Biwarsar – İktidarı M. V. yüzyılın ilk çeyreği
Burnarsar – İktidarı M. V. yüzyılın ikinci çeyreği
Tutuhas – İktidarı M. V. Yüzyılın üçüncü çeyreği
H(a)mw(a)sp – İktidarı M. V. yüzyılın son çeyreği
I. Arwik – İktidarı M. VI. yüzyılın ilk çeyreği
II. Arwik – İktidarı M. VI. yüzyılın ikinci çeyreği
Brawik – İktidarı M. VI. yüzyılın üçüncü çeyreği
Kanir (ya da Kanik) – İktidarı M. VI. yüzyılın son çeyreği
Shkam (ya da Shram veya Achkam) – İktidarı M. VII. yüzyılın ilk üçte biri
Shbat (ya da Shwat) – İktidarı M. VII. yüzyılın ikinci üçte biri
II. Kanir (ya da Kanik) – İktidarı M. VII. yüzyılın son üçte biri.

Hârezmşâh II. Muhammed'in Bîrûnî tarafından kaydedilen şeceresindeki İslam öncesi atalarına ait isimlerin sikke kalıntılarında elde edilen hükümdarlar listesiyle neden uyumlu olmadığını açıklanması gerekmektedir. Bu soruya her ikisi de muhtemel olan iki farklı cevap verilebilir:

İlk açıklamaya göre; Hârezmşâh II. Muhammed'in Afrîğ'den II. Azkâcvâr'a kadar İslam öncesi ataları hükümdar değillerdir fakat hanedan mensubu şahıslardır. Bu görüşü savunan M. Fedorov ve A. Kuznetsov (2011, s. 86) şöyle kaydetmişlerdir:

... 305 yılında Afrîğ ile başlayan ve 995 yılında Ebû Abdullâh Muhammed b. Ahmed ile sona eren bu hanedan soyunun tüm üyeleri Hârezmşâhlar değiller idi. Zaman zaman Hârezm'in en yüksek hükümdarının tahtı, hanedanın farklı apanaj beylikleri idare eden diğer rakip soylarının mensupları tarafından ele geçirildi. ... Bu hanedan soyunun tüm üyeleri Hârezmşâhlar değillerdir ve (Hârezmşâh) olmayanlar miras olarak intikal eden bir prensliği yönettiler. ... Gümüş dirhemler darp ettirmek Hârezmşâhların bir imtiyazı idi (Fedorov & Kuznetsov, 2011, s. 86).

Yukarıda alıntılanan açıklama son derece makul görünmektedir. Zira II. Kanir (ya da Kanik)'in M. VII. asrın son üçte birinde ve II. Azkâcvâr'ın

M. VIII. asrın ilk çeyreğinde iktidar olduklarını sikkeler doğrulamaktadır. II. Kanir erkek çocuğa sahip olmadığı için hanedanın başka kolundan II. Azkâcvâr'ın tahta çıktığı düşünülebileceği gibi II. Azkâcvâr'ın bir darbe yaparak II. Kanir'in yerini aldığı da varsayılabilir. Fedorov ve Kuznetsov (2011, s. 86-87) dahi II. Azkâcvâr'ın gasıp olduğu ihtimali üzerinde durmaktadırlar. Zira İslam kaynakları da Hârezm'in fethine hükümdar ile muhalifleri arasındaki otorite rekabetinin yol açtığını bildirmişlerdir (Belâzurî, 1987, s. 591; İbn A'sem, 1991, s. 155-156; Taberî, 1967, s. 469-470). Yine de İslam kaynakları Hârezmşâh'ın gasıp olduğuna dair herhangi bir kayıt yahut işaret sunmamaktadırlar.

İkinci açıklamaya göre; Hârezmşâh II. Muhammed ve ailesi İslam öncesi, yani II. Azkâcvâr'dan önceki atalarının isimlerini doğru bir şekilde bilmiyor olmalıdırlar. Soyağacında zikrettiği İslam öncesi ataların adlarıyla alakalı problemin farkında olduğu anlaşılan Bîrûnî (2008, s. 41) önemli bir bilgiyi şöyle kaydetmiştir:

Halkı irtidat ettikten sonra Hârezm ikinci defa fethedildiği zaman Kuteybe ibn Müslim, Askacamûk (II) ibn Azkâcvâr (II) ibn Sabrî ibn Sahr (II) ibn Arsamûh'u onlar için kral yaptı. ... Tarih (yani Hârezm Takvimi), Müslümanların alameti olarak Hicri'ye intikal ettirildi. Kuteybe, el-Hârezmî (Hârezmce) yazısını okuyup yazabilen, onların (Hârezm halkının) tarihini bilen ve onları öğrenenleri imha etti. Onların (dokümanların) hepsini paramparça etti. Onun maksadı İslam'ın gelişinden önceki bilgi ve gelenekleri gizleyip unutturmaktı. ... Kuteybe b. Müslim el-Bâhilî onların bilgelerini yok ettiği, rahiplerini öldürdüğü, kitaplarını yaktığı ve onları saptırdığı zaman ümmî (cahil) oldular. Gereken (bilgileri) ezberlediler. Zaman sonra (ezberledikleri bilgiler) geçmişte kaldı (unutuldu) ve aralarında ihtilaflar baş gösterdi. Üzerinde hemfikir olduklarını ezberlediler (Bîrûnî, 2008, s. 41, 57).

Bîrûnî'nin ifadelerinden Kuteybe b. Müslim'in Hârezm'i fethettikten sonra sebep olduğu kültür tahribatının Hârezm toplumunun tarihsel kayıtlarını yok ettiği anlaşılmaktadır. Bununla birlikte İslam öncesi zamana ait bazı bilgiler saray mensupları ve halk arasında hafızalarda kalmıştır ve sözlü gelenekle IV/X. yüzyıla kadar muhafaza edilebilmiştir. Muhtemelen Bîrûnî de söz konusu Hârezmşâh II. Muhammed'e ait soyağacına ve hanedanın İslam öncesi köklerine dair bilgilerine antik yazılı kaynaklardan

değil, sözlü gelenekten ulaşmıştır. Tabii ki bu anlatıların aradan geçen üç asırlık oldukça uzun zaman zarfında bazı değişimlere, ilavelere veya deformasyonlara maruz kalması ve efsanevi nitelikler kazanması olağandır.

5. Sonuç

Netice itibarıyla Hârezm’de Afrîğ’den neşet eden ve antik çağdan beri hükmeden bir hanedanın varlığı Bîrûnî’nin *Âsârü’l-bâkiye* adlı eserine alternatif yazılı kaynaklar ve nümismatik bulgular tarafından doğrulanmaktadır. Hârezmşâh II. Muhammed’in bu silsilenin son hükümdarı olduğu görülmektedir. Ancak Bîrûnî’nin kayda geçirdiği şecere Hârezm’e egemen olan Afrîğ Hanedanı hükümdarlarının sıralı bir listesini değil, sadece Hârezmşâh II. Muhammed’in soyundan geldiği atalarını yansıtmaktadır. İktidar, zaman zaman hanedanın farklı şubeleri arasında el değiştirerek Hârezmşâh II. Muhammed’e intikal edebilmiştir. Hârezmşâh II. Muhammed’in İslam’dan önce yaşamış olan ataları tartışmalı olsa dahi İslamî devir atalarının kahir ekseriyetinin tarihi şahıslar ve hükümdarlar oldukları alternatif kaynaklardan tasdik edilmektedir. En güncel bulgulara göre İslam fethinin ardından Hârezm’de egemen olan Afrîğî Hârezmşâhların kronolojik listesi ise şu şekilde sunulabilir:

II. Azkâcâr – İktidarı M. VIII. yüzyılın ilk çeyreğinde başlayıp 93/712 yılında sona ermiştir.

II. Askacamûk – İktidarı M. VIII. yüzyılın ikinci çeyreğidir.

Şâvuşfer – İktidarı M. VIII. yüzyılın ortalarında ve 144-145/762-763 civarında sona ermiştir.

Abdullâh Azkâcâr – İktidarı en erken 166/783’te başlamış ve 207/822’den sonra sonlanmış.

Ca’fer – İktidarı M. IX. yüzyılın ikinci çeyreğinde ve ortalarında.

Irâk – İktidarı 280/893 yılından önce başlayıp 309/921 yılından önce sona ermiştir.

I. Muhammed – İktidarı M. X. yüzyılın ilk ve ikinci çeyreindedir.

Ahmed – İktidarı 348/959 yılından önce başlayıp 382/992 yılından evvel sona ermiştir.

II. Muhammed – İktidarı 382/992 yılından önce başlamıştır ve 386/996 yılında sona ermiştir.

Beyan

Bu makale etik kurul kararından muaftır. Çalışmada katılımcı bulunmamaktadır. Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır. Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır. Telif hakkına sebep olacak bir materyal kullanılmamıştır.

Disclosure

The article is exempt from the Ethics Committee Decision. There are no participants. The author received no financial support from any institution and there's no conflict of interest. No material subject to copyright is included.

Kaynakça

- Anonim (1381 H.Ş.). *Târîh-i Sîstân*. (Thk. Melikü'ş-Şu'arâ Muhammed Takî Bahâr). İntişârât-ı Ma'în.
- Belâzurî (1987). *Fütûhü'l-büldân*. (Ed. Abdullâh Enîs et-Tabbâ'a ve 'Ömer Enîs et-Tabbâ'a). Mü'essesetü'l-Me'ârif.
- Bîrûnî (2008). *el-Âsârü'l-bâkiyye mine'l-kurûni'l-hâliyye*. Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dîniyye.
- Bosworth, C. E. (1984). Āl-e Afrîg. İçinde *Encyclopædia Iranica* (C. 1/7, s. 743-745). Routledge & Kegan Paul. <http://www.iranicaonline.org/articles/al-e-afrig>
- Fedorov, M. (2004). Money circulation of Khwarezm in the early-medieval period (6th-first half of 8th centuries AD.). *Oriental Numismatic Society Newsletter*, (179), 16-24. https://www.orientalnumismaticsociety.org/archive/ONS_179.pdf
- Fedorov, M. (2005). Notes on the numismatics of ancient Khwarezm. *Revue Numismatique*, (161), 163-175. <https://doi.org/10.3406/numi.2005.2598>
- Fedorov, M. (2006a). First reported find of an early medieval Khwarezmi-an drachm in the Kyrgyz Republic. *American Journal of Numismatics (1989-)*, (18), 123-130. <https://www.jstor.org/stable/43580527>
- Fedorov, M. (2006b). The ancient kings of K̄wārezm chronology and succession. *Archäologische Mitteilungen aus Iran und Turan*, (38), 347-354. <https://zenon.dainst.org/Record/000845896>
- Fedorov, M., & Kuznetsov, A. (2011). On some previously unknown Khwarazmian drachms and the names of ruler on them. *Iran*, (49), 79-88. <https://doi.org/10.1080/05786967.2011.11834430>
- Frye, R. N. (1949). Notes on the early coinage of Transoxiana. *Numismatic Notes and Monographs*, (113), 1-39, 41-49. <https://www.jstor.org/stable/43607329>
- Frye, R. N. (1950). Additional notes on the early coinage of Transoxiana. *Museum Notes (American Numismatic Society)*, (4), 105-114. <https://www.jstor.org/stable/43573318>

- Frye, R. N., & Henning, W. B. (1957). Additional notes on the early coinage of Transoxiana II. *Museum Notes (ANS)*, (7), 231-238. <https://www.jstor.org/stable/43574194>
- Yâkût Hamavî (1993). *Mu'cemü'l-üdebâ – İrşâdü'l-erîb ilâ ma'rifeti'l-edîb*. C. 5. (Thk. İhsân 'Abbâs). Dârü'l-Ğarbi'l-İslâmî.
- Ismailov, Sh., Abdirimov, R., Sadullaev, B., & Sabirov, S. (2022). The coins of Khorezmshah in the treasure of the Vikings. *International Journal of Special Education*, 37(2), 281-287. <https://www.internationaljournalofspecialeducation.com/ijse/article/view/94/22>
- İbn A'sem (1991). *Kitâbü'l-fütûh*. C. 7. (Thk. 'Alî Sîrî). Dârü'l-Edvâ'.
- İbn Fadlân (2003). *Rihletu İbn Fadlân ilâ bilâdi't-Türk ve'r-Rûs ve's-Sekâlibe*. Dârü's-Süveyde.
- Kočnev, B. D. (2002). Numismatische geschichte Choresms (Hwârazm) im 9.-10. jahrhundert. İçinde M. Szuppe (Ed.), *Iran: Questions et connaissances. Actes du IVe congrès européen des études iraniennes, organisé par la Societas Iranologica Europaea, Paris, 6-10 septembre 1999, vol. II: Périodes médiévale et moderne* (s. 255-266). Peeters/AAEI (Studia Iranica, Cahier 26).
- Kurt, H. (2010). Tâhirîler. İçinde *Türkiye diyanet vakfı İslam ansiklopedisi* (C. 39, s. 403-404). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları. <https://islaman-siklopedisi.org.tr>
- Kuznetsov, A. (2014). *Silver coins of Khwarezmshah Savshafan*. Izdatelstvo Avtorskaya.
- Kuznetsov, A., & Fedorov, M. (2013). Late drachms of the Khwârazmshâh Azkâjvâr and imitations of such drachms. *Iran*, 51(1), 145-149. <https://doi.org/10.1080/05786967.2013.11834727>
- Linder-Welin, U. S. (1961). The coins from Khwarazm and the Swedish Viking age hoards. *Meddelanden från Lunds universitets historiska museum*, 155-179.
- Livshits, V. A. (1968). The Khwarezmian calendar and the eras of ancient Chorasmia. *Acta Antiqua Academiae Scuntiarum Hungaricae*, 26(1-4), 433-446. http://www.orientalstudies.ru/rus/images/pdf/a_livshits_03.pdf

- Livšits, V. A. (1965). Noviyе pamyatniki Horezmiskoy pismennosti i nekotoriye problemi istorii Horezma. İçinde *Pismenniyе pamyatniki i problemu istorii kulturı narodov vostoka – Tezisi dokladov I-godiçnoy nauçnoy sessii LO İNA mart 1965 goda* (s. 18-21). Akademiya Nauk SSSR.
- Özcan, E. S. (2013). Ebû'r-Reyhân Muhammed bin Ahmed el-Bîrûnî'nin hayatı (973-1061). *Milel ve Nihâl*, 10(3), 9-24. <https://dergipark.org.tr/download/article-file/227421>
- Sachau, Ed. (1873). *Zur geschichte und chronologie von Khwârizm*. (C. 1). Buchhändler der Kais. Akademie der Wissenschaften.
- Taberî (1967). *Târîhü 'l-Taberî*. C. 6. (Thk. Ebû'l-Fazl İbrâhîm). Dârü't-Turâs.
- Tolstov, S. P. (1948). *Drevniy Horezm*. İzdaniye MGU.
- Tolstov, S. P. (1938). Monetı şahov drevnego Horezma i drevnehorezmiyskiy alfavit. *Vestnik Drevney Istorii*, 4(5), 120-145.
- Utbi (1334 H.Ş.). *Târîh-i Yemînî*. (Frs. Çev. Ebû'ş-Şeref Nâsîh b. Zafer Curfâdekânî). Kitâbfurûşî İbn Sînâ.
- Vainberg, B. I. (1977). *Monety drevnego Khorezma*, (Ed. S. A. Trudnovskaya, G. A. Fedorov-Davidov). Izdatelstvo Nauka.
- Ya'kûbî (2010). *Târîhü 'l-Ya'kûbî*. C. 2. (Thk. 'Abdü'l-Emîr Mühennâ). 'Alâ'alamî.
- Ying, L. (2000-1). Some Chinese sources on the Khazars and Khwarazm. *Archivum Eurasiae Medii Aevi*, (11), 339-364.
- Zeimal, E. V. (1994). The circulation of coins in Central Asia during the early medieval period (fifth-eighth centuries A.D.). *Bulletin of the Asia Institute – New Series*, (8), 245-267. <https://www.jstor.org/stable/24048777>

İran Çalışmaları Dergisi
E-ISSN: 2651-4370
Cilt: 7, Sayı: 1, ss. 173-180
Received: 13.03.2023
Accepted: 18.04.2023
DOI: 10.33201/iranian.1264525

Kitap İncelemesi/ Book Review

A History of Persia: From the Beginning of the Nineteenth Century to the Year 1858

Robert Grant Watson, A History of Persia: From the Beginning of the Nineteenth Century to the Year 1858, London, New York, Oxford, New Delhi and Sydney: I.B. Tauris, 2023, 496 pages, ISBN: 978-1144136824

Değerlendiren: Menderes Kurt*

The study of Iran's geography and history has attracted the attention of scholars both within and outside its borders. Over time, numerous researchers, including travelers and diplomats who have visited Iran, have recorded their knowledge and experiences regarding Iranian history. This has led to a significant body of literature pertaining of the subject matter. Nevertheless, the discovery or employment of less widely known works can further enrich our understanding and contribute to accumulating historical knowledge about Iran. In contributing to the literature on Iranian history, the reprinting of Robert Grant Watson's *A History of Persia: From the Beginning of the Nineteenth Century to the Year 1858* is a noteworthy development. The original publication dates back to 1866 (Watson, 1866) and I.B. Tauris Publications released a facsimile edition in 2023 with an introduction by Professor Ali Ansari renowned for his work in Iranian studies. This edition builds upon earlier versions that were published multiple times including a facsimile edition from Adamant Media Corporation in 2005. Watson's work represents an extension of Sir John Malcolm's (Governor of Bombay) *The History of Persia* which was first published as early as two volumes in 1815 (Malcolm, 1815). Malcolm's

---

* Doktora Öğrencisi, Sakarya Üniversitesi Ortadoğu Enstitüsü, kurtmndrs@gmail.com, Sakarya, Türkiye, ORCID: 0000-0002-9513-3417.

work is regarded as an early contribution to the study of Iranian history and has garnered considerable attention for its comprehensive analysis spanning from ancient times through the start of the 19th century. Watson builds upon Malcolm's research but with a narrower focus, concentrating on specific pivotal events leading up to the establishment of Qajar Dynasty rule over Iran during a period extending from 17th century until 1958, as described by its cover statement "with a Review of the Principal Events that Led to Establishment of Qajar Dynasty".¹ Despite covering broader historical context, this book centers primarily around Iran's socio-political development between Agha Mohammad Khan's death in 1797 and nearly seven decades later in 1858.

Watson's *A History of Persia* is among the earliest works in English on Iranian history, although it did not garner the same level of attention as Malcolm's work. The text offers a comprehensive account of the events that culminated in the establishment of Qajar Dynasty within an area where its foundations were laid during the first half of 19th century. To present a thorough and impartial analysis on how this tribal society developed into a state, Watson draws from both local (Iranian) and foreign sources (i.e., English, French, and Russian). One notable feature distinguishing it from other books produced during this period is its coverage encompassing topics such as geography; population; ethnic distribution; struggles between tribes; Safavid's rise to power followed by their decline alongside Afshars' Zands', ultimately leading to Iran under Qajar dynasty rule. In addition to providing a detailed chronicle of the period it encompasses, Watson's work offers an intricate portrayal of power dynamics and political culture in Iran during a time when European powers, particularly Britain and Russia, were increasing their influence in the region. The quality of this work elevated its status as one of the primary sources on Iranian history at the time Lord G.N. Curzon wrote his book *Persia and the Persian Question* (Curzon, 1892, p. 23) in 1892. Its coverage of Britain's ascent to dominance within that timeframe also shaped British policy towards Iran while earning com-

---

¹ This subtitle of book (with a Review of the Principal Events that Led to Establishment of Qajar Dynasty) was included in the original edition but has been removed from the cover of the 2023 edition by the publishing house. When asked about the reason for its removal, the publishing house responded with the following explanation: "this was shortened for metadata purposes to make it easier to search for and to reduce the risk of it being cut off when being catalogued."

mentation from Curzon himself. Nonetheless, despite its merits, Watson's work did not garner as much attention compared to Malcolm's *The History of Persia* likely due to its narrow focus on a particular subject and era.

In his book, Watson not only focuses on the seventy-year period after the death of Agha Mohammed Khan up to 1858 but also includes coverage of Safavid, Afghan (Mahmud Afghan), Afshar (Nadir Shah), and Zand (Karim Khan Zand) periods before Iran was dominated by the Qajar Dynasty. His work is titled *A History of Iran* and comprises fifteen chapters which are listed in detail both in the table of contents and chapter headings. The publishing house has maintained this structure in its 2023 edition as well. The initial part of the book presents an elaborate depiction of Iran, encompassing its constituent factors, prior to delving into its historical account. Instead of offering a chronological narration in the first chapter, details are provided regarding population statistics, settlement patterns, geography and climate characteristics along with information pertaining to ethnic structure and distribution, human typology aspects such as religion, education system and military operations alongside commercial activities. Subsequently starting from the second chapter onwards within this literary work by Watson concentrates on providing readers with a narrative concerning Iranian history while emphasizing domestic affairs during the primary half of his text. Later progressing towards the latter portion he shifts his focus onto discussing topics like Qajar Dynasty's emergence whilst reflecting upon Iran's relationship status with various European countries followed by examining their supremacy over surrounding regions in further detail. In Watson's historical narrative, the beginning is marked by the fall of the Safavid Dynasty in 1722 due to Afghan invasion. The book proceeds to cover Afghans rule over Iran and later, under Nader Shah, Afsharid rule before moving on to discuss the Zend period and rise of Qajar Dynasty in Iran. From chapter three onwards, Watson delves into a detailed account of Qajars' political history and struggle for dominance within and outside Iran. Chapters six onwards examine how they worked towards establishing internal stability while dealing with Russia first followed by Britain during their ascent to power. Notably highlighted throughout are competing tribes such as Afshar, Zand, Qajar that shaped Iranian history along with external relations during Qajars' reigns. Watson focuses on detailing and presenting a clear picture of the struggles and political history that the Qajar Dynasty faced both domestically and internationally in order to establish their rule

over Iran. As mentioned earlier, the second part of the book is heavily focused on foreign relations. This section tells the story of the Qajar Dynasty's involvement as a subject in the *Great Game* between Russia and Britain, and their transformation into a subdued entity by the great powers in 1857-58. In short, Watson begins the table of contents with the times when Iran ruled its own fate, whether good or bad. However, starting from the second chapter, Watson ends with a time when Iran's fate was in the hands and dominion of foreign powers, with the rule of the Qajar Dynasty.

It is worth noting that *A History of Persia* was authored by Watson primarily as means for filling gaps within existing English-language literature relating specifically to Iranian history. The primary objective of the work was to cater to the British audience and present a comprehensive history of the Qajar Dynasty. Prior to this work, there had been no such extensive account available other than what Persian chronicles provided on Qajar history. In order to maintain credibility with an English-speaking readership and ensure objectivity, Watson relied not only on Iranian sources but also European (British, French, and Russian) sources while discussing foreign relations. For instance, when dealing with Russo-Iranian relations he consulted both Russian and French sources for accurate information. The author's practice of citing his references by name or through footnotes allows readers to trace back his source material which includes historical records that are unavailable today thereby enhancing the value of this unbiased historical account. Moreover, due to his previous role as a diplomat in the Iranian Legation and personal experience with closely monitoring significant historical events, Watson possesses extensive knowledge on both international politics and domestic policies. Specifically, during the 1856-1857 Anglo-Iranian War under Charles Alison (who served as minister from 1860-1872), he fulfilled duties in Iran. Additionally, prior to this assignment and afterwards, he held positions such as secretary for various embassies including those of Greece, Denmark, Portugal, Sweden and Japan. His multilingual abilities are evident through his fluency in English and French along with partial proficiency in Persian; however when referencing Iranian historical sources within his work he expresses gratitude towards Meerza Muhammad Ibrahim for assistance rendered. Watson's depiction of Iran's geography along with its inhabitants draws heavily upon travel accounts recorded by European travelers whom he extensively read up on before composing his own account which gives insight into the broad

scope of literature Watson had reviewed beforehand. In fact, he benefited from significant travel accounts such as Sir John Chardin's *Travels in Persia*, Pietro della Vallé's *Voyages*, Par Olivier's *Voyages...et la Perse*, Henry Pottinger's *Travels in Beloochistan and Sinde*, Robert B.M. Binning's *Two Years Travel in Persia*, M. Vambéry's *Travels in Central Asia*, Lady Sheil's *Glimpses of Life and Manners in Persia*. Travelogues are considered to be secondary sources of information in Watson's work, which relies primarily on diplomatic records and Iranian sources. The most important source that Watson uses is *Ravzatü's-safâ-yı Nâsirî*² written by Riza-Quli Khan Hidayat,³ a fundamental text on Iranian history. In his detailed analysis of Iranian history, Watson frequently cites Riza-Quli Khan's work particularly regarding power struggles between tribes and family genealogies. By utilizing multiple sources while maintaining objectivity, Watson has significantly enhanced the historical significance of his research as a reference material.

Watson sought to differentiate his work from Malcolm's *The History of Persia* while still building upon its foundation. While Malcolm contextualized Iranian history within the classical framework, addressing religion, government, geography and general historical themes in his text under the title "Religion, Government, Usages and Character of the Inhabitants of that Kingdom," Watson aimed to add a personal touch by titling his work "A History of Persia with a Review of the Principal Events that led to the Qajar Dynasty." This approach allowed him not only to focus on a specific time period but also personalize it for readers. It is possible that Gibbon's three-volume publication titled *The History of Decline and Fall of Roman Empire* (1776) served as an inspiration for Watson's desire for personalization. The references to Gibbon in Watson's *A History of Persia* provide

² Ravzatü's-safâ-yı Nâsirî is a 60,000-couplet work that brings Mirhând's Ravzatü's-safâ to the year 1853, relying on mostly unpublished sources and official documents. The work is published in ten volumes, and the last three volumes (from the 8th volume onwards) are an additional work titled *Tarih-i Ravzatü's-safâ-yı Nâsirî*, written by Riza-Quli Khan Hidayat (Tokmak, 2008, p. 64-65; Karadeniz, 2021, p. 336).

³ Riza-Quli Khan Hidayat (d. 1871) was an important intellectual and scholar in Iran during the Qajar period. He was appointed as the tutor (Lala) of Prince Muzaffar al-Din Mirza and later became the head of the Dar al-Funun (Iran's first modern university) under the order of Nasir al-Din Shah. His most significant work, *Ravzatü's-safâ-yı Nâsirî*, is considered as one of the primary sources on 18th century Iran (Tokmak, 2008, p. 64-65; Karadeniz, 2021, p. 336).

evidence for his influence. Although the book centers on the Qajar period, it also covers the decline of Safavid rule and extensively discusses other dynasties such as Afghan, Afshar, and Zand before the rise of Qajars to power. This indicates that Watson may have aimed to emulate Gibbon's vision in *The Roman Empire*. While it remains uncertain whether this was indeed Watson's intention, a careful analysis of the book structure leads us to believe so. Despite giving his work a subjective character with its subtitle addition, he primarily focuses on historical narrative rather than analytical interpretation of events. Thus, we can conclude that Watson draws inspiration from Gibbon while remaining committed to portraying historical facts accurately in his work concerning Persian history during these eras. After the initial two chapters, the book primarily presents an elaborate record of historical events that can be found in several other sources. It is comprehensible that Watson intended to furnish British readers with a historical chronicle and therefore structured his work accordingly. This decision effectively renders his work akin to a chronological account. The adherence of Watson to *Ravzatü's-safâ-yı Nâsirî* and other chronicles has resulted in a narrative structure that closely resembles those of the aforementioned sources. Analysis reveals similarities between Watson's work and Cihangir Mirza's *Tarih-i Nev*, written in 1850, as well as Mirza Muhammed Taki Sipîhr's *Nasihü't-Tevârih* (pre-1957) and *Ravzatü's-safâ-yı Nasirî* (Karadeniz, 2021, p. 329, 332, 336). Through his use of Iranian chronicles and pursuit of uncovering events leading up to the Qajar Dynasty - which was also stated in his title - Watson indirectly achieved his goal albeit somewhat unclearly. Such an approach facilitated reaching his ultimate objective successfully despite some ambiguity involved in it.

In 1866, Watson's publication of *A History of Iran* bridged a significant gap in English-language literature on the subject. However, due to subsequent developments such as the translation of Iranian chronicles into various languages including English and an increase in available literature on Iranian history, Watson's work has been relegated to secondary source status. Nevertheless, researchers can still gain valuable insight from his focus on a fascinating period in history. The Qajar Dynasty's rise to power along with power struggles within Iran and particularly the Great Game between Russia and Britain remain critical topics that make Watson's work an important resource for scholars today. Reading a British diplomat's account of the period when Eastern Empires collided with European civiliza-

tion is an invaluable resource for comprehending how 19th-century Iranian history was shaped. Researchers investigating the ascent and decline of dynasties and states should consider this work, as it to some extent narrates the tale of Iranian dynasty fluctuations. In essence, historians examining Iran's power struggles, connections between Iran and other empires such as Ottoman Empire, Russia, France, and Britain; structure of Qajar Dynasty; and modernization process in Iran must peruse this book without fail.,

References

- Curzon, L. G. N. (1892). *Persia and the Persian Question*. Vol. I, Longmans Green.
- Karadeniz, Y. (2021). Kaçar Dönemi (1795-1925) Tarih Kaynakları. In Serhan Afacan, Şefaattin Deniz and Abdulkadir Macit (Ed.), *İran'da Tarih Kaynakları ve Tarih Yazımı* (p. 327-348). İlem Press.
- Malcolm, S. J. (1815). *The History of Persia from the Early Persia to the Present Time: Containing an Account of Religion, Government, Usages, and Character of the Inhabitants of that Kingdom*. Vol. I-II, John Murray.
- Tokmak, A. N. (2008). Rızâ Kuli Han. in *DİA* (Vol. 35, p. 64-65). Türkiye Diyanet Vakfı Publication.
- Watson, R.G. (1866). *A History of Persia form the Beginning of the Nineteenth Century to the Year 1858, with a Review of the Principal Events that Led to the Establishment of the Qajar Dynasty*. Smith, Elder and Co., 65, Cornhill.

İnan Çalışmaları Dergisi (E-ISSN: 2651-4370)

Yayın Esasları ve Yazım Kuralları

a) Yayın Esasları

Yayınlanmış yazıların her türlü hakkı “İnan Çalışmaları Dergisi”ne aittir. Dergide yayınlanmış yazılardan kaynak gösterilmeden alıntı yapılamaz. Dergide yayımlanan makaleler başka bir yerde yayımlanamaz. Daha önce herhangi bir yerde yayımlanmış veya yayımlanmak üzere herhangi bir yere gönderilmiş çalışmalar dergide yayımlanmaz. Dergide Türkçe ve İngilizce dilinde makaleler yayınlanmaktadır. Yazarlar makalelerin telif hakkını telif formunu imzalayarak dergiye devreder. Dergi yazarlardan hiçbir aşamada hiçbir ücret talep etmemektedir. Dergimiz açık erişim politikasına sahip olup okuyuculardan da erişim için ücret talep etmemektedir.

Aşağıda belirtilen yazım kuralları ve şablona göre hazırlamış olduğunuz çalışmalarınızı dergiye göndermek için ilk önce ana sayfada bulunan “makale gönder” butonuna tıklamanız gerekmektedir. Daha sonra sistem size ait bir hesap açmak için yönlendirecektir. İstenilen bilgileri girdikten sonra hesabınız oluşturulacaktır. Hesabınız oluştuktan sonra çalışmanızı “Word” formatında sisteme yüklemeniz gerekmektedir. Eğer hali hazırda Dergipark’a üyeliğiniz varsa yeni bir hesap oluşturmaya gerek kalmadan çalışmanızı sisteme yükleyebilirsiniz.

b) Genel Kurallar

- 1) Dergiye gönderilen makaleler, atıf ve kaynakçalar dahil en az 6000 en fazla 9000 kelime olmalıdır. Kitap değerlendirmeleri ise en az 750 en fazla 1500 kelime olmalıdır.

- 2) Makalelerde 200-250 kelime arasında Türkçe ve İngilizce özet bulunmalıdır. Özet için başlık Türkçe’de “Öz”, İngilizce’de “Abstract” şeklinde yazılmalıdır. Özetlere, her iki dilde de en az 5 adet anahtar kelime eklenmelidir.
- 3) Yazılar Times New Roman karakterinde, 12 punto yazı boyutu ve tek satır aralığı ile yazılmalıdır. İhtiyaç duyulduğunda kullanılan dipnotlar ise 10 punto yazı boyutu ve tek satır aralığı ile yazılmalıdır. Makalenin İngilizce ve Türkçe ana başlığı 14 punto yazı boyutu ile yazılmalı diğer tüm alt başlıklar 12 punto ile yazılmalıdır. Makale başlığı ve Kaynakça başlığı ortalanarak yazılmalı geri kalan Tüm başlıklar sola yaslı şekilde olmalıdır. Paragraf başları da sola yaslı bir şekilde olmalı paragraf başlarında ayrıca girinti olmamalıdır.
- 4) Sayfa kenarları her dört taraf için de 2,5 cm olmalıdır.
- 5) Makale sonunda yararlanılan kaynaklar “Kaynakça” başlığı ile verilmelidir. İngilizce yazılan makaleler için “References” başlığı kullanılmalıdır. Kaynakça başlığı yeni bir sayfadan başlamalıdır.
- 6) Makale yazarlarının ORCID numaralarının bulunması zorunludur. Bu kural çok yazarlı makaleler için de geçerlidir. ORCID numarası hakkında daha fazla bilgi almak ve numaranızı edinmek için <https://orcid.org/> adresini ziyaret edebilirsiniz.
- 7) Makalelerde yazarın adı soyadı makale başlığının altına sola dayalı şekilde yazılır. Yazar ismine yıldızlı dipnot verilir ve dipnota yazarın unvanı, bağlı olduğu üniversite veya kuruluş, çalıştığı departman bilgisi, eposta adresi ve ORCID numarası yazılır. Çoklu yazarlarda bu işlem her bir yazar için ayrı ayrı yapılmalıdır ve yazar sırasına dipnot yıldız işareti artırılmalıdır.
- 8) Makalelerde başlıklar numaralandırılmalı ve ilk başlık “1. Giriş” başlığı olmalıdır. “1. Giriş” başlığından sonraki ana başlıklar numarayı takip etmelidir. Alt başlıklar için de 1.1., 1.2. gibi numaralandırma yapılmalıdır. Sonuç başlığı dahil olmak üzere bütün başlıkları numaralanmış olmalıdır.
- 9) Makale içinde kullandığınız tablo, şekil, fotoğraf vb. bütün materyalleriniz numaralandırılmalıdır. Örneğin; Tablo 1; Şekil 2 vb biçiminde materyalin üstünde sola dayalı şekilde bulunmalıdır. Bu ibarelerin bir alt satırına materyalin başlığı italik şekilde yazılmalıdır. Metin içinde

tablolarınıza atıfta bulunmanız gerekmektedir. Materyalin altına italik şekilde “Not.” yazılıp devamında kaynağı APA metin içi kuralına göre belirtmelisiniz. Kaynağı ayrıca kaynakçada da bulunmalıdır.

- 10) Her makalenin sonunda beyan bilgisi yer alır. Burada çalışma ile ilgili etik kurul kararı, mali destek, katılımcı rızası, çıkar çatışması ve telifle ilgili bilgilere yer verilir. Bu bilgiler makale gönderilirken verilmemeli, makale kabul edilirse mizanpaj aşamasında yazardan istenir.

İran Çalışmaları Dergisi 2021 yılı itibariyle APA 7. sürüm (American Psychological Association) referans sistemine geçmiştir

c) Yazım Kuralları

İran Çalışmaları Dergisi 2021 yılı itibariyle **APA (American Psychological Association) yazım** Stilinin en güncel hali olan **7. Sürüm** referans sistemine geçmiştir. Dergimiz bu kuralları herhangi bir değişiklik yapmadan olduğu gibi kabul etmiştir. Cilt 5 Sayı 1 itibariyle artık APA 7 kuralları geçerlidir.

Buna göre; atıflar APA stiline uygun olarak metin içinde gönderme şeklinde verilir ve makalelerde gerekmedikçe sayfa altı dipnot kullanılmaz. Sadece herhangi bir noktayı açıklama ihtiyacı hissedildiğinde sayfa altı dipnot kullanılabilir. Dipnotlarda yapılan atıflar da APA stili kurallarına uygun olarak verilmelidir.

APA 7 ile atıf verirken dikkat etmeniz gereken önemli ve güncel hususlar şunlardır:

- 1) Metin içinde gönderme yaparken üç ve daha çok yazarlı yayınlarda sadece birinci yazarın soyadı yazılmalıdır. Diğer yazarlar makalenin diline göre “et al.” veya “vd.” kısaltması ile belirtilir.

Örneğin; Baykal vd. (2014) veya (Baykal vd., 2014) şeklinde yazılmalıdır. İki yazarlı çalışmalarda iki yazarın da soyadı yazılır ve aralarına “&” simgesi konur. Örneğin; “(Yeşil & Dinler, 2020)” veya “Yeşil ve Dinler (2020)’e göre..” şeklinde olmalıdır.

- 2) Atıf vereceğiniz makalenin DOI numarası varsa kaynakçada mutlaka DOI’si verilmelidir. DOI verilirken “doi:” ifadesinin yazılması zorunluluğu kaldırılmıştır. DOI numarasının link şeklinde verilmesi gerekmektedir. DOI numarası yoksa erişim linki verilebilir.

- 3) Kaynakçada websitelerine yapılan atıflarda erişim tarihi ve ifadesi kaldırılmıştır. Erişim tarihi sadece gerektiği durumlarda verilebilir.
- 4) Güncel versiyonda yayınların basım yeri kaynakçadan çıkarılmıştır. Kaynakçada basım yerinin yazılması gerekmemektedir. Yayınevinin adının yazılması yeterlidir.
- 5) Kaynakçada çok yazarlı çalışmaların yazarları 20 kişiye kadar yazılmalıdır. 21. Yazardan sonrası “vd.” şeklinde belirtilmelidir.
- 6) Atıf verilen çalışmaların bazı bilgilerine ulaşılamayabilir. Örneğin dergilerin cilt numarası veya sayısı tespit edilemeyebilir. Bu durumlarda kaynakçada bu bilgiler hariç bütün bilgiler girilmelidir

Temel kaynaklar APA 7’ye göre metin içinde ve kaynakçada şöyle gösterilir:

ÖNEMLİ HATIRLATMA: Metin içi göndermelerde yararlanılan kaynağın **belli bir sayfasından faydalanılmışsa sayfa numarası mutlaka belirtilmelidir.** Websitesi gibi sayfa numarası olmayan kaynaklarda paragraf numarası verilmelidir. Sayfa numarasının belirtilmediği durumlarda kaynağın tümüne atıf verilebilir bu durumda eserin tümüne atıf yapıldığı anlaşılacaktır. Tüm kaynaklar için bu geçerlidir. Örneklerde sayfa numarasının yazılı olmaması sayfa numarası yazılmayacağı anlamına gelmemektedir.

Örneğin;

Parantez içi gösterimi: (Akdoğan, 2018, s. 18)

Metin içi gösterimi: Akdoğan (2018, s. 18-19)’a göre

Parantez içi gösterimi: (Küpeli, 2019, parag. 10)

Metin içi gösterimi: Küpeli (2019, parag. 10)

Tek Yazarlı Kitap

Kitap ismi italik ve **küçük harflerle** verilmelidir (Sadece **ilk harfi büyük** olmalıdır). Kitap isminin ardından yayınevi düz ve büyük harfle başlayacak şekilde verilmelidir. Ayrıca sadece yayınevinin adı yazılmalıdır. Yayın yeri verilmemelidir. Kitap, rapor, v.b. süresi yayınlarda yazar(lar), yayın tarihi, yayının adı, varsa baskı sayısı ve yayıncıya yer verilmeli; yayıncının bulunduğu şehir ve ülke bilgisi verilmemelidir.

Balcı, A. (2017). *Türkiye dış politikası ilkeler, aktörler ve uygulamalar* (2. bs.). Alfa Yayınevi.

Parantez içi gösterimi: (Balcı, 2017, s. 20)

Metin içi gösterimi: Balcı (2017, s. 20)'ya göre...

Sapolsky, R. M. (2017). *Behave: The biology of humans at our best and worst*. Penguin Books.

Parantez içi gösterimi: (Sapolsky, 2017, s. 5)

Metin içi gösterimi: Sapolsky (2017, s. 5)'e göre...

İki Yazarlı Kitap:

Svendsen, S., & Løber, L. (2020). *The big picture/Academic writing: The one-hour guide* (3. dijital bs.). Hans Reitzel Forlag. <https://thebigpicture-academicwriting.digi.hansreitzel.dk/>

Parantez içi gösterimi: (Svendsen & Løber, 2020, s. 14)

Metin içi gösterimi: Svendsen ve Løber (2020, s. 14)'e göre...

Üç veya Daha Fazla Yazarlı Kitap:

Sadece ilk yazarın soyadı ve sonrasında “vd.” ifadesi kullanılmalıdır.

Balcı, A., Turan, Y., Kardaş, T., & Ediz İ. (2019). İmparatorluğun Savaş Kararı: Osmanlı Devleti Birinci Dünya Savaşına Neden Girdi. Kadim Yayınları.

Parantez içi gösterimi: (Balcı vd., 2020, s.20)

Metin içi gösterimi: Balcı vd. (2020, s. 20) çalışmalarında ...

Editörlü Kitap:

Torino, G. C., Rivera, D. P., Capodilupo, C. M., Nadal, K. L., & Sue, D. W. (Ed.). (2019). *Microaggression theory: Influence and implications*. John Wiley & Sons. <https://doi.org/10.1002/9781119466642>

Parantez içi gösterimi: (Torino vd., 2019, s. 15)

Metin içi gösterimi: Torino vd., (2019, s. 15) 'ne göre...

Çeviri kitap:

Yabancı dilden Türkçe'ye çevrilmiş bir esere atıf verilirken yalnızca eserin orijinal dildeki yazarına atıf verilir (çevirmene atıf verilmez). Çevirmen bilgisi sadece Kaynakça'da yer alır. İsimin baş harfi nokta ardından soy isim yazılır.

Fromkin D. (2013). *Barışa son veren barış? Modern Ortadoğu nasıl yaratıldı.* (Çev. M. Harmancı). Epsilon Yayıncılık. (Orijinal yayın tarihi, 1989)

Parantez içi gösterimi: (Fromkin, 2013, s.20)

Metin içi gösterimi: Fromkin (2013, s.20)'e göre...

Plato (1989). *Symposium* (A. Nehamas & P. Woodruff, Trans.). Hackett Publishing Company. (Original work published ca. 385-378 BCE)

Parantez içi gösterimi: (Plato, 1989, s. 30)

Metin içi gösterimi: Plato (1989, s. 30)'ya göre...

Makale

Makalelerde makale ismi küçük harflerle düz yazılmalı; dergi ismi büyük harfle başlayıp italik şekilde yazılmalıdır. Dergi cilt sayısı italik ancak sayı numarası parantez içinde düz olmalıdır.

Grady, J. S., Her, M., Moreno, G., Perez, C., & Yelinek, J. (2019). Emotions in storybooks: A comparison of storybooks that represent ethnic and racial groups in the United States. *Psychology of Popular Media Culture, 8*(3), 207–217. <https://doi.org/10.1037/ppm0000185>

Parantez içi gösterimi: (Grady vd., 2019)

Metin içi gösterimi: Grady vd. (2019) 'e göre...

Cilt numarası olmayan dergideki makale:

Stegmeir, M. (2016). Climate change: New discipline practices promote college access. *The Journal of College Admission, (231)*, 44–47. https://www.nxtbook.com/ygsreprints/NACAC/nacac_jca_spring2016/#/46

Parantez içi gösterimi: (Steigmeir, 2016, s.1 0)

Metin içi gösterimi: Steigmeir (2016, s. 10) 'e göre...

Sayı numarası olmayan dergideki makale:

Sanchiz, M., Chevalier, A., & Amadiou, F. (2017). How do older and young adults start searching for information? Impact of age, domain knowledge and problem complexity on the different steps of information searching. *Computers in Human Behavior*, 72, 67–78. <https://doi.org/10.1016/j.chb.2017.02.038>

Parantez içi gösterimi: (Sanchiz vd., 2017, s. 23)

Metin içi gösterimi: Sanchiz vd. (2017, s. 23) 'e göre...

Makale numarası veya sayfa sayısı bulunmayan makale:

Butler, J. (2017). Where access meets multimodality: The case of ASL music videos. *Kairos: A Journal of Rhetoric, Technology, and Pedagogy*, 21(1). <http://technorhetoric.net/21.1/topoi/butler/index.html>

Parantez içi gösterimi: (Butler, 2017, s. 5)

Metin içi gösterimi: Butler (2017, s. 5) 'e göre...

Yayımlanmamış Tezler:

Harris, L. (2014). *Instructional leadership perceptions and practices of elementary school leaders* [Yayımlanmamış doktora tezi]. University of Virginia.

Parantez içi gösterimi: (Harris, 2014, s. 140)

Metin içi gösterimi: Harris (2014, s. 140) 'e göre...

İnternet Kaynakları

-Eğer yazar ve yayın tarihi belliyse, soy isim ve yıl;

(Dinler, 2017)

-Yazar belli değilse “internet sitesinin adı” ve yıl;

(Aljezeera, 2014)

-Yazar ve yayın tarihi belli değilse site adı ve tarih yok” anlamına gelen “t.y ifadesi kullanılmalı (İnternet Sitesinin Adı, t.y.) şeklinde yapılmalı ve erişim adresi kaynakçada verilmelidir.

Gazete haberleri:

Carey, B. (2019, Mart 22). Can we get better at forgetting? *The New York Times*. <https://www.nytimes.com/2019/03/22/health/memory-forgetting-psychology.html>

Parantez içi gösterimi: (Carey, 2019)

Metin içi gösterimi: Carey (2019) ‘e göre...

Websitesi kaynağı:

Ouellette, J. (2019, Kasım 15). Physicists capture first footage of quantum knots unraveling in superfluid. *Ars Technica*. <https://arstechnica.com/science/2019/11/study-you-can-tie-a-quantum-knot-in-a-superfluid-but-it-will-soon-untie-itself/>

Parantez içi gösterimi: (Ouellette, 2019)

Metin içi gösterimi: Ouellette (2019) ‘e göre...

Websitesi kaynağı (yazarı belli olmayan)

Al Jazeera. (2021, Ocak 20). *Biden signs orders to end ‘Muslim ban’, rejoin climate deal, WHO*. <https://www.aljazeera.com/news/2021/1/21/biden-signs-orders-nix-muslim-ban-rejoin-paris-climate-accord>

Aynı soyadlı yazarlar

Kaynakçada iki veya daha fazla aynı soyada sahip yazar varsa künyede ilk sırada geçen yazarların adının ilk harfi yıllar farklı olsa bile tüm göndermelerde kullanılır.

Kaynakça

Romer, D. (2006). *Advanced macroeconomics* (3rd ed.). McGraw-Hill.

Romer, P. (1993). Idea gaps and object gaps in economic development. *Journal of Monetary Economics*. 32(3), 543-573. [https://doi.org/1.1016/0304-3932\(93\)90029-F](https://doi.org/1.1016/0304-3932(93)90029-F)

Metin içi gösterimi: D. Romer (2016) ve P. Romer (1993) çalışmalarında bahsedildiği gibi ...

Aynı parantez içerisinde birden fazla gönderme yapılması

Aynı parantez içerisinde birden fazla gönderme yapılması durumunda sıralama ilk yazarın soyadına göre alfabetik olmalı ve noktalı virgül ile ayrılmalıdır.

Örnek: (Akdoğan, 2018; Dinle & Yeşil, 2021; Baykal, 2020; Küpeli, 2003)

Aynı yazara ait farklı çalışmalar aynı parantezde verilecekse, geçmişten güncele yıl sırası takip edilir ve yazarın soyadı göndermenin en başına bir kez yazılır.

Örnek: (Yeşil, 2007, 2015; Akdoğan, 2006)

Farklı türdeki çalışmalara nasıl atıf verilebileceğine APA'nın websitesinden ulaşılabilir. <https://apastyle.apa.org/style-grammar-guidelines/references/examples>

Yaptığınız atıfların buradaki kurallara göre verildiğinden emin olunuz.

Ayrıca kamuya açık olan Purdue Üniversitesi'nin Yazma Laboratuvarı'nın bu konudaki detaylı örnek ve açıklamalarından da faydalanılabilir. https://owl.purdue.edu/owl/research_and_citation/apa_style/apa_formatting_and_style_guide/in_text_citations_the_basics.html

İngilizce makaleler için hiçbir değişiklik yapılmamıştır. Fakat Türkçe makaleler için bazı temel ifadelerin Türkçeleştirilmesi gerekmektedir. Aşağıdaki kurallar dergimize Türkçe gönderilen makaleler için geçerlidir.

Dergimize gönderilmiş Türkçe makaleler için kısaltmalar şu şekildedir:

- 1) Tek sayfaları ifade “p.” (page/sayfa) kısaltması “s.” şeklinde Türkçeleştirilmiştir. Örneğin; (Baykal vd., 2014, s. 19)
- 2) Çoklu sayfaları ifade eden “pp.” (page/sayfa) kısaltması “s.” şeklinde Türkçeleştirilmiştir. Fakat sayfa numaraları arasına “-“ işareti konulmalıdır. Örneğin; (Baykal vd., 2014, s. 19-20)
- 3) Çok yazarlı çalışmalarda geriye kalan yazarları göstermek için kullanılan “et al.” kısaltması “vd.” şeklinde Türkçeleştirilmiştir.
- 4) “&” simgesinin kullanıldığı yerlerde bu sembol aynı şekilde kullanılmaya devam edilmelidir. Sadece metin içi göndermede bu sembol yerine “ve” yazılır.

Örneğin;

Parantez içi gösterimi: (Dinler & Balcı, 2020)

Metin içi gösterimi: Dinler ve Balcı (2020) ‘ya göre...

- 5) Editör ve editörler kelimelerinin kısaltması olan “Ed.” ve “Eds.” kısaltmaları “Ed.” şeklinde Türkçeleştirilmiştir
- 6) “Basım” anlamına gelen “edition” kelimesinin kısaltması olan “ed.” “bs.” şeklinde Türkçeleştirilmiştir. Ayrıca “1st ed.”, “2nd ed.” gibi basıkı numarasını belirten rakamlar da “1. bs.”, “2. bs.” şeklinde kullanılmalıdır.
- 7) “Ayrıca bakınız” anlamına gelen “see also” ifadesi “ayrıca bknz.” şeklinde; bakınız anlamındaki “see” ifadesi ise “bknz.” şeklinde Türkçeleştirilmiştir.
- 8) Tezler için kullanılan “Unpublished doctoral dissertation”, “Doctoral dissertation” ifadeleri “yayımlanmamış doktora tezi”, “Doktora tezi” şeklinde Türkçeleştirilmiştir.
- 9) Ayların adları birebir çeviri şeklinde Türkçeleştirilmiştir. Örneğin; “January” “Ocak” “February” “Şubat” gibi.
- 10) “Note” ifadesi “Not” şeklinde Türkçeleştirilmiştir.

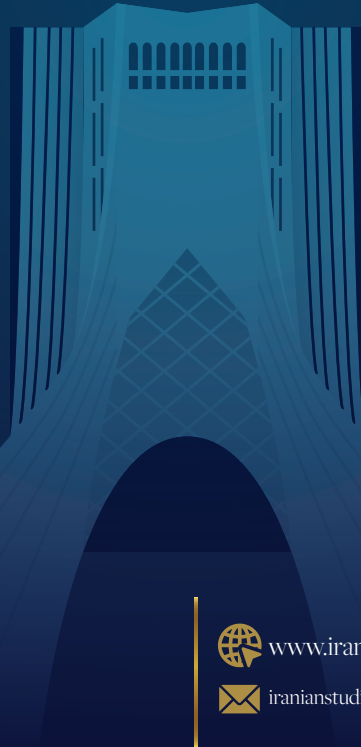
- 11) Çevirmen anlamına gelen Translator kelimesinin kısaltması olan “Trans.,” “Çev.” olarak Türkçeleştirilmiştir.
- 12) Paragraf anlamına gelen “parag.” kısaltması aynı şekilde korunmuştur.

Dergimize gönderilen Türkçe makalelerde yazım ve imla bütünlüğünü sağlamak için aşağıdaki dilbilgisi kurallarına dikkat edilmelidir.

- 1) Arapça isimler okunuşları dikkate alınarak Türkçe imlâ ile yazılmalıdır. Örneğin “Mahmud” ismi “Mahmoud” şeklinde değil “Mahmud” biçiminde yazılmalıdır. Ancak bir ismin Türkçe imlası bilinemiyorsa İngilizce yazılışları kullanılabilir. Aynı isim için hem Türkçe hem de İngilizce imlâ kullanılmamalıdır.
- 2) Metin içi göndermelerde ve kaynakçada yer alan Arapça isimler alındıkları kaynakta nasıl yazıldıysa o şekilde muhafaza edilmelidir.
- 3) “el” takısı —paragraf başında olsa da— küçük harfle yazılmalıdır. “bin” ve “binti”nin de ilk harfi küçük yazılmalıdır. “el” takısından sonra “-“ (tire) işareti bitişik yazılarak kullanılmalı. Örnek: el-Sabah
- 4) Göndermelerde veya kaynakçada dergi ve gazete isimleri için ortak bir tercih kullanılmalıdır. Mesela “Voice of America”, “Voice of America News”, “VOA News”, “voanews.com” örneğinde olduğu gibi 4 farklı biçim kullanılmamalı; biri tercih edilip bütün metin boyunca onun kullanılması gerekmektedir.

I. ULUSLARARASI İRAN ÇALIŞMALARI KONGRESİ

I. INTERNATIONAL CONGRESS ON IRANIAN STUDIES

www.iraniancongress.org

iranianstudiescongress@gmail.com

KARADENİZ
TEKNİK ÜNİVERSİTESİ
Şiraziye Kampüsü Merkez

موسسه
المطالعات
الاسلامية

THE JOURNAL OF
IRANIAN STUDIES
İRAN ÇALIŞMALARI DERGİSİ

VOL: 7 NO: 1 2023

E-ISSN: 2651-4370

Pınar Kaya Tan

Nizārī Ismāīlīs/Bātinīs in Hamd Allāh al-Mustawfī's Nuzhat al-Qulūb

Gulamhuseyn Mammadov

Iranian Azerbaijanis - from a "Well Integrated" Ethnic
Minority to a Different Identity?

İsmail Sarı

France and Iran's Rivalry in the Middle East:
Strategies, Interactions, and Consequences

Rami İbrahim Mahmut

The Christian Influences in Ismaili Thought

Merve Çalhan

Amini Protests: Vowing for a New Commitment
Between Society and State

İbrahim Çakır

Ottoman-Iranian Border Tribes in Mehmed Hurshid Pasha's
Work Titled Seyâhatnâme-i Hudûd: Celali, Zilanli,
Haydaranlı and Sibki Tribes

Aykut Özbayraktar

Afrîgh Dynasty: A Study on Khwārazmshāh
Muhammad II's Genealogy

